आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्य सर्वदर्शनसंग्रहस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणसाहाय्यार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते—

क. च. इति संज्ञिते—पुस्तके काशीस्थ वे. शा. सं. रा. सदाशिव गोविन्द कान्हेरे इत्येतेषाम् ।

ख. इति संज्ञितम्—काशीस्थ वे. शा. सं. रा. दामोदरशास्त्री सहस्रबुद्धे इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तनस्थडेक्कनकालेजाधिकारिभिर्दत्तम् ।

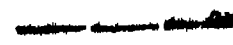
घ. इति संज्ञितम्—द्राविडलिप्या लिखितं म्हैसूरपुस्तकसंग्रहालयस्थम् । तत्संग्रहालयस्य व्यवस्थापकैः पण्डितवर्यैः ए. महादेवशास्त्रिभिः प्रहितम् । अस्मिन्पुस्तके शांकरदर्शनमपि विद्यते ।

ङ. इति संज्ञितम्—कालिकातामुद्रणालये मुद्रितम् ।

क. इति संज्ञितम्—काशीस्थपण्डितवर्यगोविन्ददास इत्येतेषां केवलं शांकरदर्शनम् ।

छ शांकरदर्शनस्य पुस्तकद्वयमेव लब्धम् । तस्य संशोधने फर्ग्युसनकालेजस्थसंस्कृताध्यापकैः पण्डितवर्यैरभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिभिः साहाय्यं दत्त्वोपकारभारेणार्णितत्वं नीतोऽस्य पुस्तकस्य प्रकाशकः ।

अथ सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गतदर्शनानामनुक्रमः ।

द्वितीयावृत्तिसंबन्धि निवेदनम् ।

सोऽयं सर्वदर्शनसंग्रहाभिधो ग्रन्थः पुरा वसुद्व्यष्टेन्दु (१८२८) परिमिते शाकीये संवत्सरेऽत्र संस्थायां मुद्रितोऽभूत् । स च न केवलमत्र नापि केवलं महाराष्ट्रे किंतु मोहमयीमहामहीमण्डलेऽपि प्रथममेव मुद्रितोऽभूत् । वङ्ग(बंगाल)-देशे यथा कथंचिदसौ मुद्रित इति केवलं श्रूयते स्म । तदानीं च संशोधन-कर्मणि यावदपेक्षितानि साधनानि नाऽऽसन् । किंचैतद्देशे तदध्ययनाध्यापनप्र-चारोऽपि विलयं गत इवाऽऽसीत् । एतादृशव्यवस्थान्तरे त्रुटितानि अतिजीर्णतया स्थले स्थले निर्मृष्टाक्षराणि लेखकाज्ञानाद्वा तत्पठनपाठनप्रचाराभावाद्वा विपर्यासं गतान्यप्यत्यशुद्धान्यपि कतिचित्तत्प्रत्यन्तराणि महता प्रयत्नेन संपाद्यानि सहा-यभूतान्यभूवन् । ततश्च लेखकदोषात्कीलकयोजकदोषाद्दृष्टिदोषाच्चापि स्थले स्थले ग्रन्थो वा पाठानामधरोत्तरीभावो वाऽपि वैपरीत्यं जुषते स्मेति मन्ये । अथ द्वितीयमुद्रणावृत्तिसमये संप्राप्ते प्रथमावृत्तिस्थितानि स्खलितानि परिमा-र्जितव्यानीति मनस्यकरवम् । ततस्तत्तद्दर्शनसंबन्धीनि संस्कृतपुस्तकानि शारी-रकमाध्वरामानुजभाष्यादीनि तथा तत्तद्दर्शनानामाङ्ग्लीयभाषान्तराणि महारा-ष्ट्रभाषान्तराणि चान्यान्यपि तदुपयुक्तानि पुस्तकानि संपाद्य संवत्सरपर्यन्तमास्था-पूर्वकं पुनः पुनर्वाचनमकार्षम् । अथ च वे०शा०सं० आचार्यप्रकपदविभूषित-बापटोपाह्वविष्णुशास्त्रिणां सविधे प्रत्यहं गत्वा सार्धसंवत्सरपर्यन्तमामूलादस्य ग्रन्थस्य तन्मुखाच्छ्रवणमप्यकार्षम । एवमवश्यापेक्षितां पूर्वभाविनीं साधनसामग्रीं सिद्धां कृत्वैतत्संशोधने प्रवृत्तोऽभूवमहम् । तत्र प्रथमावृत्तिस्थितानि प्रमादस्थला-नि सर्वाण्यपि यथामति विचार्य संशुद्धतां लम्भितानि । तथा पाठाश्चापि येऽधः-स्थितियोग्या अप्यूर्ध्वं गता आसंस्ते स्वस्थानेऽधो निवेशिताः । तत्संसूचनायैवं च तदग्रे—एतादृक्तिर्यग्रेखारूपं चिह्नं प्रदत्तमस्ति । ये च पाठा ऊर्ध्वस्थिति-मर्हन्तोऽप्यधः पतितास्त उपरि योग्यस्थलं प्रापिताः सन्ति ।

अत्र प्रसङ्गागतमुपेक्षानर्हमिति किंचिन्निवेद्यते—वे०शा०सं० महामहोपाध्या-यपदप्रमण्डितैरभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिभिरभिनवां दर्शनाङ्कुराभिधां टीकां विर-च्य तत्संवलितः सर्वदर्शनसंग्रहो (भाण्डारकरइन्स्टिट्यूटसंस्थायां) मुद्रितः । सु

त्यातीव सुपरिशुद्धः। टीकाऽपि सुविशदा च सुलभार्थावबोधा च दर्शनकारहृत्त-त्त्वावगाहिनी चेत्यतीव हृदयंगमा। प्रार्थये च सर्वदर्शनसंग्रहग्रन्थरहस्यजिज्ञासू-नेकवारमपि सा भवद्भिः प्रेक्षणीयेति। अनेन च पुस्तकेनैतद्ग्रन्थसंशोधनेऽनुपमं साहाय्यमाचरितमिति स्मरामि गुरुवर्याणां महामहोपाध्यायवासुदेवशास्त्रिणां मुहुर्मुहुरुपकारभारम्। तथा वे० शा० सं० आचार्यभक्तविष्णुशास्त्रिभिरपि स्वकीयं बहुमूल्यं कालं मदर्थं व्ययीकृत्य बहूपकृतमिति सप्रमोदमभिनन्दये।

ननु यद्येवमन्यत्र मुद्रितोऽयं निबन्धग्रन्थस्तर्हि किमर्थमयं पुनर्मुद्रणे प्रयास इति चेत्प्रथमावृत्तौ समाप्तायां पुनस्तदावृत्तिः प्रकाशनीयेति सामान्यत एतत्सं-स्थासमयस्तदनुसारेणेति ब्रूमः। किंच यथैतत्सटीकं पुस्तकं महत्तथा तन्मूल्य-मपि महद्दशरूपकपरिमितमिति कृत्वा न सर्वेषां सौलभ्येन प्राप्यम्। अपि चाधीयिषूणां छात्राणां न टीका तावत्युपयोगिनी भवति। किंत्वध्यापयितुरेव स्थलविशेषे कंचिद्विशेषं द्रष्टुमिति महन्महत एवोपकुर्यात्। एतदनुसंधायैव चेयमावृत्तिः पूर्वापेक्षया वर्धिताऽपि न तदनुसारेण तन्मूल्यं वर्धितं किंतु पूर्ववद्रू-पकद्वयमेवावस्थापितम्। तस्माद्यथैव च सुस्नापितं स्वलंकृतं निर्मलं सुन्दरं च बालकं न कस्यापि जिघृक्षोर्भारमावहति प्रत्युत स्वकीयकोमलगात्रसंस्पर्शात्सु-खयतीति सर्वजनीनम्, तथेदमपि पुस्तकं सुसंस्कृतं सुपरिशुद्धं स्वल्पमूल्यं विषयसुन्दरं चाध्ययनाध्यापनार्थं स्वहस्तधारणे न कस्यापि भारभूतं भवेदपि च रञ्जयेदेव वाचकमानसमिति परशामीत्यलं विस्तरेण॥

पुण्यपत्तने- फाल्गुनशुक्लद्वितीयायां गुरुवासरे शके १८४९	बी० ए० इत्युपपदधारी आपटे-इत्युपाह्व-गणेशात्मजो विनायकशर्मा।

उपोद्घातः।

अयि भोः सर्वदर्शनसंग्रहप्रणयिन आनन्दाश्रमस्थसंस्कृतग्रन्थावलीप्रकाशितग्रन्थग्राहकमाननीयमहाशयाः—

ननु लभतां तत्रभवतां भवतामासेचनकतां चिराय तन्वानस्यास्य हृद्यस्य च सर्वदर्शनसंग्रहनाम्नो ग्रन्थस्याऽऽत्मदर्शनाय वासो भवत्सु पदम्। नन्वयं षण्णास्तिकदर्शनषडास्तिकदर्शनमध्वभाष्यश्रीभाष्यादिप्रौढनिबन्धैः साकं पास्पर्धीति भवतां मतिः।

अयं हि निबन्धस्तत्तद्दर्शनकाराणां निबन्धौघानुदधेरिव पयःपूरानालोड्य भगवता माधवेनेव माधवाचार्येण पीयूषकलश इवोद्धृतः सर्वदर्शनसंग्रहनाम्ना प्रसेवितश्च।

दर्शनपदार्थस्त्वेतादृशस्तत्र दृश्यते ज्ञायत आत्माऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसामान्यार्थकाद्दृशिधातोः करणल्युटा निष्पन्नदर्शनशब्देन चेतनवस्तुविषयविचारप्रवणमागमात्मकं शास्त्रमुच्यते।

दर्शनगतसंख्याविषये तैर्थिकानां विविधानि मतान्युपलभ्यन्ते। केचित्खलु पूर्वोत्तरमीमांसाद्वयं सेश्वरनिरीश्वरसांख्यद्वयं सप्तपदार्थषोडशपदार्थाभिधायिन्यायद्वयं चेति षड्दर्शनान्याहुः। तदुक्तम्—

कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जलेः।
व्यासस्य जैमिनेश्चापि शास्त्राण्याहुः षडेव हि॥ इति।

अपरे तु मीमांसकसांख्यनैयायिकबौद्धजैनचार्वाकाणां दर्शनानि षड्दर्शनीं प्राहुः। अन्ये तु पुनः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकेति भेदभिन्नबौद्धेन जैनलौकायतिकाभ्यां च सहितमाद्यदर्शनषट्कं द्वादशदर्शनीति संगिरन्ते। अनेन तु निबन्धकर्त्राऽतोऽप्यधिकानीति मिलित्वा षोडश दर्शनानि संगृहीतानि। अत एव च सर्वदर्शनसंग्रहनाम्ना प्रथयत्ययमुम्। दर्शनानां नामानि मूल एव स्फुटानीति न पुनरिहोल्लिख्यन्ते।

तानि च दर्शनानि द्विविधानि। अभेदग्राहीणि भेदग्राहीणि च। तत्र शांकरदर्शनमभेदवादीति सुप्रसिद्धो डिण्डिमः सर्वत्रेति न तत्र विचारलेशावकाशोऽपि। पाणिनिदर्शनमप्यभेदमेव वदतीति तत्रस्थग्रन्थादवगम्यते। तथा हि—अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः ... इत्युपक्रम्य—

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक्ततः।
अपृक्त्वेऽपि संबन्धस्तयोर्जीवात्मनोरिव॥

वाच्यवाचकयोरभेदेऽपि तयोः संबन्धः केवलं कल्पनावशाद्भासते न तु वास्तवः। परमार्थतस्त्वभेद एवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तो यथा जीवात्मपरमात्मनोर्वास्तवाभेदेऽपि कल्पनावशाद्व्यावहारिकस्तयोः संबन्धोऽवभासते तद्वदित्युक्तम्। एवं चैतद्दर्शनमभेदवादीति स्पष्टमेवोक्तम्। एवमेव मीमांसादर्शनमपीति बोद्धव्यम्। तथा च दर्शनत्रयमभेदमवलम्बत इति स्पष्टमेवेति। तदन्यानि भेदवादीनि।

अभेदवादीन्येव श्रौतानीत्युच्यन्ते। भेदवादीनि च तार्किकाणीति। प्राधान्येन श्रुतितो मूलतत्त्वप्रतिपादकानि श्रौतानि। मुख्यतया तर्केण मूलतत्त्वान्वेषकाणि च तार्किकाणि। प्रकारान्तरेण पुनर्द्विविधानि। नास्तिकान्यास्तिकानि चेति। परलोकादिनास्तित्वग्राहकाणि नास्तिकानि। परलोकाद्यस्तित्वग्राहीणि चाऽऽस्तिकानि। चार्वाकदर्शनं भेदचतुष्टययुतं बौद्धदर्शनमार्हतदर्शनं चेति नास्तिकदर्शनानि। तदन्यानि त्रयोदशाऽऽस्तिकदर्शनानि।

अस्य च सर्वदर्शनसंग्रहनाम्नो निबन्धस्य प्रणेता सुगृहीतनामधेयः श्रीसायणमाधवाचार्य इति—

> श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा।
> क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः॥

इति ग्रन्थारम्भे स्वयमेवोक्तत्वान्निश्चीयते।

अयं हि माधवाचार्यो दक्षिणदेशे तुङ्गभद्रानदीतीरे पम्पासरःसविधे संप्रति 'गोवलकोंडा' इति नाम्ना प्रसिद्धिं गते विजयनगरे वैदिकमार्गप्रवर्तकस्य स्वप्रतापमार्तण्डपरिशोषिताहितप्रसवजौघस्य वीरबुक्कनाम्नो मनुजेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य बृहस्पतिरिव कुलगुरुर्मन्त्री निखिलराजकार्यधुरंधर आसीत्। तथा शाकीये त्रयोदशशतकोत्तरार्धे सायणवंशीयस्य यजुःशाखिनो मायणाचार्यस्य भार्यायां श्रीमत्यां प्रादुरासीदितीतिहासकोविदाः कथयन्ति।

अनेन च राजकार्यधुरंधरेण जगतीतलवर्तिनिखिलविद्वत्प्रकाण्डमण्डलमण्डनायमानेन मन्त्रिप्रवरेण पूर्वस्मिन्वयसि वीरबुक्कभूपतेस्तत्पुत्रस्य हरिहराख्यस्य च प्रधानममात्यपदमुररीकृत्य समीचीनतया राजकार्यभरं निर्वाह्योत्तरस्मिन्वयसि भगवत्पूज्यपादश्रीशंकराचार्याणां शारदपीठे शृङ्गेर (शृंगेरी) पुरे तत्कालवर्तिपीठाधिष्ठितश्रीशंकरानन्दगुरूणां सकाशाच्चतुर्थाश्रमं स्वीकृत्य तत्पट्टाधिकारः समग्राहि। तत आरभ्यैव विद्यारण्य इति समाख्यया प्रथिताऽभूत्। अयं चाऽऽद्यशंकराचार्यात्षड्विंशो विद्यारण्यभारतीति परम्परया तत्रत्यवक्तृमुखाच्छ्रूयते।

अनेन हि माधवाचार्येण नैकशो ग्रन्थाः प्रणीताः। तदन्तर्गत एवायं प्रकृतः सर्वदर्शनसंग्रहनामा निबन्धः।

अत्रायं प्रश्नः पुरतः प्रादुर्भवति । किमयं ग्रन्थश्चतुर्थाश्रमस्वीकरणात्प्राक्प्रणीतोऽथवा तदनन्तरमिति । तत्र चरमाश्रमदीक्षाग्रहणात्प्रागेवायं निबन्धो निरमायीत्यनुमीयते । कुत इति चेच्छ्रूयताम् । यतोऽयं माधवाचार्यः स्वयमेव ग्रन्थारम्भे श्रीमत्सायणदुग्धाब्धीति श्लोके माधवेतिस्वनामनिर्देशपुरःसरं स्वः स्विमञ्जनकतया सायणवंशसंबन्धमवगमयति । यदि चायं निबन्धो जगद्गुरुपीठाधिष्ठानादूर्ध्वं कृतः स्यात्तर्हि संन्यासाश्रमस्वीकारमहिम्नैव तत्प्राग्भाविस्ववंशगोत्रसंबन्धादेर्निवृत्तत्वाद्ग्रन्थनिर्माणसमये तादृशसंबन्धस्याविद्यमानत्वेनासत्संबन्धकीर्तनस्य चानुचितत्वेन कथमयं सुधीर्माधवः सदावेदितुं प्रवृत्तोऽसत्संबन्धं निर्दिशेत् । तथा चोक्तं विश्वेश्वरसरस्वतीप्रणीते यतिधर्मसंग्रहे——

नामगोत्रादि चरणं देशं वासं श्रुतं कुलम् ।
वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥ इति ।

माधवेति नामापि च चतुर्थाश्रमग्रहणात्प्राक्तनमेव । तादृशान्वयाम्वयविशिष्टत्वेनैवाऽऽत्मनो माधवेति नाम्नोल्लेखकरणात् । विद्यारण्य इति समाख्यायाः संन्यासदीक्षाग्रहणसमनन्तरभाविनीत्वेन पूर्वकपरकोविदपरम्परयेदानीमपि श्रूयमाणत्वाच्च ।

पञ्चदशीग्रन्थस्तु शारदापीठाक्रमणादूर्ध्वं विरचित इति प्रतीयते । यतस्तत्र संन्यासाश्रमग्रहणात्पूर्वंभाविनो वंशनामसंबन्धस्य कस्यचिदपि निर्देशमन्तरैव केवलं जगद्गुरुपीठाधिकारग्राहकशंकरानन्दगुरुपादाम्बुरुहनमनं विधाय ग्रन्थारम्भः क्रियमाणो दृश्यते । यद्यपि तत्र न ग्रन्थकर्तुर्नाम्न उल्लेखस्तथाऽपि नमस्कार्यत्वेन शंकरानन्दगुरोरुपादानान्नमस्कारकर्त्रा तच्छिष्येणैव भवितव्यम् । स च शिष्यो विद्यारण्य एव । नमनकर्तृग्रन्थकर्त्रोरेकत्वलाभात् । एवं च पञ्चदश्यां दीपकपरिसमाप्त्यवसरे ‘ विद्यारण्यमुनिविरचितायां ’ इत्युल्लेखः पञ्चदश्याः संन्यासदीक्षासमनन्तरभाविनीत्वं सूचयति । यदि चायं निबन्धः पीठाधिरोहणानन्तरं कृतः स्यात्तर्हि पञ्चदश्यामिवात्रापि सायणवंशसंबन्धादिकं किमपि नोल्लिखेत् । यतश्चात्र वंशसंबन्धं कीर्तयति ततः संन्यासस्वीकारात्प्रागभवत्वमस्य निबन्धस्य सिध्यति ।

अथ पञ्चदश्यपि शारदापीठप्रवेशात्प्रागेव प्रणीतेति ब्रूषे चेत्, कथय किमिति तत्र माधवनामोल्लेखं न करोति । किमिति च तदानीमविद्यमानं शंकरानन्दगुरुसंबन्धमुद्घाटयति । आधुनिकाः संन्यासिनोऽपि दीक्षोत्तरं तत्प्राग्वर्तिनामवंशसंबन्धित्वेन नैवाऽऽत्मानं कथयन्ति । नामगोत्रादि चरणं देशं वासं श्रुतं कुलमिति निषेधात् । किंत्वाश्रमप्रतिष्ठापितनाम्नैव व्यवहरन्ति । अन्यत्सर्वं नारायणस्मरणमिति वदन्तश्च सांसारिकसंबन्धादेर्निवृत्तिं सूचयन्ति । तदात्र च्छ[illegible]

रम्भे केवलं नमस्कारेण श्रीशंकरानन्दगुरूल्लेखनं ग्रन्थकर्तुस्तदानीं चतुर्थाश्रमवर्तित्वं स्पष्टमेवावगमयति ।

एवं वेदभाष्यपराशरमाधवकालमाधवजैमिनीयन्यायमालावैयासिकन्यायमालाप्रभृतिग्रन्थेष्वपि कर्तृत्वेन माधवनामोल्लेखनं तत्तद्ग्रन्थप्रणयनसमये ग्रन्थकर्तुः संन्यासदीक्षानधिष्ठितत्वं सूचयतीति बोध्यम् ।

यद्यपि मुद्रितशंकरदिग्विजयग्रन्थे शिरोभागे 'विद्यारण्यविरचितः' इत्युल्लेखो दृश्यते, तथाऽपि तथोल्लेखे चतुर्थाश्रमग्रहणोत्तरं तद्विरचितत्वे च न दृढतरं प्रमाणं पश्यामः । प्रत्युत ... सर्गसमाप्तौ 'इति श्रीमाधवीये' इत्युक्तत्वेन संन्यासस्वीकरणात्प्राग्भाविमाधवाख्यालक्षितस्यैव तत्र कर्तृत्वेन प्रतिपादनात्सर्वदर्शनसंग्रहवच्छंकरदिग्विजयग्रन्थोऽपि भगवल्लिङ्गधारणावस्थातः प्रागेव निरमायीति निश्चीयते ।

युक्तं चैतत् । यतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तरो माधवाचार्येण दण्डस्वीकरणात्पूर्वमेव प्रणीत इति तावन्निर्विवादम् । तत्र तस्य वीरबुक्कसंबन्धित्वेनाभिधानात् । वीरबुक्कसंबन्धश्च चरमाश्रमस्वीकारपर्यन्तमेव । न तदुत्तरमनुवर्तितुमुत्सहते । तदानीं मनःसंकल्पपूर्वकं तस्य परित्यक्तव्यत्वात् । तथा च जैमिनीयन्यायमालाविस्तरग्रन्थारम्भे——

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

इति यत्प्रणम्यत्वेन गुरोरभिधानं न तद्दीक्षाग्राहकगुरुविषयकम् । तदानीं दीक्षाया एवाभावात् । किंतु विद्याग्राहकगुरुविषयकमेवेति वक्तव्यम् । तदेव च पद्यार्धं शंकरदिग्विजयग्रन्थारम्भे दृश्यते । तद्यथा——

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।
प्राचीनशंकरजये सारः संगृह्यते स्फुटम् ॥ इति ।

एवं च गुरूल्लेखनस्य विद्याग्राहकगुरुविषयत्वेनान्यथासिद्धेर्नात्र पञ्चदश्यामिव पारिव्राज्याङ्गीकरणानन्तरं विरचितत्वे किंचिदनन्यथासिद्धं लिङ्गं दृष्टिपथं समारोहति । एवं च शंकरदिग्विजयोऽपि माधवाचार्येण भगवल्लिङ्गस्वीकरणात्प्रागेव विरचित इति मे मतिः । एतद्विषय इतिहाससंशोधकैर्युक्तायुक्तं विचार्यम् ... दृश्येत्क्षन्तव्यम् ।

इह खलु जगति हिरण्यगर्भप्रभृतिस्तम्बपर्यन्तः सर्वोऽप्युच्चावचः प्राणभृद्वर्गो निसर्गत एव दुःजिहासुरभीप्सुश्च भवतीत्यनुभवसाक्षिकमेतच्चात्र विवादः कस्यचिदपि दर्शनकारस्य । अभीष्टं चास्य सुखविशेष एव मोक्षापरपर्यायः । स च सुखविशेषो ज्ञानैकसाध्यः । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्युक्तत्वात् । नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते, इति गीतासु भगवता ज्ञानमाहात्म्यातिशयस्यापि गीत-

त्वाच्च । यद्यपि लोके यत्किंचिदिष्टं वस्तु प्रयत्नसहस्रेणापि ज्ञानिनाऽपि न पार्यते संपादयितुं तत्प्रभूतैश्वर्यसंपन्नः कोऽपि द्रव्यबलादनायासेनैव संसाधयतीति ज्ञानापेक्षया द्रव्यस्यैवाधिकः प्रभावो लक्ष्यते तथाऽपि यस्य प्रभावात्सुदुर्लभमपि संपिपादयिषसि तद्द्रव्यं बुद्धिप्रभावेणैव लभ्यं नान्येन केनापीति ज्ञानवैभवमेव सर्वोत्कर्षेण सर्वत्र विजयते । अत एव भ्रष्टराज्यैरपि त्रयोदशवर्षपर्यन्तं वनाद्वनान्तरं परिभ्रमद्भिरपि पाण्डवैः केवलं भगवत्साहाय्येनैव करदीकृतसकलसामन्तमण्डलस्यैश्वर्यशिखरारूढस्य सार्वभौमचक्रवर्तिनोऽष्टादशाक्षौहिणीनायकस्य भ्रातृशतपरिवारितस्य दुर्योधनस्यापि राज्ञः पराजयः समपादि । द्रव्यं तु केवलं तादृशबुद्धौ साहाय्यकारि भवति न तु तस्य प्राधान्यमिति सर्वजनीनमेतत् । तच्च ज्ञानं तत्त्वविषयकमेव । तत्त्वं च तस्य वस्तुनो भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या वस्तुनो मूलस्वरूपमुच्यते । मूलस्वरूपज्ञानमेव हि मोक्षोपयोगि भवति । एवं च यस्य ज्ञानं मोक्षोपयोगि भवति तत्तत्त्वमिति सामान्यतस्तत्त्वलक्षणं पर्यवस्यति । तादृशतत्त्वज्ञानोपजीव्योऽभीष्टः सुखविशेषो हि तत्तद्दर्शनकारमतिवैचित्र्यात्प्रतिदर्शनं भिन्नः । तदनुसारेण चाभीष्यमाणसुखविशेषसाधनीभूतज्ञानप्रयोजकतत्त्वान्यपि भिन्नान्येवेत्यर्थाद्दर्शनानामपि भेदः सिध्यतीत्यतः संप्रति तेषां को वा विषयः कीदृशं च तस्य स्वरूपमित्यादि संक्षिप्य किंचिन्निरूप्यते । तत्र प्रथमोपस्थितस्योपेक्षानर्हत्वेन प्रथमतश्चार्वाकदर्शनमेवावलम्ब्यते ।

नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण प्रतिपादितं दर्शनं चार्वाकदर्शनमित्युच्यते । यस्य मते यत्स्पर्शेन्द्रियेण मृदुकठोरशीतोष्णादयः स्पर्शा उपलभ्यन्ते, यद्रसनेन्द्रियेण कट्वम्लमधुरादयो रसा अनुभूयन्ते, यद्घ्राणेन्द्रियेण मृगमदकुङ्कुमप्रभृतिसुरभिवस्तुपरिमलोद्गारा आघ्रायन्ते, यच्चक्षुरिन्द्रियेण घटपटस्तम्भाम्भोरुहादयः पदार्थाः स्थावरजंगमाः परिचीयन्ते, यच्च श्रोत्रेन्द्रियेण तन्त्रीगीतादयः स्त्रीगीतादयश्च मधुरध्वनयः श्रोश्रूयन्ते तदेवैकं प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अन्यदनुमानादिकं त्वप्रमाणमेव । अतो न परलोको न वेदोदितो धर्मो न पुण्यं न पापं नापि वाऽनुमानादिगम्यमीश्वरादिकमन्यत् । किंतु लोकप्रसिद्धो राजैव परमेश्वरः । देह एवाऽऽत्मा । मरणमेव मोक्षः । कान्तालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखमेव निरयः । तस्मात्खाद्याखाद्यादिविचारानिरपेक्षं यावच्छक्यं यथेच्छं सुखं संपादनीयमिति निष्कर्षः । तदेतन्मतं श्रवणसमये मनोहरमपि परिणामेऽत्यन्तं भयावहत्वाच्छिष्टैर्विगर्हितत्वाच्चानुपादेयमेव ।

बुद्धाख्यं देवमनुसरन्तो बौद्धास्तेषां दर्शनं बौद्धदर्शनम् । ते च बौद्धा माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकनामभिश्चतुर्विधाः प्रसिद्धाः । तथा हि—भगवता बुद्धेन प्रथमतः स्वशिष्येभ्यः सर्वं शून्यमित्युपदेशे कृते यैः शिष्यैस्तदेव

यथार्थत्वेन परिगृहीतं न तदुपर्याक्षेपः कृतोऽतस्ते मध्यमबुद्धित्वान्माध्यमिकेत्याख्या-मापुः । इत्थं हि तेषामाशयः—सर्वं क्षणिकं, सर्वं दुःखं, सर्वं स्वलक्षणं सर्वं शून्यम्, इति भावनाचतुष्टयोपदेशेन क्रमेण सर्वस्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वसत्वा-नुगतत्वसर्वसत्यत्वानां निराकरणेन सर्वशून्यत्वमेव गुरुणा बोधिता वयमिति । अतः सर्वशून्यत्ववादिन एते ।

अपरे शिष्याः पुनः कथं सर्वस्य शून्यत्वमवगन्तुं शक्यम् । तथा सति ज्ञान-स्यापि शून्यत्वेन जगदान्ध्यं प्रसज्येत । अतो बाह्यार्थस्य शून्यत्वमस्तु नामे-त्यूचुः । शिष्येण हि द्वयं करणीयं योग आचारश्चेति । तत्राज्ञातार्थस्य ज्ञाना-याऽऽक्षेपो योगः । गुरूक्तार्थस्याङ्गीकरणमाचारः । तत्र यैः शिष्यैर्गुरूक्तं भावनाचतुष्टयं बाह्यार्थशून्यत्वं चाङ्गीकृत्य सर्वस्य शून्यत्व आक्षेपः कृतस्ते योगाचारा इति प्रथां जग्मुः । अत एते बाह्यार्थशून्यत्ववादिनो विज्ञानमात्रा-स्तित्ववादिनश्चोच्यन्ते । एतेषामयमभिप्रायः—अनादिवासनावशाद्बुद्धिरेवानेका-कारेण भासत इति प्रागुक्तगुरूपदिष्टभावनाचतुष्टयपरिचयबलात्सर्ववासनोच्छेदे विविधविषयाकारोपद्रवानुदयाद्विशुद्धज्ञानोदयो मोक्षः संपद्यत इति ।

अन्ये तु—नीलादेर्बाह्यार्थस्यासत्त्वे विज्ञानमात्रास्तित्वं वक्तुमशक्यम् । ततो बाह्यार्थोऽप्यङ्गीकरणीय एवेति प्राहुः । ततो गुरुणा भवतु नाम बाह्यार्थः परंतु न स प्रत्यक्षः किंत्वनुमेय इत्युक्ते कियत्पर्यन्तं सूत्रं भवेदिति पृष्टवान्ते सौत्रान्तिकसंज्ञया प्रसिद्धाः । सूत्रान्तं पृच्छन्ति ते सौत्रान्तिकाः । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' इति प्राग्वहतीयष्ठक्प्रत्ययः । अत एते बाह्यार्थानुमेयत्ववादिन इत्युच्यन्ते ।

परे च केचिच्छिष्या एवमूचुः—यथा चानुभवबलाद्बाह्यार्थो घटपटादिरुररी-क्रियते तथा प्रत्यक्षबलात्तस्यार्थस्य प्रत्यक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम् । एवं च बाह्ये-ष्वान्तरेषु चार्थेषु प्रत्यक्षेषु सत्सु यत्कांश्चित्प्रथमं सर्वं शून्यमित्युपदिष्टवान्गुरुः । तदनन्तरं कांश्चिद्विज्ञानमेव सदिति । ततः कांश्चिच्चोभयं बाह्यमान्तरं च सदित्यभिप्रेत्यावस्थितान्विज्ञेयमनुमेयं चेति । सेयं गुरोर्विरुद्धा भाषेति ब्रुवाणा वैभाषिकाख्यया ख्याताः । अत एवैते बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादिनः सर्वास्तित्ववा-दिनश्चोच्यन्ते ।

त एते जगन्मूलकारणत्वेन पार्थिवाप्यतैजसवायवीयांश्चतुर्विधान्परमाणून्परि-कल्प्य तेषु किंचित्स्थायि सुखदं सामान्यलक्षणं सत्यं वाऽनिभालयन्तः सर्वं क्षणिकं सर्वं दुःखं सर्वं स्वलक्षणं सर्वं शून्यं चेति भावनाचतुष्टयं स्वी कुर्वन्ति ।

तथैवैषां मते ह्यार्यसत्याख्यं दुःखसमुदायमार्गनिरोधभेदाच्चतुर्विधं तत्त्वम् । तत्र प्रथमं दुःखापरपर्यायं विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपभेदात्पञ्चविधम् । इदमेव

पञ्चस्कन्धीत्युच्यते । दुःखकारणं स्थिरत्वादिभ्रान्तिः समुदायः । दुःखतत्कारणै-तदुभयनिवृत्त्युपायः सर्वं क्षणिकमिति भावनाख्यो मार्गः । सर्वनैरात्म्यवासनारूपो निरोधः । स एव मोक्ष इत्यभिधीयते । पञ्चस्कन्धानां लक्षणं भावनाचतुष्टय-मित्येवमादिविस्तरो मूलतोऽवगन्तव्यः । प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयवादिनश्चैते ।

अर्हन्तं परमेश्वरं मन्यमाना आर्हतास्तेषां दर्शनमार्हतदर्शनम् । अत्र जीवा-जीवौ पुण्यपापे आश्रवसंवरौ बन्धनिर्जरामोक्षाश्चेति नव तत्त्वानि । एतन्मते घटपटादयः सन्तीति न निश्चेतुं शक्यते । नापि न सन्तीति कृत्वा सर्वे पदार्था भावाभावात्मकाः । सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्रैश्च मोक्षः सिध्यति । स च देहस्वरूपावरणापगमे जीवस्य सततोर्ध्वगमनम् । जीवादिनवसंख्याकानां तत्त्वानां सम्यग्दर्शनादित्रयाणां च लक्षणानि मूल एव स्पष्टानीति विस्तरभिया नोच्यन्ते । चार्वाकाद्यार्हतपर्यन्ताः षट् वेदविरोधित्वान्नास्तिका इत्युच्यन्ते । वेदविरोधित्वेनैव नास्तिकत्वमित्यर्थः । इति षण्णास्तिकदर्शनस्वरूपसंक्षेपः ।

अथाऽऽस्तिकदर्शनानि । तत्र रामानुजाचार्यमते मुख्यतस्तत्त्वत्रयम् । चिद-चिदीश्वरभेदात् । तत्र चिज्जीवो भोक्ता । अचिज्जडवर्गो भोग्यम् । चिज्जड-योरन्तर्यामी संस्तन्नियामकश्चेश्वरः । स हि सविशेषः सगुणश्च । अयं ईश्वर-श्चिज्जडौ व्याप्नोतीत्यात्मशब्देनोच्यते । यो यद्व्याप्नोति स तस्याऽऽत्मा । तच्चास्य शरीरमिति चिज्जडौ परमात्मनः शरीरम् । तत्रापि जीवः परमात्मनः शरीरं भूत्वा जडस्याऽऽत्मा भवति । एतत्पदार्थत्रितयं परमार्थतः परस्परस्मा-द्भिन्नं सत्संबद्धं च भवति । अतोऽयं परमात्मा सजातीयविजातीयस्वगतभेद-त्रयसहित एवेति रामानुजाचार्या मन्यन्ते । भेदेऽपि शरीरविशिष्टस्यैकत्वाद्विशिष्टा-द्वैतवादमाश्रयन्ते । मायावादमसहमानाश्च विवर्तवादं प्रतिक्षिपन्ति । परिणामवादं स्वीकुर्वन्तश्च सत्ख्यातिं समर्थयन्ते । एतेषां मते जीवन्मुक्तिर्नास्ति । मोक्षेऽपि जीवब्रह्मणोर्भेद एव । याथातथ्येन परमात्मस्वरूपावबोधपूर्वकतत्कैङ्कर्यमेव मोक्ष इति बोध्यम् ।

अथ पूर्णप्रज्ञदर्शनस्वरूपं निरूप्यते । पूर्णा आत्मतत्त्वप्रतिपादकशास्त्रे प्रज्ञा मतिर्यस्य स पूर्णप्रज्ञः । मध्वाचार्य इत्यर्थः । तेन प्रवर्तितं दर्शनं पूर्णप्रज्ञदर्श-नम् । अत एतद्दर्शनं मध्वदर्शनमित्युच्यते । अस्यैव मध्वमन्दिर इति आन-न्दतीर्थ इति चापरं नाम । अस्य पूर्णप्रज्ञाचार्यस्य जन्म शाके एकादशशतमिते (११००) वर्षे कर्णाटकदेशे रजतपीठाख्ये (उडपी) ग्रामे वेदवेद्यां नार्यां मध्य-गेहाख्यात्पितुः सकाशादाविरभूत् । एतस्य विद्याध्यापको गुरुरच्युतप्रेक्षाचार्यः । अयं हि पूर्णप्रज्ञाचार्यो वायोस्तृतीयोऽवतार इति मन्यन्ते तदनुयायिनश्च तदुक्तम्—

प्रथमस्तु हनूमान्स्याद्द्वितीयो भीम एव च ।
पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः ॥ इति ।

अनेन च महाभारततात्पर्यनिर्णयनामा ग्रन्थो विरचितः । तद्ग्रन्थसमाप्त्य-वसरे चायं श्लोको दृश्यते—

मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे । इति ।

वायोर्देवस्य यत्तृतीयं रूपं मध्वाख्यं तेनामुना मध्वाचार्येण केशवार्पणबुद्ध्याऽयं महाभारततात्पर्यनिर्णयाख्यो ग्रन्थः कृत इति तदर्थः । अस्य मतं द्वैतवादः । द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावो द्वैतम् । भेद इति यावत् । स च भेदः पञ्चविधः—जीवेश्वरभेदो जडेश्वरभेदो जीवजडभेदो जीवानां मिथो भेदो जडानां मिथो भेदश्चेति । तदिदं भेदपञ्चकं सत्यमनादि च । यदि च सादि स्यात्तर्हि नाशमाप्नुयात् । न च कदाऽपि नाशमुपैति । तथा यदि चेदं भेदपञ्चकमसत्यं स्यात्तर्हि तस्य भ्रान्तिकल्पितत्वं स्वीकार्यं स्यात् । न चेदं भ्रान्तिकल्पितमिति मन्तव्यम् । कल्पितस्य निवृत्त्यवश्यंभावात् । नैव चेदं निवर्तते । तस्मात्सत्योऽनादिश्चायं भेदप्रपञ्चः । एवं च द्वैतं न विद्यत इति यन्मतं तदज्ञानिनां मतमिति बोद्धव्यम् । श्रुतिरप्यत्रार्थे प्रमाणम् । तथा हि—'सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवारुवण्यो मैवारुवण्यो मैवारुवण्यः' इति । अस्यार्थः । आत्मा परमात्मा सत्यः । त्रिकालाबाधित इत्यर्थः । तथा जीवः सत्यः । तयोर्जीवेश्वरयोर्भेदश्चापि सत्यः। मैवारुवण्य इत्यत्र मा एव आरुवण्य इति पदत्रयम् । तत्र मा इति निषेधार्थकमव्ययम् । एवेति निश्चयद्योतको निपातः । आरुभिर्दैत्यैर्वन्यो भजनीय आरुवण्यः । एवं च परमात्मा दुष्टजनसेव्यो नैव भवतीत्यर्थः । सत्यं भिदेति मैवारुवण्य इति च त्रिर्वचनं भेदसत्यत्वदार्ढ्यं प्रदर्शयितुम् । अस्यां श्रुतौ स्पष्टमेव भेदोऽभिहितः । नह्यभेदे सति भेददार्ढ्यं सेव्यसेवकभावो वाऽञ्जसा संगच्छते । अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेश्वरं पक्षीकृत्य तत्र जीवाद्भेदः साध्यते । जीवं प्रतीश्वरस्य सेव्यत्वात् । यो यं प्रति सेव्यो भवति स तस्माद्भिन्नः । यथा भृत्याद्राजेति । अत्र भृत्यः सेवको राजा च सेव्यः । तस्मात्सेवकात्सेव्यो राजा भिन्नो दृष्ट इति । अयमाशयः । प्रभूतं धनं मे स्याद्दारिद्र्यं लेशतोऽपि मा भूदिति प्रार्थयमानाः पुरुषा राज्ञो गुणोत्कर्षं कीर्तयेयुश्चेत्प्रीतो राजा तेषामभिलषितं पूरयेत् । परंतु यदि ते सर्वाङ्गीणं त्वद्राज्यपदमेव देहीत्यभिकाङ्क्षेयुस्तर्हि नेष्टप्राप्तिलाभो भवेत्प्रत्युत क्रोधोत्पादनेनानर्थावाप्तिः स्यात् । तदुक्तम्—

घातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति वादिनः ।
ददत्यखिलमिष्टं च स्वगुणोत्कर्षवादिनाम् ॥ इति ।

तथा च महद्भिः सह स्वसाम्योद्भावनमपि महतामप्रीतिकरं भवति किमुत तैः साकं स्वाभेदसंपादनमित्यर्थः । एवं च जीवेश्वरयोरभेदः सर्वथा दुर्घटः । न च ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीतिश्रुतिबलाज्जीवेश्वरयोरभेदः शक्यशङ्क इति वाच्यम् । संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत् । इतिवत्प्रशंसापरत्वादभेदश्रुतेः । नहि ब्राह्मणपूजया शूद्रो ब्राह्मणजातितां लभते, किंतु ब्राह्मणवत्प्रशंसनीयो भवतीत्यर्थः । तत्त्वमसीति महावाक्यमपि भेदप्रतिपादकमेव । तस्य त्वं तत्त्वमिति षष्ठीसमासमङ्गीकृत्य तस्येश्वरस्य त्वं दासोऽसीत्यर्थात् । अथवा 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युद्दालकस्य स्वपुत्रं श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशपरे वाक्ये आत्मा अतत् त्वम् इति पदच्छेदः । अतदित्यत्र च नञर्थो भेदः । तथा च यः स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतः स एव परमात्मा । त्वं तु—अतत्, तस्मादात्मनो भिन्नः परतन्त्रो जीवोऽसीत्यर्थात् । एवं च जीवेश्वरयोः सेव्यसेवकभावात्तयोर्भेदः सिद्धः । सेवा च—अङ्कननामकरणभजनभेदात्त्रिविधा । तत्राङ्कनं नाम शङ्खचक्रादिनारायणायुधलाञ्छितमुद्राधारणम् । तदपि 'अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते' इति तैत्तिरीयकोपनिषच्छ्रुतेस्तप्तमुद्राधारणं मुख्यम् । योऽतप्ततनूरत एवाऽऽमः स तद्विष्णुपदं नाश्नुत इति तदर्थं मन्यन्ते मध्वानुयायिनः । तथा चोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप धारयेद्वैष्णवो नरः ॥ इति ।

पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारो नामकरणमुच्यते । तेन च निरन्तरं नारायणस्मरणं भवति । भजनं तु कायिकवाचिकमानसिकभेदेन दशविधम् । तत्र सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्चेति चतुर्विधं वाचिकम् । दानं परित्राणं परिरक्षणं चेति त्रिविधं कायिकम् । दया स्पृहा श्रद्धा चेति त्रिविधं मानसिकम् । सर्वस्य भजनस्य विष्णुप्रसादसंपादनं प्रयोजनम् । जीवोऽणुपरिमाणः । न मध्यमपरिमाणो नापि विभुः । स च मोक्षावस्थायामपि परमेश्वरस्य दास एव । अपौरुषेयो वेदो नित्यश्च । तस्य च स्वतः प्रामाण्यमित्यादि मध्वाचार्या मन्यन्ते । प्रत्यक्षमनुमानं शब्दश्चेति प्रमाणत्रयवादिनश्चैते । एतेषां मते जगत्कर्तृत्वादिरहितं दुःखामिश्रितं परिपूर्णं सुखमेव मोक्षः । स च विष्णुप्रसादादेव लभ्यः । विष्णुप्रसादश्च तद्गुणोत्कर्षज्ञानादेव भवति । नाभेदज्ञानात् । तदुक्तम्——

तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।
समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयान्ति ॥

इति मध्वदर्शनसंक्षेपः ।

नकुलीशपाशुपतदर्शने पशुपतिना महेश्वरेण जीवानां पाशनिरासकत्वेन कार्यकारणयोगविधिदुःखान्तरूपं तत्त्वपञ्चकं प्रतिपादितम् । पशुपतिशब्दार्थश्चैवं व्याख्यातोऽभियुक्तैः—

ब्रह्माद्याः स्तम्बपर्यन्ताः पशवः परिकीर्तिताः ।
तेषां हि नायको यस्माच्छिवः पशुपतिः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र जगतीतलवर्तिचेतनाचेतननिखिलपदार्थजातं कार्यशब्देनोच्यते । कारणशब्देनेश्वरः ; स च स्वतन्त्रः । जपध्यानादिकं योगशब्देनाभिधीयते । त्रिषवणं भस्मस्नानादिकं व्रतं विधिरुच्यते । दुःखनिरासपूर्वकमीश्वरभावो दुःखान्तशब्देनोक्तः । स एव परमपुरुषार्थो मोक्ष इति ।

शैवदर्शने पाशविमोक्षणार्थं षट् तत्त्वानि पतिविद्याविद्यापशुपाशकारणाख्यान्युपदिष्टानि । तत्र पतिः शिवः । विद्या तत्त्वज्ञानम् । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । पाशो मलकर्ममायारोधशक्त्याख्यश्चतुर्विधः । पशुर्जीवः । पाशनिवृत्तौ कारणं जपध्यानचर्यादिकामिति । तदुक्तम्—

पतिविद्ये तथाऽविद्या पशुः पाशश्च कारणम् ।
तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः ॥ इति ।

एतेषां तत्त्वानां साधीचीन्येन ज्ञानात्पाशविमोचने संजाते शिवत्वप्राप्तिरूपो मोक्षः सिध्यतीति शैवानां मतम् ।

मोक्षप्राप्तौ प्रत्यभिज्ञैव मुख्यं साधनमिति मन्यमाना माहेश्वरास्त्वेवं प्रतिपादयन्ति—पूर्णस्वतन्त्र ईश्वरो जगन्निर्माणकरणविषये न किमपि कर्मादिकं साधनमपेक्षते । किंतु स्वेच्छयैव सर्वं निर्मिमीते । जीवाः परस्परं भिन्ना अपि न परमेश्वराद्भेदमर्हन्ति । जीवेश्वरयोश्चैतन्यस्वभावाविशेषात् । परमेश्वरे जीवतादात्म्यस्य स्वानुभवसिद्धत्वाच्च । अतो जीवैस्तत्तादात्म्यसंपत्त्यर्थं प्रत्यभिज्ञैवाऽऽश्रयणीया । प्रत्यभिज्ञा च अहमीश्वर एव न तद्भिन्न इत्येतादृशः साक्षात्कारः । तादृशेन केवलेन साक्षात्कारेणैवाभ्युदयो मोक्षश्च संपद्यते । न तदर्थं प्राणायामादेरपेक्षा । नापि कायशोषणस्य भस्मस्नानादेर्जपपरिचर्यादेश्चापेक्षेति । यद्यपीश्वरवज्जीवात्माऽपि चैतन्यस्वरूपेणैव प्रकाशते तथाऽपि मायावशादंशेनैव प्रकाशते । परिपूर्णचैतन्यस्वरूपेण प्रकाशनार्थं तु प्रत्यभिज्ञाऽऽवश्यकीति पूर्णात्मलाभ एव मोक्ष इति प्रत्यभिज्ञादर्शनानुसारिणां मतम् ।

इत्थं रसेश्वरदर्शनस्वरूपं संक्षेपतो विव्रियते—पारदादिपदवाच्यो यो रसस्वरूप ईश्वरो रसेश्वरः । सोऽयं रसेश्वरः सेव्यमानः शरीरदार्ढ्यसंपादनद्वारा मुक्तेर्हेतुरिति मे

माहेश्वरा मन्यन्ते तेऽप्युपचाराद्रसेश्वरशब्देनाभिधीयन्ते । तैस्ते रसेश्वरपदवाच्यैः प्रवर्तितं दर्शनं रसेश्वरदर्शनमित्युच्यते । एतेऽपि न परमेश्वराज्जीवानां पार्थक्यं सहन्ते, किंतु चैतन्यस्वरूपाविशेषादीश्वरस्वरूपभूता एव जीवात्मान इत्यवगच्छन्ति । मोक्षो हि पारदरससेवनेन शरीरस्थैर्यसंपादनाज्जीवन्मुक्तिरेवेत्येषां मतम् । जीवतः सत एव या मुक्तिः सा जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । अयमाशयः— मुक्तिर्नाम मूलाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकस्वस्वरूपयाथात्म्यावाप्तिः । सा च ज्ञानैकसाध्या । तमेव विदित्वेति श्रुतेः । ज्ञानं चाऽऽत्मतत्त्वविषयकमेव । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् । इति स्मृतेः । तच्च ज्ञानं तदभ्यासातिशयात् । अभ्यासातिशयश्च शरीरस्थैर्ये सत्येव । तदुक्तं भगवद्गोविन्दपादाचार्यैः—

इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान्सदैव यतनीयम् ।
मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात्स च स्थिरे देहे ॥ इति ।

शरीरस्थैर्यं च पारदादिपदवोच्यस्य रसस्य सेवनात् । रसस्य पारदत्वं च संसारपरपारप्रापणहेतुत्वेन । तदुक्तम्—

संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः ॥ इति ।
पारदो गदितो यस्मात्परार्थं साधकोत्तमैः ॥ इति च ।

यस्मात्साधकोत्तमैरयं परार्थं परो मोक्षस्तदर्थं मोक्षसाधनत्वेन गदितस्तस्मादसौ पारदः स्मृत इति शेषः। पारदस्य मोक्षार्थत्वं तु न साक्षात् किंतु मुक्तिप्रयोजकज्ञानसंपादकात्मतत्त्वाभ्याससाधनशरीरदार्ढ्यसंपादनद्वारैवेति तदाशयः। तथा च जीवन्मुक्तिं समीहमानेन पुरुषधौरेयेणाऽऽदौ पारदरससेवनेन शरीरस्थायित्वं संपादनीयम् । संपादिते च शरीरस्थैर्ये क्रमेण आत्मतत्त्वाभ्यासातिशयान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ जायमानायां या मुक्तिः सा जीवत एव मुक्तिर्भवतीति तात्पर्यम् ।

नन्वन्यैर्दर्शनकारैः श्रवणमननादिप्रकारान्तरेणैव जीवन्मुक्तिरुक्ता न त्वदुक्तप्रकारेणेति कथमियं त्वदभिमता जीवन्मुक्तिर्विश्वसनीया भवेत् । अत एव तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये ।

षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने ।
करामलकवत्साऽपि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते ॥

इति श्रुतिस्मृत्योर्देहपातानन्तरं मुक्तिः प्रदर्शिता । किंच निष्पद्यमानमिदं शरीरं हि षड्भिः कोशैर्निष्पद्यत इति श्रुतिस्मृत्यादिषु प्रसिद्धम् । तत्र त्वगसृङ्मांसरूपास्त्रयः कोशा मातुः शरीरादनुवर्तन्ते । मेदोस्थिमज्जारूपाश्च त्रयः कोशाः पितुः सकाशाल्लभ्यन्ते । तदेवैः षड्भिः कोशैर्वर्धमानं शरीरं विनश्य

रतया प्रत्यक्षतो दृश्यते । तथा च जीवत एव मुक्तिरिति कथंकारं संजायतीति । इति चेदुच्यते । षाट्कौशिकस्य देहस्यास्थिरत्वमस्तु नाम । तथाऽपि पारदाभ्रकपदाभिलप्यमाना या हरगौरीसृष्टिस्तत्संयोगजनितस्य शरीरस्य नित्यत्वमेव । हरसृष्टिः पारदः । गौरीसृष्टिस्त्वभ्रकः । तदुक्तं रसार्णवे--

अभ्रकस्तव बीजं तु मम बीजं तु पारदः । इति ।

शिवगौरीसंवादोऽयम् । अत एव चेश्वरशरीरसंभूतत्वेन पारदो रसो रसेश्वर इत्युच्यते । तादृशस्य रसेश्वरस्य सेवनेन तत्संयोगजन्यस्य नित्यशरीरस्य प्राप्तौ सत्यां षाट्कौशिकस्यास्थिरस्यापि देहस्य न परित्यागो भवति । प्रत्युत हरगौरीसृष्टिजशरीरसंबन्धेन तत्र दिव्यत्वं दाढ्यं च संपद्यते । यथा पारद (परिस) संबन्धेन लोहमपि सुवर्णं भवति तद्वत् । तदुक्तं रसहृदये--

ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजां तनुं प्राप्ताः ।

मुक्तास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किंकरो येषाम् ॥ इति ।

एवं च पारदरससंबन्धेन षाट्कौशिकस्य शरीरस्य लोहस्येव सुवर्णत्वे दिव्यत्वे स्थिरत्वे च संपाद्यमाने जीवत एव मुक्तिरित्युक्तिः सामीचीन्येन संगच्छते । तथा च दर्शनकारैः प्रदर्शिता जीवन्मुक्तिः करामलकवत्प्रत्यक्षा पारदपदाभिधेयरसेश्वरसेवनेन भवतीति जीवन्मुक्तिमनङ्गीकुर्वाणा रामानुजप्रभृतयोऽज्ञानिन एवेति मन्तव्यम् । अत एव विद्यारण्यैरास्तिकदर्शनसमये सर्वतो जघन्यत्वेनाऽऽदौ रामानुजदर्शनं निर्दिष्टम् । तदपेक्षया चैतद्दर्शनस्य श्रैष्ठ्याद्रामानुजदर्शनोत्तरं दर्शनचतुष्टयव्यवधानेन रसेश्वरदर्शनं निर्दिष्टमिति मन्ये ।

इति रसेश्वरदर्शनस्वरूपसंक्षेपः ।

औलूक्यदर्शनमेव वैशेषिकदर्शनं कणाददर्शनमिति चोच्यते । अक्षपाददर्शनं च नैयायिकदर्शनमित्यभिधीयते । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनाख्यपञ्चावयवं वाक्यं न्यायः । तं विदन्ति ते नैयायिकास्तेषां दर्शनमित्यर्थः । दर्शनद्वयेऽपि तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्युक्तम् । निःश्रेयसं मोक्षः । तस्याधिगमः प्राप्तिरित्यर्थः । मोक्षश्चाऽऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । सा च तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव न जायते, किंतु तत्त्वज्ञानेन दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानां मध्य उत्तरोत्तरस्य नाशे सति तत्पूर्वभाविदोषादीनां नाशात्क्रमेणापवर्गः सिध्यति । तदुक्तम्-दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति । मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषयाणि तत्त्वानि च प्रमाणप्रमेयसंशयेत्यादीनि गौतमेन षोडशोक्तानि । कणादेन तु सप्तैवोक्तानि । तेषु सप्तस्वेव गौतमोक्तानां षोडशपदार्थानां यथायथमन्तर्भावः सिध्यति । आदृतश्चायमन्तर्भावो नैयायिकैः । अमुमेव विशेषमनुलक्ष्य

षोडशपदार्थवादिनो नैयायिकाः सप्तपदार्थवादिनश्च वैशेषिका इति व्यवहारः। अतो वैशेषिकसंमतान्येव सप्त तत्त्वानि सावान्तरभेदानि निरूप्यन्ते—द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति नव द्रव्याणि। रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः। चलनात्मकं पञ्चविधं कर्म। परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम्। नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव। प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति चत्वारोऽभावा इति। एतेषां लक्षणानि, अनुमानव्याप्त्यादिलक्षणानि चेति सर्वं मूल एव स्पष्टम्। इति काणाददर्शनम्।

जैमिनिमुनिना प्रणीतं दर्शनं जैमिनिदर्शनम्। तदनुवर्तमाना जैमिनीयाः। ते च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकं हि यद्वचनत्वेन प्रमाणपदवीमवगाहेतैतादृशः सर्वज्ञत्वादिविशेषणविशिष्टः कोऽपीश्वरो नास्ति। मानुषदेहवत्त्वाविशेषेण विप्रलम्भकत्वादिदोषावश्यंभावात्। यद्यपि ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः प्रेष्ठा देवाः सन्ति दृश्यते च तेष्वतिशायिनी संपत्। यदाह कश्चित्—

अथापि वेदहेतुत्वाद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
कामं भवन्तु सैश्वर्याः सार्वज्ञ्यं पुरुषेषु किम्॥ इति।

तथाऽपि न तेषु सार्वज्ञ्यं संभावयितुमलम्। भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वाद्रागद्वेषादिमूलकनिग्रहानुग्रहग्रस्तत्वाच्च। न च प्रत्यक्षं सर्वज्ञसाधकं भवेदिति वाच्यम्।

संबद्धं वर्तमानं गृह्यते चक्षुरादिना।

इत्यभियुक्तवचनात्। तस्मात्सर्वज्ञस्य प्रामाणिकपुरुषस्याभावादेवापौरुषेयो वेदोऽतो भ्रान्त्यादिदोषानास्पदत्वात्स एव सर्वज्ञो भगवान्। तत एव च चक्षुरिन्द्रियागोचरयथावस्थितपदार्थधर्मादिस्वरूपपरिचयो याथातथ्येन भवति। वेदोदितो यागादिर्धर्म एव च स्वनुष्ठितोऽपूर्वोत्पादनद्वारा स्वर्गादि फलं जनयति। न तत्रान्यस्य कस्यचित्सांख्यनैयायिकादिपरिकल्पितस्येश्वरस्यापेक्षा। एते च मीमांसका द्विविधाः। अभिहितान्वयवादिनो भाट्टाः अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकराः। द्विविधानामप्येतेषां मते शब्दा नित्याः। वेदानां धर्मे स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं स्वर्गादेः प्राप्तिश्च मोक्ष इति। [इति जैमिनिदर्शनम्]।

सांप्रतं सांख्यदर्शनस्वरूपं निरूप्यते। ते च सांख्या द्विविधाः। सेश्वरा निरीश्वराश्च। ये तु जीवातिरिक्तं षड्विंशमीश्वरं मन्यन्ते ते सेश्वराः। अन्ये निरीश्वराः। त एत उभयेऽपि निराहुः—प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वस्वरूपेणावस्थानं मोक्षः। स च प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानात्। भेदज्ञानं च तत्त्वज्ञानाज्जायते। तत्त्वानि

च पञ्चविंशतिसंख्याकानि । तत्र किंचित्तत्त्वं प्रकृतिरेव । किंचिद्विकृतिरेव । किंचिदुभयात्मकम् । किंचिच्चानुभयात्मकम् । त्रयाणां सत्त्वरजस्तमआख्यानां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिरुच्यते । प्रकरोति कार्यं जनयतीति प्रकृतिः । सा च प्रकृतिरेव न कस्यचिदपि विकृतिः । अतो मूलप्रकृतिरित्युच्यते । तस्याः सकाशान्महदहंकारौ शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति महदादीनि सप्त तत्त्वानि क्रमेण समुत्पद्यन्ते । तत्रान्तःकरणापरपर्यायं महत्तत्त्वमहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमभिमानापरनामधेयमहंकारतत्त्वं महत्तत्त्वस्य विकृतिः । तदेवाहंकारतत्त्वं तामसं सत्पञ्चतन्मात्राणां, तदेव सात्त्विकं सज्ज्ञानेन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां, कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां संकल्पविकल्पैतदुभयात्मकस्य मनसश्च प्रकृतिः । अयं भावः— महत्तत्त्वाज्जायमानोऽहंकारस्त्रिविधः—सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति । सात्त्विको वैकारिक इति व्यवह्रियते । राजसस्तैजस इत्यभिधीयते । तामसश्च भूतादिरित्युच्यते । तत्र तामसादहंकारात्पूर्वोत्तरक्रमेण शब्दतन्मात्रादिपञ्चकं समुत्पद्यते । एवं च पूर्वस्योत्तरं विकृतिरुत्तरस्य च पूर्वं प्रकृतिरित्युभयात्मकानि महदादीनि सप्त तत्त्वानीत्यर्थः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां गुणानां विशेषरहितानामाश्रयभूतानि सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि तन्मात्रशब्देनोच्यन्ते । तन्मात्रपञ्चकात्प्रत्येकस्मात्पूर्वोपस्कृताच्छब्दतन्मात्रादाकाशः स्पर्शतन्मात्राद्वायुरित्येवं क्रमेण वियदादीनि पञ्च महाभूतानि जायन्ते । अत एव च तामसोऽहंकारो भूतादिरिति भण्यते । नैतेभ्यः किंचित्तत्त्वान्तरं समुत्पद्यत इतीमानि पञ्च महाभूतानि विकृत्यात्मकान्येव । तथा सात्त्विकादहंकारात्पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तदुभयप्रेरकं मनश्चेत्येकादशेन्द्रियगणः प्रादुर्भवति । अयमिन्द्रियगणोऽपि केवलं विकृत्यात्मक एव । अत एवैतदुपादानभूतः सात्त्विकोऽहंकारो वैकारिक इति निर्दिश्यते । पुरुषस्तु न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि वा विकृतिरित्यनुभयात्मकः । एवं च प्रकृतिः प्रकृत्यात्मिकैका । उभयात्मकानि महदादीनि सप्त । पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च केवलविकृत्यात्मकानीति । अनुभयात्मकः पुरुषश्चैक इति मिलित्वा पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि ।

तदुक्तं सांख्यकारिकायाम्——

> मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
> षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

इमानि च तत्त्वानि मोक्षसाधनीभूतप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञाने हेयतयोपयुक्तानीति सांख्यानामभिप्रायः । अन्यश्च विस्तरः पुरुषस्त्वकर्ता भोक्ता नित्यचिद्रूपः प्रकृतिरूपासंबन्धः प्रकृतेर्निवृत्तिश्चेत्यादिस्तत एवावगन्तव्य इति ।

पतञ्जलिप्रभृतिमुनिमतमनुवर्तमानानां दर्शनं पातञ्जलदर्शनम् । एतन्मते चितिशक्तेर्निरुपाधिकस्वरूपेणावस्थानं मोक्षः । तत्र साधनतया यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधीत्येतदष्टाङ्गनिर्वचनपुरःसरं प्रमाणविपर्ययादिचित्तवृत्तिनिरोधाख्यो योगः सविस्तरं प्रतिपादितः । तत्र योगे प्रत्याहारपर्यन्तानि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि । ततः पराणि त्रीणि संयमपदवाच्यान्यन्तरङ्गसाधनानीति विवेक्तव्यमिति ।

अधुना सर्वदर्शनमूर्धन्यभूतं शांकरदर्शनं संक्षेपतः किंचिन्निरूप्यते । सांख्यदर्शने मुख्यतः प्रकृतिपुरुषरूपं तत्त्वद्वयं प्रतिपादितम् । तत्र प्रकृतिरपि नित्या । सैव प्रधानशब्देनोच्यते । तच्च प्रधानं जडमपि घटस्य मृदिव महदादेः कारणमित्युक्तम् । तथा कैरपि सांख्यैर्जीवातिरिक्तः परमेश्वरः स्वीकृतः । स एव ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते । ततश्च जडजीवभेदो जीवेश्वरभेदः परिणामवादश्च स्वीकृतः । स च भेदः सत्य इति स्पष्टमेव प्रतीयेत । तदेतत्सर्वं श्रीशंकराचार्याणामसंमतम् । यतः श्रुतौ—

सजातीयं न मे किंचिद्विजातीयं न मे भवेत् ।
स्वगतं च न मे किंचिन्न मे भेदत्रयं भवेत् ॥

इति ब्रह्मणि सजातीयाद्विजातीयात्स्वगताच्च भेदः प्रतिषिध्यते । यदि च सांख्यमतानुसारेण भेदो वास्तविकः स्यात्तर्हि चेतनत्वेन सजातीयाज्जीवादचेतनत्वेन विजातीयाज्जडाद्रामानुजमते ब्रह्मणः सगुणत्वेन स्वगताद्गुणाच्च ब्रह्मणि भेदस्य दुर्वारतया भेदत्रयनिषेधप्रतिपादिका श्रुतिः पीडयेत । जीवब्रह्मणोर्वास्तविकत्वेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न संगच्छेत । नेह नानाऽस्ति, नेति नेति इत्याद्याः श्रुतयोऽप्यमुमेवाभेदं प्रशंसन्ति । सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदꣳ सर्वम्, एवमादिश्रुतयश्च तं द्रढयन्ति । ततश्च भेदत्रयनिषेधान्यथानुपपत्त्या परिदृश्यमानस्य सचराचरस्य सचेतनाचेतनस्य सर्वस्य जगतः प्रातिभासिकत्वकल्पनं विना गत्यभावात्तदुपपादकमनादिभावरूपाज्ञानं परिकल्पनीयम् । यथैव हि रज्ज्वां तिमिरादिदोषवशात्सर्पभूदलनाम्बुधाराः परिकल्प्यन्त एवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि परिकल्पितमिदमनेकभेदभिन्नं सकलं जगन्मिथ्याभूतम् । यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधबाध्यं च । मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम् । यथा भ्रमाधिष्ठानभूतरज्जुतत्त्वज्ञाने प्रतीयमानसर्पादेर्निवृत्तिः । दोषश्चात्र स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमनाद्यविद्यापरपर्यायं भावरूपाज्ञानमेव । इदमेव सर्वस्य जगतो मूलकारणमिति मूलाज्ञानमित्युच्यते । तच्च त्रिगुणात्मकमपि न सांख्यसंमतप्रधानवन्नित्यम् । मोक्षावस्थायां तस्य विनाशावश्यंभावात् । अतो न कथमपि द्वैतप्रसङ्गः ।

एतादृशाज्ञानकल्पने प्रमाणं देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इत्याद्याः श्रुतयः। अत्र स्वगुणैर्निगूढां मायानिवृत्तिः पराऽस्य शक्तिर्विविधैवेत्यादिपदैः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य तादृशाज्ञानस्य स्पष्टमेवोपढौकितत्वात्। किंचोक्ताज्ञाने तत्त्वमसीति जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकश्रुतिरपि प्रमाणम्। यदि च जीवब्रह्मणोर्भेदस्तात्त्विकः स्यात्तदा तयोस्तादात्म्यं कुशाग्रधिषणेन सुरगुरुणाऽपि सुदुर्वचमित्यतस्तादृशाज्ञानकल्पनमनिच्छद्भिस्तत्रभवद्भिर्भवद्भिः सर्वैरप्यगत्या स्वीकार्यम्। तेन चाज्ञानेनायं जीवजडादिः सकलः प्रपञ्चः परमात्मनि प्रकल्पित इति मिथ्यैवेति चैकमेव तत्त्वं परमार्थतः। ततश्च परमात्मन्येवेदं सकलं भासत इत्ययं विवर्तवादः। न तु परिणामवादो नापि रामानुजीयाभीष्टा सत्ख्यातिः किंत्वनिर्वचनीयख्यातिः। अनिर्वचनीयत्वं नाम कार्यस्य सत्त्वेनासत्त्वेन च निर्वक्तुमशक्यस्य ख्यातिः प्रतीतिः। यथा शुक्तिकायां भासमानं रजतम्। तद्धि न सत्यम्। नेदं रजतमिति बाधानुपपत्तेः। नाप्यसत्यम्। संप्रतीदं रजतमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः। तदुक्तम्—

सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तो नासत्त्वे ख्यातिबाधने।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्याऽविद्याऽऽविद्यैः सह भ्रमः॥ इति।

प्रपञ्चस्याप्यनादिभावरूपाज्ञानमूलकत्वादनिर्वचनीयत्वमेव। तथा हि—प्रतीयमानं सर्वं जगन्न सत्। ज्ञानिदृष्ट्या बाधानुपपत्तेः। नाप्यसत्। ज्ञानावस्थातः प्राक्कालेऽस्मदादीनामपि प्रतीत्यनुपपत्तेः। अतः सतः ख्यातिर्दुर्वचा। एतत्सर्वमनुसंधायैव माण्डूक्योपनिषद्युक्तम्—

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः। इति।

एतन्मते मूलाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपाधिगमो मोक्षः। एवं चानवरततन्त्रप्रमामानादिभावरूपाज्ञानकृतं सर्वं संसृतिचक्रं तस्मिन्परस्मिन्नेव कल्पितं मिथ्याभूतम्। रज्जौ भुजंगवत्। निरस्तसमस्तदोषनिर्धूताखिलविशेषैकरसकूटस्थशुद्धबुद्धमुक्तनित्यज्ञानानन्दस्वयंज्योतीरूपं चिन्मात्रमेकमेव ब्रह्मतत्त्वमित्यद्वैतप्रतिपादकं शांकरदर्शनमेव विजयतेतराम्।

एवं यथाबुद्धिबलं सर्वदर्शनस्वरूपं संक्षेपतो निरूप्य श्रीमत्सच्चिदानन्दचरणकमलयोः समर्पयति—

पुण्यपत्तने
शके १८४९ फा. शु. ११ भृगुवासरे.

माङ्लकरोपाख्यः शंकरशास्त्री-
भारद्वाजः।

———

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सर्वदर्शनसंग्रहः ।

तत्र चार्वाकदर्शनम् ॥ १ ॥

नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे निःश्रेयसनिधिं शिवम् ।
येनैव जातं मह्यादि[1] तेनैवेदं सकर्तृकम् ॥ १ ॥

पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-
मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम्[2] ।
श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥ २ ॥

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।
क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥ ३ ॥

पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोड्य शास्त्राण्यसौ
श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्यत्सतां प्रीतये ।
दूरोत्सारितमत्सरेण मनसा शृण्वन्तु तत्सज्जना
माल्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न संजायते ॥ ४ ॥

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते । बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण[3] तस्य दूरोत्सारितत्वात् । दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् । प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत्—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

इति लोकगाथामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नुवानाश्चार्वाकमतमनुवर्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि[4] । तेभ्य एव देहाकारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मदशक्तिवच्चैतन्यमुपजायते । तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति । तदाहुः—विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-

---

१ च. °वि कार्यजातं स° । २ मुद्रितपुस्तके—आत्मोचिताचरितमर्थितसर्वलोकमिति । ३ च. °णिचा । ४ ख.—ङ. °ण दू° । ५ च. °न नुः का° । ६ च. अत्र । ७ च. °नि दे° । ८ च. °तेभ्यस्तेभ्यः । ९ क.—ङ. विश्वं । १० क.—ङ. तदिह । ११ क.—ङ. नमेवे° ।

श्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति [बृ० २ । ४ । १२] इति । तच्चैतन्यविशिष्टदेह एवाऽऽत्मा । देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितयाऽनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात् । अङ्गनाद्यालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् । अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय निवर्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति स यावदादेयं तावदादाय निवर्तते । तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । यदि कश्चिद्भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत्तर्हि स पशुवन्मूर्खो भवेत् । तदुक्तम्—

त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसां
दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ।
व्रीहीञ्जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान्हितार्थी ॥ इति ।

ननु पारलौकिकसुखाभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्येऽग्निहोत्रादौ विद्यावृद्धाः कथं प्रवर्तिष्यन्त इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिकंमन्यैरेव धूर्तबकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिः कर्मकाण्डस्य च प्रतिक्षिप्तत्वेन त्रय्या धूर्तप्रलापमात्रत्वेनाग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयोजनत्वात् । तथा चाऽऽभाणकः—

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ इति ।

अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकः । लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः । देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च स्थूलोऽहं कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः । मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः । तदेतत्सर्वं समग्राहि—

१ क.–ङ. °नालि° । २ च. °दिजनितं सु° । ३ च. °न्ते । भीरु° । ४ च. °र्थां त्रैवि° । ५ च. प्रवर्तन्त । ६ च. °ष्टे । व्या° । ७ च. °र्तवादमा° । ८ क.–ङ. च कृ° । ९ च. °शोऽह° ।

अङ्गनालिङ्गनाज्जन्यसुखमेव पुमर्थता ।
कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरय उच्यते ॥
लोकसिद्धो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः ।
देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः ।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।
अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥
देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवाऽऽत्मा न चापरः ।
मम देहोऽयमित्युक्तिः संभवेदौपचारिकी ॥ इति ।

स्यादेतत्[1] । स्यादेष मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् । अस्ति च प्रामाण्यम् । कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मताशालि हि[2] लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः । व्याप्तिश्चोभयविधोपाधिविधुरः संबन्धः । स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते । किंतु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो भवेत् । न तावत्प्रत्यक्षम् । तच्च[3] बाह्यमान्तरं वाऽभिमतम् । न प्रथमः । तस्य संप्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति प्रसरसंभवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसंभवेन सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । न च व्याप्तिज्ञानं सामान्यगोचरमिति मन्तव्यम् । व्यक्त्योरविनाभावाभावप्रसङ्गात् । नापि चरमः । अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रियतन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण[4] प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्—

चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः (त० वि० २०) । इति ।

नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः[5] । तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्थादौःस्थ्यप्रसङ्गात् । नापि शब्दस्तदुपायः । काणादमतानुसारेणानुमान एवान्तर्भावात् । अनन्तर्भावे वा वृद्धव्यवहाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घनाजङ्घालत्वात् । धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिवद्विश्वासाभावाच्च । अनुप-

---

१ च. °तदे° । २ च. हि विभागं गमकमङ्गीकृत° । ३ क. च. तत्र । ४ क. °भाव° । ५ च. °यपरत° । ६ च. °ण प्रवृत्तेरप्रवृत्तेः । त° । ७ च. °पायम् । ८ च. °यः कणा° । ९ च. °नसंगतिम° ।

दृष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च । कैव कथा परार्थानुमानस्य । उपमानादिकं तु दूरापास्तम् । तेषां संज्ञासंज्ञिसंबन्धादिबोधकत्वेनानौपाधिकसंबन्धबोधकत्वासंभवात् ।

किंच—उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः । उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासंभवेन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽप्यप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतयाऽनुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः । अपि च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कक्षीकर्तव्यम् । तदुक्तम्—

अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिः ।
शब्देऽनित्ये साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमश्रवणता च ॥
व्यावर्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि ।
तस्मादिदमनवद्यं समासमेत्यादिनोक्तमाचार्यैश्च ॥ इति । *

तत्र विध्यध्यवसायपूर्वकत्वान्निषेधाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसंबन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्पराश्रयवज्रप्रहारदोषो वज्रलेपायते । तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः । धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते । क्वचित्फलप्रतिलम्भस्तु मणिमन्त्रौषधादिवद्यादृच्छिकः । अतस्तत्साध्यमदृष्टादिकमपि नास्ति । नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न तद्भद्रम् । स्वभावादेव तदुपपत्तेः । तदुक्तम्—

अग्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथाऽनिलः ।
केनेदं चित्रितं तस्मात्स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं बृहस्पतिनाऽप्युक्तम्—

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवाऽऽत्मा पारलौकिकः ।
नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

---

* समासमाविनाभावावत्र स्तो यदा तदा ।
समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥ इति घ. ङ. पुस्तकटिप्पण्याम् ।

---

१ क.–ङ. °च्च । उ° । २ च °उपाध्यभा° । ३ च °रवग° । ४ क. °वेनाप्र° । ५ क. °वस्याप्रत्यक्षतयाऽनु° । ६ च °मु । अ° । ७ क.–ङ. °पाधिरिति त° । ८ क.–ङ. °नित्यत्वे सा° । ९ च. °तां व्या° । १० च. °त्र व्यत्र° । ११ च. विध्यव° । १२ च. °रूपमज्ञा° । १३ च. °ज्ञपातस्ते । त° । १४ च. °धधवया° । १५ च. °ज्ञानकृनीकारे ज° । १६ क.–ङ. चेत्तन्न । १७ क.–घ °तं शीतस्प° । १८ च. र्गो वाऽपि नैवाऽऽत्मा वा पा° ।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्मिता ॥
पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।
स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।
निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम् ॥
गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ।
गेहस्थकृतश्राद्धेन पथि तृप्तिरवारिता ॥
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।
प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥
यावज्जीवेत्सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
यदि गच्छेत्परं लोकं देहादेष विनिर्गतः ।
कस्माद्भूयो न चाऽऽयाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह ।
मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो[1] भण्डधूर्तनिशाचराः ।
जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥
अश्वस्यात्र[2] हि शिश्नं तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्तितम् ।
भण्डैस्तद्वत्परं चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्तितम् ॥
मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितम् ॥ इति ।

तस्माद्बहूनां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रयणीयमिति रमणीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् ॥ १ ॥

अथ बौद्धदर्शनम् ॥ २ ॥

अत्र बौद्धैरभिधीयते । यदभ्यधायि—अविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः । तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्[3] (न्या. बि.) ॥ इति ।

---

१ ख. °रो मुनिभण्डनि° । २ च. अत्र । ३ क. ग. °दर्शनात्तददर्शना° । ख. दर्शनाभावान्तरदर्शनात् । ङ. च. दर्शनान्तरदर्शनात् ।

अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्। भूते भविष्यति वर्तमाने चानुपलभ्यमानेऽर्थे व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात्। ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेन्मैवं वोचः। विनाऽपि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात्। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः। तदुक्तम्—व्याघातावधिराशङ्का (न्या. कु. ३ । ७) इति। तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेनाविनाभावो निश्चीयते। तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सत्युपलब्धस्य पश्चात्कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते। तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते। यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत्स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः। अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता। शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते। न ह्यत्यन्तभेदे तत्संभवति। पर्यायत्वेन युगपत्प्रयोगायोगात्। नाप्यत्यन्तभेदे। गवाश्वयोरनुपलम्भात्। तस्मात्कार्यात्मानौ कारणात्मानावनुमापयत इति सिद्धम्।

यदि कश्चित्प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गी कुर्यात्तं प्रति ब्रूयात्। अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किंचन साधनमुपन्यस्येत उपन्यस्यते वा। न प्रथमः। अशिरस्कवचनस्योपन्यासे साध्यासिद्धेः।

एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत्।

इति न्यायात्। नापि चरमः। अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन वचनप्रमाणमनभ्युपगच्छता त्वया स्वपरकीयशास्त्रे प्रामाण्येनोपगृहीतस्य वचनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद्व्याघातापातात्। किंच प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम्। पर-

१ ख. °नियामका°। २ च. घ. °ति ननु प°। ३ क. °नेऽपि व्य°। ग. °ने व्य°। घ.—च. °ने च व्य°। ४ क. °रिहारे°। ५ च. °हरैवेति। ६ च. °वम। त्रि°। ७ च. °न्वनस्तादात्म्यानिश्चयोऽनाविनाभावो निश्चीयते ता°। ८ °यास्तादा°। ९ च. °।। यहमा°। १० घ. च. °रणमात्मानमनु°। ख. °रणावनु°। ११ ख.—च. °स्यते वा। १२ क. °न त्वया पारस्करवचस्यो°। ख. °न त्वया स्ववचनस्यो° इति पाठः ख. पुस्तकस्य समासे वर्तते। ग. °न त्वाच्छिरस्कव°। ङ. च. °न त्वयाऽशिरस्कवचनस्यो°। १३ घ. °तं प्रमाणाभासानु°।

गता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम्। अनुपलब्ध्या कंचिदर्थं प्रतिषेधयताऽनुपलब्धिलिङ्गकनुमानम्। तथा चोक्तं तथागतैः—

प्रमाणान्तरसामान्यस्थितेरन्यधियो[1] गतेः।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित्॥ इति।

पराक्रान्तं चात्र सूरिभिरिति[2] ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते[3]।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया[4] भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिक[5]वैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व[6]बाह्यार्थशून्यत्व[7]बाह्यार्थानुमेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते। यद्यपि भगवान्बुद्ध एक एव बोधयिता तथाऽपि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यम्। यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः[8] स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं[9] बुध्यन्ते। सर्वं क्षणिकं[10] क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्। तत्र क्षणिकत्वं[11] नीलादिक्षणानां[12] सत्त्वेनानुमातव्यं यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधर[13]पटलं[14] सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः। अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरि[15]ति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात्सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च[16]। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तम्। न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः[17] संभवति।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः।

नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः (न्या० कु० ३।८)॥

इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्व्यावर्तमानावर्थक्रियामपि व्यावर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्।

---

१ क. घ. ङ. °स्थितिरन्यधियां ग°। २ च. उच्यते°। ३ क. ग. °ति गूढभूयस्त्वभ°। ख. °ति गूढभूयस्त्वाभावात्° ४ घ. °विधाः। चतुर्विध°। ५ च. °चारार्हत्सौत्रा°। ६ घ. °कसं°। ७ घ. °बाह्यशू°। ८ च. °नूचानादारयोर्बौद्धव्याः स्वाशयानु°। ९ च. °दिस्वयं। १० ख. °कं दुः। ११ च. °त्वं य°। १२ क. °दिलक्ष°। १३ च. °धरः स°। १४ घ. °टलः स°। १५ क.—ङ. °त्तिन्या°। १६ च. °च्च क्रि°। १७ क.—ग. ङ. च. °रः समस्ति। प्र°।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत्तदयुक्तम्। विकल्पासह-त्वात्। तथा हि—वर्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा। आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः। समर्थस्य क्षेपायोगात्। यद्यदा यत्करणसमर्थं तत्तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्ये समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीये कदाऽपि न कुर्यात्। सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य। यद्यदा यन्न करोति तत्तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे। न चैष वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च। ननु क्रमवत्सहकारिला-भात्स्थायिनोऽतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यत इति चेत्तत्रेदं भवान्पृष्टो व्याचष्टाम्। सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति न वा। न चेन्नापेक्षणीयास्ते। अकिंचित्कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत्। अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात्। प्रत्युत पला-यमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा कार्यं कुर्यात्। स्वभावस्यानपायात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते न वा। भेदपक्ष आगन्तुक-स्यैव तस्य कारणत्वं स्यान्न भावस्याक्षणिकस्य। आगन्तुकातिशयान्वयव्यति-रेकानुविधायित्वात्कार्यस्य। तदुक्तम्—

> वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्।
> चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः॥ इति।

किंच सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा। उभयथाऽपि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौः-स्थ्यमपि स्यात्। अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकाऽनवस्थाऽऽस्थेया। तथा सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थमा-त्रैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम्। अपरथा तदभावेऽप्यति-शयः प्रादुर्भवेत्। बीजं चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाऽऽस्ते। अन्यथा

१ च. °ल्पानुपपत्तेः। त°। क. ख. तदा करो°। २ च. भवति इ। ४ च. °येऽपि क°। ५ क. °तन्न स°। ख. °तत्र न स°। ग. तदा न तत्सम°। ६ क. ख. ग. घ. °भावक्रमेण क्रमगमु°। ७ क. ख. ग. तादात्म्यायो°। ८ च. °क्षे योऽय°। ९ च. °रः स के। १० क. °रभेत न। ११ च. °णभ°। १२ ख. °न्तरं भवत्पक्षे। १३ च. °कता°। १४ ख. °तिज°। १५ क. °दिप°।

सर्वदो[1]पकारापत्तावङ्कुरस्यापि सदोदयः[2] प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे। तस्मि[3]न्नप्युपकारे पूर्व[4]न्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसंपा[5]द्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपे[6]क्षं कार्यं जनयति तत्सापेक्षं वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वि[7]तीयेऽपेक्ष्यमाणेन बीजादिनोपकारेऽतिशय आधेयः। एवं तत्र तत्रापीति बीजादि[8]जन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयाऽनवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयाऽनवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तोऽन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मा[9]त्क्रमेणाक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा।

नाप्यक्रमेण घटते। विकल्पासहत्वात्। तथा हि—युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स्वभावस्तदुत्तरकालमनुवर्तते न वा। प्रथमे तत्का[10]लवत्कालान्तरेऽपि तावत्कार्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्वप्रत्याशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे। विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः। न चायमसिद्धो हेतुः। स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासाम[11]र्थ्ययोः प्रसङ्गतद्वि+पर्ययप्रसिद्धत्वात्। तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ। सामर्थ्यसाध[12]कावभिधीयेते। यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति। यथा शिलाशकलमङ्कु[13]रम्। असमर्थश्चायं वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले *ऽतीतानागतयोरर्थ[14]क्रिययोरि[15]ति प्रसङ्गः। यद्यदा यत्करोति तत्तदा त[16]त्र समर्थं यथा सामग्री स्वका[17]र्ये। करोति चायमतीताना-

---

+ हेत्वभावविपर्ययः सामर्थ्यासामर्थ्ययोरिति शेष इति घ. पु. टिप्पण्याम्। * इत उत्तरमयं ग्रन्थो घ. पुस्तके। स यथा—असमर्थत्वेऽपि यद्ययं वर्तमानकाले क्रियां करोति तदाऽतीतानागतयोरर्थक्रिये कुर्यादित्यप्रसङ्गः इति।

---

१ च. °कारवदङ्कु° । २ च. °दयं प्रसज्जेद्° । ३ ग. °स्मिन्नुप° । ४ ग. पाद्यापकारवन्यति° । ५ क. °द्य बीजगतत्यति° । ख. घ. °द्य बीजवृत्त्यति° । ६ क. °पेक्षः का° । ७ ग. °द्विनि । ८ घ. जात । ९ ख. °स्मात्क्ष° । क. घ.—च. °स्मादक्ष° । १० क. ख. °त्काल° । ११ घ. °र्थ्ययोरप्रसङ्गात । तद्वि° । १२ घ. °धकाप्र° । १३ ग. ङ्कुरे । अ° । १४ ङ. °र्थारतिप्र° । १५ ख. घ. °रित्यप्र° । १६ ग. तस्स° । १७ क. ग. घ. °कार्यं का° । ख. °कार्यम् । क° ।

गतकाले तत्कालवर्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गेऽप्यन्ययो विपर्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययबलाद्गृहीतान्वयव्याप्तिकं च सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया—

> यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी
> सत्ता शक्तिरिहार्थकर्मणि [2]मितेः सिद्धेषु सिद्धा + न सा ।
> नाप्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेद्
> *द्वेधाऽपि क्षणभङ्गसंगतिरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥ इति ।

न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यम् । सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः । प्रयोजकगौरवापत्तेः । अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च । सर्षपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याऽऽकारस्य मणिषु सूत्रवद्भूतगणेषु गुणवच्चाप्रतिभासनाच्च । किंच सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा । प्रथमे सर्ववस्तुसंकरप्रसङ्गः । अपसिद्धान्तापत्तिश्च । यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन—स्वविषयसर्वगतमिति । किंच विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन संबध्यमानं तस्मादागच्छत्संबध्यतेऽनागच्छद्वा । आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः । द्वितीये संबन्धानुपपत्तिः । किंच विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा । प्रथमे निराधारत्वापत्तिः । द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्त्ययुक्तिः । तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः । इत्यादिदूषणग्रहग्रस्तत्वात्सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम्—

> अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ।
> तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तता ॥
> यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यते न तु ।
> तद्देशिनं च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम् ॥
> न याति न च तत्राऽऽसीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ।
> जहाति पूर्वं नाऽऽधारमहो व्यसनसंततिः ॥ इति ।

+ स्थिरेषु स्थिरा इति घ. पु. टिप्पण्याम् । *नानात्वेन स्थिरत्व एकविधत्वेनाऽस्थिरत्वेऽपि । इति घ. टिप्पण्याम् ।

१ ग. घ. °ङ्गस्तद्व्यत्ययो वि° । २ घ. °मितिः । ३ क. °जको गौ° । ४ क. ग. घ. °तकणे । ५ घ. °स्तपेद्° । ६ क. ख. ग. घ. °णग्रस्त° । ७ घ. प्राप्नोति ।

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेदङ्ग, अन्यापोहालम्बन एवेति संतोष्टव्यमायुष्मतेत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थंकरसंमतम् । अन्यथा तन्निविवृत्सूनां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति पृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवम् । स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावादेतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम् । एवं शून्यं शून्यमित्यपि भावनीयम् । स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात् । यदि दृष्टं सत्तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदंताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य रजतत्वादेस्तत्संबन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् । न चैतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः । न चार्धजरतीयमुचितम् । न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकायापरो भागः प्रसवाय कल्प्यतामिति कल्प्यते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्संबन्धदर्शनद्रष्टॄणां मध्य एकस्यानेकस्य वाऽसत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन्—भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधामुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतत्वसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्यवसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव । तथा—यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात् । यथोक्तम्—

न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते ।
कार्यस्यासंभवी हेतुः खपुष्पादेरिवासतः ॥ इति ।

विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ । तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे—

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः ॥ इति ।
इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथा यथाऽर्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥ इति च ।

---

१ ख. ङ.—च. °विवर्तयिषणां ते° । २ घ. दुःखमि° । ३ क.—घ. किं तदि° । ४ ग. °ष्टान्तैः क° । ५ ख.—घ. 'या स्वाल° । ६ ग. ङ. च. °वात् । नैते° । ७ ख. ङ. च. °न्यमपि । ८ च सर्वास° । ९ क.—ग. ङ. च. °तस° । १० च. °मस्याऽऽव° । ११ क. ख. ग. °तुष्कोणवि° । घ. °तुष्कवि° । १२ क. °सत्स्व° । घ. °सत्त्वं भा° । च. °सत्त्वं सहाय इ° । १३ ग. तदुक्तम् । १४ घ. ङ. °भवो हे° । १५ च. °वद्ल° । १६ क. ख. ग. °ताऽलङ्कारात्र° । १७ क. °दध्यादिवाच्य° । १८ च. °च्य द्रष्टव्यः स्व° । १९ च. °बो नैव । २० ख. घ. °भिलयास्ते । ग. °भिकपास्ते । २१ ख. °कार्थीतं । २२ क. ख. °वृत्ति वि° ।

न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। दृष्टार्थव्यवहारश्च[1] स्वप्नव्यवहारवत्[2][3]संवृत्या संगच्छते। अत एवोक्तम्—

परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ।
कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पनाः॥ इति।

तदेवं[4] भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ परनिर्वाणं[5] शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्था नास्माकमुपदेश्यं किंचिदस्तीति। शिष्यैस्तावद्योगश्चाऽऽचारश्चेति द्वयं करणीयम्। तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः। गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः। गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च। अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः।

गुरूक्तभावनाचतुष्टयं[6] बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्याऽऽन्तरस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृतं कथमिति पर्यनुयोगस्य करणात्केषांचिद्योगाचारप्रथा[7]। एषा हि तेषां परिभाषा—स्वयंवेदनं[8] तावदङ्गीकार्यम्। अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत[9]। तत्कीर्तितं धर्मकीर्तिना—

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति॥ इति।

बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव। विकल्पानुपपत्तेः। अर्थो ज्ञानग्राह्यो भवन्नुत्पन्नो भवत्यनुत्पन्नो वा। न पूर्वः। उत्पन्नस्य स्थित्यभावात्[10]। नापरः। अनुत्पन्नस्यासत्त्वात्। अथ मन्येथाः, अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यस्तज्जनकत्वादिति। तदपि बालभाषितम्। वर्तमानतावभासविरोधात्। इन्द्रियादेरपि ज्ञानजनकत्वेन ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च। किंच ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थोऽवयविरूपो[11] वा। न चरमः। कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात्। न प्रथमः। अतीन्द्रियत्वात्। षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च। यथोक्तम्—

* षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशता।
तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः॥ इति।

तस्मात्स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रका-

---

* मनःसहितज्ञानेन्द्रियेणेति घ. ग टिप्पण्याम्।

---

१ च. °हारोऽप्यवहारश्च स्व°। २ क. ख. घ.—ङ. °श्च न स्व°। ३ घ. °वत्। बुद्धिकल्पितमात्रेण न सत्यविषयं विना दृष्टव्यवहारोऽपि सत्यविषयको न स्वप्नवत्संवृत्या संगच्छत इत्यर्थः। अ°। ४ घ. °दनन्देवं। ५ घ. परं नि°। ६ क. ग. °रूक्तं भा°। ७ ख. °र इति प्र°। ८ च. स्वमंत्र°। ९ च. प्रसज्जेत्। १० क.—ङ. °र्था भावानुत्प°। ११ क. ख. ग. घ. °रूपमर्थो°। °रूपोऽर्थः किंवाऽवयविरूपः। न।

शिकाप्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम्—

नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥ इति ।

ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः । यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते । यथा ज्ञानेनाऽऽत्मा । वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे ह्यधुनाऽनेनार्थस्य संबन्धित्वं न स्यात् । तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् । तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् । यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः । अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥ इति ।
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति च ।

न च रसवीर्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यम् । वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशोण्डुकनाडीज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम्—

अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ।
विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा ॥
तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।
यदा तदा न संचोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥ इति ।

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकाराऽवभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति । तदयुक्तम् । प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यम् । वेद्यवेदकयोरभेद-

---

१ क. ख. °शिप्र° । २ ग. प्रकाशिता । ३ क. ख. ग. घ. वेद्यते । ४ घ. संबन्धत्वं । ५ क. ग. °ग्राह° । ६ च. °त्वाभा° । ७ क. °हा वा° । ख. °वाहे भे° । ग. °वाहभे° । ८ घ. °दृश्य इन्दोरवि द्व । ९ क. ग. °गो विबु° । १० घ. °मानं विद्यमानजडस्य चैतन्यात्मावभासनमित्याशा° । ११ घ. °कानामिदं स्या° । १२ च. °पविप्लववत्त° । १३ घ. °वत्तायास्तिमि° । १४ ग. घ. केशेन्द्रना° । च. केशोण्डूकादिज्ञा° । १५ ङ. च. °ज्ञानाभे° । १६ च. °वचना° । १७ घ. ङ. °गात् । १८ घ. °च्छेदो वि° ।

साधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न । ज्ञानस्यान्तर्मुखतया ज्ञेयस्य बहिर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानत्वात् । एकदेशत्वैककालत्वलक्षण-सहत्वनियमासंभवाच्च । नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वेऽहमिति प्रतिभासः स्यात् । न त्विदमिति प्रतिपत्तिः । प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमुल्लेख इति । तथोक्तम्—

परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवः ॥ इति ।
यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासते ॥ इति च ।

तदयुक्तम् । बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः । न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वेऽभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च । अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्युपेक्षन्ते चाऽऽन्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवं चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् । अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानाद्भिन्नकालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्तदनुपपन्नम् । इन्द्रियसंनिकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाऽऽकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः । अत एव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम्—

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ इति ।

---

१ ग. °लम्भात्म° । २ ख. घ. °याऽर्थस्य । ३ क. ख. ग. घ. °नतयैक° । ४ घ. °च्च किंच नी° । ५ च. °पि भ्रा° । ६ क. °कारभ्र:° । ७ ख. °बाह्यार्थभा° । ८ क. घ. तदुत्प° । ९ ख. °सुपुत्रो । १० क. ख. ग. घ. °ण्ये भे° । ११ घ °लम्बादि° । १२ ख. °दानो वा° । १३ च °ते महत्यु° । १४ ग. °क्षतेऽवान्त° । ख. क. घ. °न्तेऽवान्त° । १६ क. ख. °यवाय° । १७ च. °यसन्या° । १८ क. ख. ग. घ. °जेत । अ° । १९ घ. °ह्यं बाह्य° । २० च. °ति गणनीयनियमतो गणनीयमेव । २१ च. °र्थस्य° । २२ ग. °ष्टवि° । २३ च. °द्ये स्वा° । २४ ग. °व व्यक्तित्वं ज्ञाना° । च. °व युक्तिका ज्ञा° ।

तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते तथा भाषया देशो यथा वा संभ्रमेण स्नेहस्तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्। तदुक्तम्—

अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्वाऽर्थरूपताम्।
तस्मात्प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता॥ इति।

नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता। तस्याः सर्वत्राविशेषात्। तां तु सारूप्यमाविशत्सरूपयितुं घटयेदिति च। तथा बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः—ये यस्मिन्सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः। यथा—अविवक्षति अजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसंतानसापेक्षाः। तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखिन इति। तत्राऽऽलयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानम्। नीलाद्युल्लेखि च विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानम्। यथोक्तम्—

तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम्।
तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेत्॥ इति।

तस्मादालयविज्ञानसंतानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात्कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम्।

विज्ञानवादिनये हि वासना नामैकसंतानवर्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिः। तस्याश्च स्वकार्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः। तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसंतानवर्तिपूर्वक्षणः कक्षी क्रियते। संतानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात्। ततश्च प्रवृत्तिविज्ञानजनकालयविज्ञानवर्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम्। न चेदेकोऽपि न समर्थः स्यात्। आलयविज्ञानसंतानवर्तित्वाविशेषात्। सर्वे समर्था इति पक्षे कालक्षेपानुपपत्तिः। ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान्प्रतीत्योत्पद्यन्त इति चतुरेणानिच्छताऽप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम्।

---

१ ख. यथा यथा। २ ख. °ते तथा। ३ ख. °था च ज्ञा°। ४ घ. °नुज्ञेय°। ५ च. °टयमर्थेन नहि मुख्यार्थरू°। ६ घ. °त्। तत्तत्सारूप्यमाविशती तत्तत्सरूपतां घट°। ७ ख. विविक्षु°। ८ क. °रसत्तान°। घ. °रसा°। ९ ख. नीलोल्ले°। १० क. ग.—च. °द्युल्लेखना इ°। ११ च. °ल्लेखे च प्रवृत्तिविज्ञानं त°। १२ ग. °ज्ञानासं। १३ च. °नाप्र°। १४ क. घ.—च. °त्ययः का°। १५ ख. म्। दिव्यज्ञानवादिनं ये। १६ ख. °लयं वि°। १७ क. ग.—च. °त्तिज°। १८ ख. च. °कार्य प्र°। १९ घ. °यः स्व°। २० ख. ग. °त्वाङ्गी°। २१ क. ङ. °त्तिज्ञानजननाल°। २२ च. °नप्रवृत्तिसंतानक्ष°। २३ ख. °को सु। २४ ग. °नव°। २५ क. ख. घ.—च. °कार्यक्षे°। २६ च. °स्कानि°।

ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययान्नीलाकारता भवति । समनन्तरप्रत्ययात्प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता सहकारिप्रत्ययादालोकात्स्पष्टता । चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः । उदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्ये प्राप्ते नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति । लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि । सोऽयं चित्तचैत्तात्मकः स्कन्धः पञ्चविधो रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्ते एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसंबन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः । गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसंवित्प्रवाहः संज्ञास्कन्धः । वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः ।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनं चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं संपादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोधमार्गाश्चत्वार आर्यबुद्धस्याभिमतानि तत्त्वानि । तत्र दुःखं प्रसिद्धम् । समुदायो दुःखकारणम् । तद्द्विविधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च । तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम्—'इदं प्रत्ययफलम्' इति । इदं कार्यं येऽन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषामयमानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः, तन्मात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः । यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां समवायाज्जायते । तत्र पृथिवीधातुरङ्कुरस्य काठिन्यं गन्धं च जनयति । अब्धातुः स्नेहं रसं च जनयति । तेजोधातू रूपमौष्ण्यं च । वायुधातुः स्पर्शनं चलनं च । आकाशधातुरवकाशं शब्दं च । ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम् । हेतूपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम्—उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्मा-

१ क. ख. ग. घ. °लादिभा° । २ च. °लाधाल° । ३ घ. °नाद्बोध° । ४ क.—ङ. °काच्चक्षु° । ५ क.—ङ. विदि° । ६ क. ग.—घ. [illegible] । ७ क. ख. ग. घ. °चैत्यात्म° । ८ क.—ङ. °नि । एवं चि° । ९ ख. °नसंज्ञानसंज्ञानसंस्का° । १० घ. °ज्ञानसं° । ११ च. °प्य ए° । १२ च. °दिप्रत्ययोल्ले° । १३ क.—घ. च. °खिसविज्ञानप्र° । १४ ख. °ज्ञानस्क° । १५ ख. °त्वा वृत्तिरोधापा° । १६ क.—ग. ङ. च. °र्यस्य बु° । १७ क.—ङ. °बुद्धाभि° । १८ घ. द्विधा । १९ ग. °र्यं अन्ये । २० घ. °स्यचि° । २१ ख. समुद्गायाज्जा° । २२ ग. °न्धस्य । २३ ग. °स्थिते चषां ।

णां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमता ' इति । तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता कार्यकारणभावरूपा ऐषोत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता । यस्मिन्सति यदुत्पद्यते यस्मिन्नसति यन्नोत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्यमिति । धर्मतेत्यस्य विवरणं धर्मस्थितितेत्यादि । धर्मस्य कार्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः । स्वार्थिकस्तल्प्रत्ययः । धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता । नन्वयं कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न संभवतीत्यत उक्तं प्रतीत्येति । कारणे सति प्रत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादेऽनुलोमताऽनुसारिता या सैव धर्मतोत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता । न चात्र कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः । प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धो यथा—बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्ततः शूकं ततः पुष्पं ततः फलम् । न चात्र बाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि वा चेतयते—अहमङ्कुरं निर्वर्तयामि अहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम् ।

पुरःस्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरभीरुभिः ।

इति न्यायेनोपरम्यते । तदुपनिरोधः, तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः । तन्निरोधोपायो मार्गः । स च तत्त्वज्ञानम् । तच्च प्राचीनभावनाबलाद्भवतीति परमं रहस्यम् । सूत्रस्यान्तं पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति । भगवताऽभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञा संजातेति ।

केचन बौद्धाः—बाह्येषु गन्धादिष्वान्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति प्राथमिकान्विनेयानचीकथद्भगवान् । द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान्विज्ञानमेवैकं सदिति । तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान्विज्ञेयमनुमेयमिति । सेयं विरुद्धा [illegible] वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः । एषा हि तेषां परिभाषा समु[illegible] । विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसं[illegible]नस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः सकललोकानुभवविरोधश्च । ततश्चार्थो [illegible]विधः—ग्राह्योऽध्यवसेयश्च । तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणम् । क[illegible]द्धत्वात् । अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽ-

१ ख. ग. °णां ध° । २ क. °ष्ठोत्पा° । ३ घ. °स्य कार्य° । ४ ख. नन्त्रियं । ५ घ. °कार° । ६ क. °लभ्य इ° । ७ ख. °बन्धनः । बी° । ८ क. ग. ङ.—च. चेतीयते । ख. चेतयन्ते । ९ क. ख. ग. °तेऽपे । १० क.— ख. ग. ङ. च. °भिरुप° । ११ ख. °धाविरो° । १२ च. °दया मु° । १३ घ. °नचक° । १४ ख. °नं ग्र° । १५ क. °त्याश्रयस्थि° । ग. °त्याह स्थि° । च. °त्यास्थाय स्थि° । १६ क. घ.—च. °पत्तेऽस° । १७ ङ.—च. °नापोढ° । घ. °नादूरापेतत्वात् ।

प्रमाणम् । कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम्--

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः ॥ इति ।
ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा ।
न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम् ॥ इति च ।

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न तद्भद्रम् । मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्येणार्थप्रतिलम्भसंभवेन तदुपपत्तेः । अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते । न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः सांप्रदायिको न भवतीति भणितव्यम् । यतो भणितं बोधिचित्तविवरणे--

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।
भिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः ॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा ।
भिन्ना हि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥ इति ।

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम्--

अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै ।
परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥ इति ।

विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि --

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वं च क्षणभङ्गुरम् ।
आर्यसत्याख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥
दुःखमायतनं चैव ततः समुदयो मतः ।
मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ।
दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥
पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥

---

१ क. °प्रव° । २ क. °शिष्टसौ° । ३ ग. °नुगा । भि° । ४ ग. भिद्यते । ५ ख. घ.-ङ. क्चिल । ६ मूलपु क्षणाः । भि° । ७ घ. परीतः * ।

* घ. श्रीशिष्यादिभिरिति शेषः

रागादीनां गणो यस्मात्समुदेति नृणां हृदि ।
आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात्समुदयः पुनः ॥
क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।
स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणद्वितयं तथा ।
चतुष्प्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः ॥
आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य संमता ।
केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसंतानवासनोच्छेदसंभवा ।
चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥
कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्णभोजनम् ।
संघो रक्ताम्बरत्वं च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिः (वि० वि० ८ । २६५–२७५) इति ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥ २ ॥

अथाऽऽर्हतदर्शनम् ॥ ३ ॥

तदित्थं मुक्तकच्छानां मतमसहमाना विवसनाः कथंचित्स्थायित्वमास्थाय क्षणिकत्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति । यद्यात्मा कश्चिन्नाऽऽस्थीयेत स्थायी तदैहलौकिक-पारलौकिकफलसाधनसंपादनं विफलं भवेत् । नह्येतत्संभवत्यन्यः करोत्यन्यो भुङ्क्त इति । तस्माद्योऽहं प्राकार्मोकरवं सोऽहं संप्रति तत्फलं भुञ्ज इति पूर्वा-परकालानुयायिनः स्थायिनस्तस्य स्पष्टप्रमाणावसिततया पूर्वापरभागविकलका-लकलावस्थितिलक्षणक्षणिकता परीक्षकैरर्हद्भिर्न परिग्रहार्हा ।

अथ मन्येथाः—प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन वार्यते ।

---

१ क. ग—च. °णोऽयं स्यात्° । २ च. °सनाच्छे° । ३ क. °श्चित्स्थायी नाऽऽस्थी-येत त° । ख. °श्चिन्नास्थीयित । ग. °श्चिन्नास्थीयेत स्थायी स्थायीमेत त° । ४ च. °त तदा येऽपि लो° । ५ क.—ङ. संभविष्यति । ६ क. ग. पूर्वप° । ७ च. °स्थितल° । ८ च. °र्हद्भिः प° । ९ क. °णबलाद्°ा ।

इति न्यायेन यत्सत्तत्क्षणिकमित्यादिना प्रमाणेन क्षणिकतायाः प्रमिततया तदनुसारेण समानसंतानवर्तिनामेव प्राचीनः प्रत्ययः कर्मकर्ता तदुत्तरः प्रत्ययः फलभोक्ता । न चातिप्रसङ्गः । कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात् । यथा मधुररसभावितानामाम्रबीजानां परिकर्षितायां भूमावुप्तानामङ्कुरकाण्डस्कन्धशाखापल्लवादिषु तद्द्वारा परम्परया फले माधुर्यनियमः । यथा वा लाक्षारसावसिक्तानां कार्पासबीजादीनामङ्कुरादिपारम्पर्येण कार्पासादौ रक्तिमनियमः । यथोक्तम्—

यस्मिन्नेव हि संतान आहिता कर्मवासना ।
फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥
कुसुमे बीजपूरादेर्यल्लाक्षाद्युपसिच्यते ।
शक्तिराधीयते तत्र काचित्तां किं न पश्यसि ॥ इति ।

तदपि काशकुशावलम्बनकल्पम् । विकल्पासहत्वात् । जलधरादौ दृष्टान्ते क्षणिकत्वमनेन प्रमाणेन प्रमितं प्रमाणान्तरेण वा । नाऽऽद्यः । भवदभिमतस्य क्षणिकत्वस्य क्वचिदप्यदृष्टचरत्वेन दृष्टान्तासिद्धावस्यानुमानस्यानुत्थानात् । न द्वितीयः । तेनैव न्यायेन सर्वत्र क्षणिकत्वसिद्धौ सत्त्वानुमानवैफल्यापत्तेः । अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमित्यङ्गीकारे मिथ्यासर्पदंशादेरप्यर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वापाताच्च । अत एवोक्तम्—उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति । अथोच्यते—सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्तत्सिद्धिरिति । तदसाधु । स्याद्वादिनामनेकान्ततावादस्येष्टतया विरोधासिद्धेः । यदुक्तं कार्पासादिदृष्टान्त इति तदुक्तिमात्रम् । युक्तेरनुक्तेः । तत्रापि निरन्वयनाशस्यानङ्गीकाराच्च । न च संतानिव्यतिरेकेण संतानः प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति तदुक्तम्—

सजातीयाः क्रमोत्पन्नाः प्रत्यासन्नाः परस्परम् ।
व्यक्तयस्तासु संतानः स चैक इति गीयते ॥ इति ।

न च कार्यकारणभावनियमोऽतिप्रसङ्गं[12] भङ्क्तुमर्हति । तथा ह्युपाध्यायबुद्ध्यनुभूतस्य शिष्यबुद्धिः स्मरेत्तदुपचितकर्मफलमनुभवेद्वा तथा कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । तदुक्तं सिद्धसेनवाक्यकारेण—

१ ख. °ततया° । २ क.-ङ. °र्ता उत्त° । ३ ख. तथा । ४ च. °कस्य । ५ च. °धुत्वाद्वा° । ६ ख. °रयुक्तेः । घ. °रनुपपत्तेः । त° । ७ क. ग. च. °यविना° । ८ च.—°तान्यति° । ९ ग. °र्हति इति । त° १० ग. यदुक्तम् । ११ घ. संतानी° । १२ च. °ङ्गं भोक्तुं प्रभवति ।

कृतप्रणाशाकृतकर्मभोगभवप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान् ।
उपेक्ष्य साक्षात्क्षणभङ्गमिच्छन्नहो महासाहसिकः परोऽसौ ॥
(वी. स्तु. १८) इति ।

किंच क्षणिकत्वपक्षे ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्त्वेन ज्ञेयकाले ज्ञानस्यासत्त्वेन च ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तौ सकललोकयात्राऽस्तमियात् । न च समसमयवर्तिता शङ्कनीया । सव्येतरविषाणवत्कार्यकारणभावासंभवेनाग्राह्यस्याऽऽलम्बनप्रत्ययत्वानुपपत्तेः । अथ भिन्नकालस्यापि तस्याऽऽकारार्पकत्वेन ग्राह्यत्वं तदप्यपेशलम् । क्षणिकस्य ज्ञानस्याऽऽकारार्पकताश्रयताया दुर्वचत्वेन साकारज्ञानवादप्रत्यादेशात् । निराकारज्ञानवादेऽपि योग्यतावशेन × प्रतिकर्मव्यवस्थायाः स्थितत्वात् । तथा हि—प्रत्यक्षेण विषयाकाररहितमेव ज्ञानं प्रतिपुरुषमहमहमिकया घटादिग्राहकमनुभूयते । न तु दर्पणादिवत्प्रतिबिम्बाक्रान्तम् । विषयाकारधारित्वे च ज्ञानस्यार्थे दूरनिकटादिव्यवहाराय जलाञ्जलिर्वितीर्येत । न चेदमिष्टापादनमेष्टव्यम् । दवीयान्महीधरो नेदीयान्दीर्घो बाहुरिति व्यवहारस्य निराबाधं जागरूकत्वात् । न चाऽऽकाराधायकस्य तस्य दवीयस्त्वादिशालितया तथा व्यवहार इति कथनीयम् । दर्पणादौ तथाऽनुपलम्भात् । किंचार्थादुपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य नीलाकारतामनुकरोति तथा यदि जडतामपि तर्ह्यर्थवत्तदपि जडं स्यात् । तथा च वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टं स्यादिति महत्कष्टमापन्नम् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्ञानं जडतां नानुकरोतीति ब्रूषे हन्त तर्हि + तस्या ग्रहणं न स्यादित्येकमनुसंधित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायापातः । ननु मा भूज्जडताया ग्रहणम् । किं नश्छिन्नम् । [] तदग्रहणेऽपि नीलाकारग्रहणे :: तयोर्भेदोऽने () कान्तो वा भवेत् । नीलाकारग्रहणे चागृहीता

* भवभङ्गः परलोकाभावप्रसङ्गः । प्रमोक्षभङ्गः । अन्यः क्षणो बद्धः क्षणान्तरस्य मुक्तिरिति मोक्षाभावः स्मृतिभङ्गदोषः । नह्यन्यदृष्टोऽर्थोऽन्येन स्मर्यत इति । × घ. प्रतिविषयव्यवस्थाया अयुक्तत्वात् । + जडतायाः ब. पुस्तके । [] तदग्रहण इत्यत्र जडताया इति व्याख्या ग. पुस्तके । :: नीलाकारजडतयोः । () ग्रहणाग्रहणरूपः । ग. पुस्तके ।

१ च. अपक्ष्य । २ ख. °ज्ञेयस्या° । ३ च. °पत्तेः स° । ४ ग. °वेन ग्रा° । ५ च. °कामार्प° । ६ च. °कामाश्र° । ७ ख.—ग. ङ. च. °वादे प्रत्ययादेशेन नि° । ८ च. °नभेदे° । ९ घ. °स्थाया अस्थि° । च. °स्थायाः सिद्धत्वात् । १० क—ङ.° द्विज्ञानम° । ११ क. ख. घ.—च. °बिम्बक्रा° । १२ क.—ङ. °रित्वेन च । १३ च. विकीर्येत । १४ ख. घ. °मिष्टमापा° । १५ ग. कारोपधा° । १६ ख कस्य° । १७ मू. पु. ङ. ते नेष्टं । १८ च. °णे नीलाकारस्या ग्रहणं न स्यादित्येको दोषः । तदग्रहणेऽपि निराकारस्यापि । १९ ग. °रस्य ग्र° । २० ब. °न्तो भ° ।

जडता कथं तस्य स्वरूपं स्यात् । अन्यथा गृहीतस्य स्तम्भस्यागृहीतं त्रैलोक्यमपि रूपं भवेत् । तदेतत्प्रमेयजातं प्रभाचन्द्रप्रभृतिभिरर्हन्मतानुसारिभिः प्रमेयकमलमार्तण्डादौ प्रबन्धे प्रपञ्चितमिति ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नोपन्यस्तम् । तस्मात्पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैः सौगती गतिर्नानुगन्तव्या । अपि त्वार्हत्येवार्हणीया । अर्हत्स्वरूपं[11] च हेमचन्द्रसूरिभिराप्तनिश्चयालंकारे निरटङ्कि—

सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः ।
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन्परमेश्वरः ॥ इति ।

ननु न कश्चित्पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते । तत्सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् । तथा चोक्तं तौतातितैः[14] ।

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चाऽऽगमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
* कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत्सिद्धमूलान्तराद्दते ॥
असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् ।
सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥

---

* ग. पुस्तक एतत्पङ्क्तित्रयं नास्ति ।

---

१ क. ख.— च. तस्यानुरू° । २ ख. °तस्यागृहीतं...मपि अनुरू । ३ घ. °मप्यनुरू° । ४ च. °रस्मन्म° । ५ च. °भिः सूरिभिः प्र° । ६ च. °लक्ष्यमा° । ७ घ. °तमति । ८ च. °वाऽऽश्रयणी° । ९ घ. °या । आर्हे° । १० क. ख. °रूपमर्हच्चन्द्र° । घ. रूपमर्हच्चन्द्र° । ११ च. °पं हे° । १२ क. ख. °नु क° । १३ क.—ग. ङ. च. °स्ते । सद्भा° । १४ ख. तौमातितैः । स° । क. ग.—तौतातिकैः । स° । च. °तातैः । १५ क. ख. म. °इयमां त° । १६ क. °नादिरा° । १७ च. जार्यते ।

सर्वज्ञसदृशं कंचिद्यदि पश्येम संप्रति ।
उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञ्यं यदि नाभवत् ॥
एवमर्थापत्तिरपि प्रमाणं नात्र युज्यते ।
उपदेशस्य सत्यत्वं यतो नाध्यक्षमीक्ष्यते ॥ इत्यादि ।

अत्र प्रतिविधीयते । यदभ्यधायि[1] तत्सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रा-नुपलम्भादिति तदयुक्तम् । तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि—कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध-प्रत्ययत्वात् । यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथाऽपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभा-वत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा । तस्मात्सकलपदार्थसाक्षात्का-रीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धम् । चोदनाबलान्निखिला-र्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थ-मवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सक-लार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः । सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्याऽऽव-रणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् । अनया मुद्रयाऽपि क्षुद्रो-पद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तम् । तस्य सर्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनाऽऽवरणस्यैवासंभवादिति चेत्तन्न । अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः । न सर्वज्ञोऽनादिमुक्तः । मुक्तत्वादितरमुक्तवत् । बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः । तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्व-नादेः क्षित्यादिकार्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः । तथाहि—क्षित्यादिकं सक-

१ च. °भवेत्° । २ क.–ङ. ग. च. °यि सद्भा° । ३ घ. °वादेवैक° । ङ. च. °वादेक° । ४ च. °हस्व° । ५ च. °ति साक्षात्कारि य. । ६ च. °त्कारी । य° । ७ क. °थाऽवग° । ८ घ. °बन्धलो° । ९ घ. °त्कारी । त° । १० क. °ज्ञानात् । नोत्पत्त्यन्य° । ख. °ज्ञानात् । नोत्पत्त्योन्य° । ङ. च. °ज्ञानात् । नाप्यन्य° । घ. °ज्ञानात् । न च व्याप्ति-ग्राहकप्रतिबन्धके प्रक्षीणता ग्रहीतुं शक्या, उत्पत्त्यन्य° । ११ घ. °ति, अनुमानेन व्या° । १२ ख. °मव° । १३ ग. °तीयैर° । घ. °तीयकमध्व° ।

र्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति । तदप्यसमीचीनम् । कार्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यम् । यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वम्, अवयवसमवायित्वम्, अवयवजन्यत्वं, समवेतद्रव्यत्वं, सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः । आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः । सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः । साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः । विकल्पयुगलार्गलग्रहगलत्वात् । समवायसंबन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतू क्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः । तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः संभवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता । अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि । वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति । प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः । आत्मादिनाऽनैकान्त्यात् । तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसंबन्धे सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यम् । निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात्परमाणुवत् । किंच किमेकः कर्ता साध्यते किंवाऽनेके । प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः । स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वोपलम्भात् । द्वितीये बहूनां विश्वनिर्मातृत्वे तेषु मिथो वैमत्यसंभावनाया अनिवार्यत्वादेकैकस्य वस्तुनोऽन्यान्यरूपतया निर्माणे सर्वमसमञ्जसमापद्येत । सर्वेषां सामर्थ्यसाम्येनैकेनैव सकलजगदुत्पत्तिसिद्धावितरवैयर्थ्यं च—तदुक्तं वीतरागस्तुतौ—

> कर्ताऽस्ति कश्चिज्जगतः स चैकः
>
> स सर्वगः स स्ववशः स नित्यः ।
>
> इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्यु-
>
> स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ॥ (६) इति ।

अन्यत्रापि—

> कर्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
>
> दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः ।
>
> कार्यं किमत्र भवताऽपि च तक्षकाद्यै-
>
> राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोति ॥ इति ।

तस्मात्प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञ्यं युक्तम् । न चास्योपदेष्टन्तराभावात्सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयम । पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्र-

१ ङ. °णक्ष°

भवतामुक्तस्याशेषार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयादिदोषः । आगमसर्वज्ञपरम्परया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसंग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति । विवृतं च योगदेवेन । येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । तथा च तत्त्वार्थसूत्रम्—तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति । अन्यदपि—

> रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक्श्रद्धानमुच्यते ।
> जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वा ॥ इति ।

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः । व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः ।

येन स्वभावेन जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम्—

> यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
> योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः ॥ इति ।

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम्—मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानमिति । अस्यार्थः—ज्ञानावरणक्षयोपशमे सतीन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन्यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः । तपः क्रियाविशेषान्यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राऽऽद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्—

> विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।
> प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥ इति ।

---

१ क.–ङ. °श्रयणादि । २ घ. °हृदय° ३ ग. °मह पर° । ४ क. ग. घ. °ण बीजाव° । ५ ग. °रीतभावना° । ६ ख घ °शपरत्वाद्दि° । ७ ख. °त्वार्थसूत्राणां श्र° । ८ क. ग. जानन्ते । ९ ग. च. । १० ग. पेक्षात्म । ११ क. °न बीजाद्° । १२ ख. ग. °पर्यय° । १३ ग. °पर्यय° । १४ क. ग. घ. °र्थः—मतिर्ज्ञा । १५ ग. °रणीयो° । १६ क. ख. ग. °तिः । श्रुतं ज्ञा° । च. तिः । श्रुतक्ष° । १७ ग. °रणीयो° । १८ क. घ.–ङ. °द् । अस° । १९ ग. °त आवरणक्ष° । २० ख. ग. °पर्ययः । २१ क. ग. °याद्° । २२ च. °ज्ज्ञानं सं । २३ क. °त्राऽऽद्ये प्र° ।

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवाऽऽगमेऽवगन्तव्यः ।

संसरणकर्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम् । तदेतत्सप्रपञ्चमुक्तमर्हता—

सर्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते ।
कीर्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा ॥
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ॥
चराणां स्थावराणां च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते ।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियं चाहितं च यत् ॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् ।
बाह्याः प्राणा नृणामर्थो* हरता तं हता हि ते ॥
दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः ।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥
+ सर्वभावेषु मूर्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्छया चित्तविप्लवः ॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदम् ॥ इति ॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनं च प्ररूपितम्—

हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।
आलोच्य भाषणेनापि भावयेत्सूनृतं व्रतम् ॥ इत्यादिना ।

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकम् । यथा रसायनम् । तथा चात्र ज्ञानश्रद्धानाचरणानि संभूय फलं साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

+ घ. पु. टि.—सर्वभावविषयकवृद्धेस्त्यागः । मूर्छितं तम इत्यादौ मूर्छाशब्दस्य वृद्ध्यर्थकत्वदर्शनात् ।

* घ. पु. टि.—हरणार्तहिताहितैः साहितानां नृणां सतामित्युत्तरत्रापि कायत इति तृतीयाबहुवचनार्थे तसिस्तत्सहितस्त्यागः । तथा च बाह्यादित्यागगता अष्टादश असुचर्या ब्रह्मचर्या ।

---

१ च. संसारक° । २ ग. °सासत्यमस्त° । ३ घ. °तव्याप । ४ च. °र्थो हारितार्तहिता° । ५ *घ. °रणार्तहिताहितैः । त्रि° । ६ क. ग. सर्वाभा° । ७ ख. °हः । सर्व° । ८ ग. °ध्यानस्य निरू° । ९ क. ख. घ—ङ. °नाचर ।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः । तत्र बोधात्मको जीवः । अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना—

चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयं च कुर्वतः ॥
हेयं हि कर्तृरागादि तत्कार्यमविवेकिता ।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणम् ॥ इति ।

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः । स परस्परप्रदेशानां प्रदेशबन्धात्कर्मणैकीभूतस्याऽऽत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मकक्षायौपशमिकभावेन कर्मोदयवशात्कलुषान्याकारेण च परिणतजीवपर्यायविवक्षायां जीवस्वरूपं भवति । यदवोचद्वाचकाचार्यः—औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति (त० सू० २।१) । * अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव औपशमिकः । यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यसंबन्धादधःपतिते जलस्य स्वच्छता । आर्हततत्त्वानुसंधानवशाद्रागादिपङ्कक्षालनेन निर्मलतापादकः क्षायिको भावः । कर्मणः क्षये सति जायमानो भावः क्षायिकः । यथा पङ्कात्पृथग्भूतस्य निर्मलस्य स्फटिकादिभाजनान्तर्गतस्य जलस्य स्वच्छता । यथा मोक्षः । उभयात्मा भावो मिश्रः । यथा जलस्यार्धस्वच्छता । कर्मोदये सति भवन्भाव औदयिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतद्यथासंभवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य स्वरूपमिति सूत्रार्थः । तदुक्तं स्वरूपसंबोधने—

ज्ञानाद्भिन्नो न नाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथंचन ।
ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः ॥ इति ।

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तम् । बाधे प्रमाणाभावात् । अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमा-

---

* घ. पु. टि.—संसारप्राप्तिरूपे ।

---

१ ख. ग. घ. °गः प° । २ क.—ग. च. °णं लक्षणं भ° । ३ ख. °ववि° । ४ च. क्षायिकौ । ५ ख. पङ्ककलुषान्तां । ६ घ. °ता । अनुदयप्राप्तिकर्मणोऽर्धक्ष° । ७ ख. °र्मणोपशमक्ष° । ८ च. उत्पद्यमानो । ९ ख. घ. भावो मि° । १० ङ. क्षयिकः । ११ च. °था कर्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भा° । १२ ख. °स्वार्थे स्व° । १३ ख. °हजश्चेतत्वादिः° । १४ क. ग. °न वाऽभि° । ङ. च.—चाभिन्नो । १५ ख. °मूं । बोधप्र° ।

णम्। न सोऽस्ति। समस्तेषु वस्तुष्वनेकान्तात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते। जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसंबन्धितयाऽस्तीति स्थितिव्यपदेशः। अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत्कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च। भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च। तत्र संज्ञिनः समनस्काः। शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा। तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः। त्रसस्थावरभेदात्। तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः। पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी। इष्टकादिः पृथिवीकायः। पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः। पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः। तेषामजीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाः। भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः। धर्माधर्माकाशास्तिकायास्त एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः। तत्र धर्माधर्मौ प्रसिद्धौ। आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये तयोः सर्वत्रावस्थितिः। गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः। अत एव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः। अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः। तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः (त० सू० ५।२४)। ते च द्विविधा अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः। द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते। अण्वादिसंघाताद्द्व्यणुकादिरुत्पद्यते। क्वचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः (त० सू० ५।२६)। अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति। तल्लक्षणयोगात्। तदुक्तम्—गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति (त० सू० ५।३८)। द्रव्याश्रया

---

१ क. ग.—ङ. °नेकरसात्म°। ख—नेकात्म २ घ. °याऽस्तित्व। क.—ग. ङ. °या स्थि°। ३ च. °श्च। भावाभावा° ४ च. °स्काः भिक्षा°। ५ घ. °रूपसं°। ६ क. त्रयस्था°। च. त्रसस्था°। ७ च त्रसताः। पु°। ८ ङ. तेषां जी°। ख. तेषां जीवाद्यस्तेषां जी°। च. तेषामनेकत्वा°। ९ च. °याश्चभावा°। १० ग. °स्य प्रदे°। ११ ख. ङ.—च. °हेतुः। त°। १२ ख. धर्माधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। १३ च. °शो विभागः। त°। १४ ग. °वकाशः त°। १५ ख. °ते। क°। १६ क. °नाद्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादि°। १७ ख. च. °पयन्ति। १८ च. °न्ति प्रसन्ती°।

निर्गुणा गुणाः (त० सू० ५ । ४१) यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिधर्मरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशकालानां यथासंभवं गतिस्थित्यवगाहवर्तनाहेतुत्वादिसामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनं पर्यायः । उत्पादस्तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः । यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्रोधादयः । पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः । धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः । अत एव षड्द्रव्याणीति प्रसिद्धिः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति । तदाह—जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति (त० सू० १ । ४) तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ । आस्रवो निरूप्यते—औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणाऽऽत्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः । यथा सलिलावगाहि द्वारं जलाद्यास्रवणकारणत्वादास्रव इति निगद्यते, तथा योगप्रणाडिकया कर्माऽऽस्रवतीति स योग आस्रवः । यथाऽऽर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति । यथा वा निष्टप्तायःपिण्डो जले क्षिप्तोऽम्भः समन्ताद्गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः । शुभाशुभभेदात् । अत्राहिंसादिः शुभः काययोगः । सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः । अर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसाधुनामधेयपञ्चपरमेष्ठिभक्तितपोरुचिश्रुतविनयादिः शुभो मनोयोगः । एतद्विपरीतस्त्वशुभस्त्रिविधो योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः । शुभः पुण्यस्य । अशुभः पापस्य (त० सू० ६ । —४) इत्यादिना सूत्रसंदर्भेण ससंरम्भमभाणि । अपरे त्वेवं मेनिरे—आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान्स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चाऽऽत्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणे यत्करोति स

१ क.—ङ. °दिसामान्यरू° । २ घ. °पाः स्वभावाः । तथा पु । ३ ख. ग. घ. °भावः । ध° । ४ क.—ङ. °कायानां । ५ क.—ङ. °गाहहेतुत्वसा° । ६ च. °स्योत्तररू° । ७ घ. र्यायार्थः । य° । ८ च. °त्पिण्डाद° । ९ क. °णाऽऽत्मनश्चलनद्वारेणाऽऽत्म° । १० ख. घ.—च. °रं नद्या° । ११ च. °वणं का° । १२ ख. °ति संयो° । १३ ग. था नि° । १४ घ. कर्षति । १५ क.—ङ. °गः । त° १६ ख. दजा १७ च. °स्य पा° । १८ क. °ण सं° । १९ ग ममाभा° । २० ग. परु° २१ घ. °दाविक्षेपत्र° । २२ घ. °हिनां भवान्तरप्र° । २३ क. °न्ततत्प्रदे° ङ. °नन्तान्त° । च. °नन्तानन्त° ।

बन्धः[1]। तदुक्तम्—सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते स बन्धः (त० सू० ८।२) इति। तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्[2]। बन्धहेतून्पपाठ वाचकाचार्यः—मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः (त० सू० ८।१) इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधम्। मिथ्याकर्मोदयात्परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं[3] नैसर्गिकमेकम्। अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कोपादानं[4] षडिन्द्रियासंयमनं चाविरतिः। पञ्चसमितित्रिगुप्तिष्वनुत्साहः[5][6] प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभवबन्धहेतवः[7] प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग[8] इति विभागः। बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं—प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधयः[9] (त० सू० ८।३) इति। यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभाव एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छादकाम्भोधरवत्[10]प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च[11]। सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवत्। दर्शने मोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं[12][13] दुर्जनसङ्गवत्। चारित्रे[14] मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं[15] मद्यमदवत्[16]। आयुषो देहबन्धकर्तृत्वं[17] जलवत्। नाम्नो विचित्रनामकारित्वं[18] चित्रकवत्[19]। गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवत्। दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य[20] स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधो द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः[21][22]। तथाऽवोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः[23]—आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः[24][25] (त० सू० ८।४) इति। तद्भेदं च समगृह्णात्[26]पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा[27] यथाक्रममिति (त० सू० ८।५)। एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति[28] विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथाऽजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं[29] माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिस्तथा[30] ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिः (त० सू० ८।१४)

१ ग. बद्धः। २ च. °न्धनार्थं प°। ३ ग. °त्त्वाश्रंश्र°। ४ क.—ग. ङ. च. °षट्कापादानकं ष°। ५ क. °समितित्रिगु°। ख. घ. °संविन्नुगुप्ति°। ६ च. °तित्रिगुप्तिप्रभृतिष्व°। ७ घ. °नभव। ८ घ. °गः। स ब°। ९ ग. °द्विषयः। १० च. °दित्याच्छाप्रभोच्छा°। ११ ख. घ. °भातिरोघायका°। १२ ग. °रप्रदी°। १३ च. °त्त्वार्थश्र°। १४ च. रित्रमो° १५ ग. °मनेहे°। १६ ग. मद्व°। १७ ख. °र्तृत्वजलत्वात्। जिनाम्नो। १८ क. °वर्तिनाम्नो। १९ ङ. चित्रक°। २० ग. °यस्व°। २१ ग. °र्मान्त°। २२ च. °तिपद्वे°। २३ च. °स्वामिवा°। २४ ग. ज्ञानं द°। २५ क. ख. °रणं वे°। २६ ख. समागृ°। २७ ख. °श्चदशा भे°। २८ ख. °भिर्निवृ°। २९ ख. °थाऽजगो°। ३० ष. °धुर्यमाधुर्य°।

इत्याद्युक्तं कालं*दुरन्तवर्त्स्वीयस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । यथाऽजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावस्तथा कर्मपुद्गलानां स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः ।

आस्रवनिरोधः संवरः । येनाऽऽत्मनि प्रविशत्कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा । कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः । सेर्याभाषादिभेदात्पञ्चधा । प्रपञ्चितं च हेमचन्द्राचार्यैः—

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः ।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम् ॥
अनवद्यमृतं सर्वजनीनं मितभाषणम् ।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥
+द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् ।
मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः ।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत्साऽऽदानसमितिः स्मृता ॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तुजगतीतले ।
यत्नाद्यदुत्सृजेत्साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ।

अत एव—आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः—

आस्रवो भवहेतुः स्यात्संवरो मोक्षकारणम् ।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥

---

* घ. पु. टि.—दुरुद्धरागमस्वभावात् । + घ. पु टि—द्विचत्वारिंशत्संख्यायुक्ता आसमन्ताद्भिक्षादोषास्तैरित्यर्थः ।

---

१ घ. इत्युक्तं । २ ग. कालादूर्ध्वं° । ३ ख. दुर्ध्यानंरचेऽगमस्व° । च. °दुर्घावगमः । स्वी° । ४ क. °व स्वीय° । घ. °वस्वेगमस्व° । ५ क. घ. °तिपराऽस्थि° । ६ क. ग. °णो क्षावदिष्यंते तीं° । ङ.—च. °यंकार । ८ ख. घ. °शेषान् । ९ ख. ग. घ. °नुभवः । १० क. ख. घ. °शेषानु° । ११ ख. ग. घ °नुभवः । १२ ख. °शानुप्रवे । १३ च. °नुबन्धः । प्र° । १४ क. ख. ग. च. संसार° । १५ च. °तिः । सा संसारस्येर्या° । १६ ग. भास्करांशु° । १७ ग. ङ. च. रीर्व्याम° । १८ [illegible]. अपथपगतासावं° । क. °तासर्व° । १९ घ. °नीनामितमन्यणा । प्रि° । २० [illegible]. भविल° । २१ क. ग. घ. °पे ध्यायन्सा° । २२ च. °ता । निजमू । २३ ग. साध्वः सं° । २४ [illegible] घ. ङ. मोहका° । २५ क.—ङ. °ती ग्राह्वि° । २६ क. ख. घ. भू । आर्हि° ।

अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वम्। चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयतीति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्जरा द्विविधा। यथाकालौपक्रमिकभेदात्। तत्र प्रथमा यस्मिन्काले यत्कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च जेगीयते। यत्कर्म तपोबलात्स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते सौपक्रमिकनिर्जरा। यदाह—

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह।
निर्जरा संमता द्वेधा सकामाकामनिर्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम्॥ इति।

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधेऽभिनवकर्माभावान्निर्जराहेतुसंनिधाने-नार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः। तदाह—बन्धहेत्वभा-वहेतुनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्षः (त० सू० १०।२) इति। तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् (त० सू० १०।५) यथा हस्तदण्डादिभ्रमि-प्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिंस्तद्बलादेवाऽऽसंस्कारक्षयं भ्रमति, यथा भवस्थे-नाऽऽत्मनाऽपवर्गप्राप्तये बहुशो यत्कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्का-रादालोकान्तं गमनमुपपद्यते। यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽप्यधः पतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति, तथा कर्मरहित आत्मा, असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति। [14]बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्वं गतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं[16] बन्धः। परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं—पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्च (त० सू० १०।६)। [18]आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च (त० सू० १०।७) इति। अत एव पठन्ति—

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्तन्ते[19] त्वलोकाकाशमागताः॥ (प० न०) इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्याऽऽत्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां

१ क. ख. घ. च. °यति। २ घ. ल्लुञ्छना°। ३ क. ख. घ. °वति नि° ४ च. °ते तत्कर्मोपक्रमनि°। ५ च. °रा द्वितीया। य°। ६ क. ख. ग. घ. ङ. संस्मृता। ७ क. ख. ग. °भावान्नि°। ८ ग. °संधा°। ९ क. ङ. °क्षः। बन्धहेतुभवनि°। १० ग. °स्तत्र°। ११ ग. °स्तद्वशादे°। १२ ग. °था मु°। १३ क.—ङ. °तम°। १४ ख. °न्धनाद्रण्वादे°। १५ घ. °भ्योन्यप्र°। १६ च. °नं प। १७ च. सङ्गतं त°। १८ घ °विद्धाकु°। १९ ङ. च. न्ते त्वलो°।

पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान्केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्मः ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति । तत्सर्वमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत्—

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक् ।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते ॥ इति ।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम्—

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् ।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् । अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथंचिदस्तीति स्यात्पदात्कथंचिदित्ययमर्थो लभ्यत इति नाऽऽनर्थक्यम् । तदाह—

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात्किंवृत्तचिद्विधेः ।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत् ॥ इति ।

---

१ ख. पापाभ्यां° । २ घ. °पसा° । ३ ग. वयं विस्तरभयादुप° । ४ च.—ङ. स्म । ५ च. °ख्यं न्या° । ६ च. पर्यपी । ७ क. ख. घ. अन्त्यावा° । ८ क. ख. °पातेऽर्थ° । ग. घ. पातार्थ° । ९ घ. °दि अभिमतस्त्वेकान्तवादः सर्वथा । १० क. ख. ग. °नस्त्वनेका° । ११ क. ख. ग. घ. °ब्दो न स्या° । १२ घ. °कत्व° । १३ क. ख. ग. °चिदस्तीत्य° । १४ क. ख. ग. °मर्थ उपल° । १५ ङ. °वृत्तता° । १६ क. ग. °तत्तद्विधे । च. °वृत्तचिद्विधेः । स° । १७ ग. °याद्देय° ।

यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्तीति नोपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित्कदाचित्केनचित्प्रवर्तेत निवर्तेत वा । प्राप्तप्रापणीयत्वाद्धेयहानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कथंचित्क्वचित्केनचित्सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते । किंच वस्तुनः सत्त्वं स्वभावोऽसत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यम् । न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति * समस्ति । घटोऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् । नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च । एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम्—

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात्सदसत्त्वयोः ॥ इत्यादि ।

तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः । पुनरप्यनिर्वचनीयमतेन मिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः । तान्प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथंचिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसंभवेन ते वादिनः सर्वे निर्विण्णाः सन्तस्तूष्णीमासत इति संपूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्वतस्तव-तव विजय इति सर्वमुपपन्नम् । यदवोचदाचार्यः स्याद्वादमञ्जर्याम्—

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।
संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते ॥ इति ।
अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेषानविशेषमिच्छन्न पक्षपाती समयस्तथा + ऽऽर्हतः ॥
(हेमचन्द्रकृतद्वितीयद्वात्रिंशिका वी० स्तु० श्लो० ३०) ।

जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्—

बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः ।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम् ॥

---

* घ. पु. टि.—संभवतीत्यर्थः । + स्याद्वादमञ्जर्यां 'तथा ते' इति पाठः ।

---

१ घ. °पादानजि° । २ क. ख. ग. घ. 'त्वात् हे° । ३ घ. °यमाना° । ४ घ. 'चित्स° । ५ क. ख. ग. घ. °नीयं वा पद° । ६ ग. °न वा प्र° । ७ क.—ग.—°तेनाऽऽपि° । ८ घ. 'विषण्णाः सन्तीति तूर्ष्णी° । ९ ख. घ. 'शिष्टार्थो । १० घ. °मत्सर° । ११ क. ख. °दाभिर° । घ. 'द्वानमाऽऽज्ञानज° ।

हिंसा रत्यरती रागद्वेषावविरतिः स्मरः ।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः ॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक्तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्तनी ॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमाऽपि च ।
नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चाऽऽस्रवः संवरोऽपि च ।
बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याऽधुनोच्यते ॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।
सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥
आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः ।
प्रवेशः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥
अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ।
पुण्यस्य संवरे पापस्याऽऽस्रवे क्रियते पुनः ॥
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चाऽऽत्मनः ।
क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता ॥
* सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्धजाः ।
+ श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
ऊर्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥
भुङ्क्ते न केवली न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः ।
प्राहुरेषामयं भेदो महाञ्श्वेताम्बरैः सह ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रह आर्हतदर्शनम् ॥

अथ रामानुजदर्शनम् ॥ ४ ॥

तदेतदार्हतमतं प्रामाणिकगर्हणमर्हति । न ह्येकस्मिन्वस्तुनि परमार्थे सति पर-

---

* घ. पु. टि.—हरणायोग्याः सरजा मलीनवस्त्रा इत्यर्थः । + घ. पु. टि.—गैरिकादिना रञ्जनीवर्जिता इत्यर्थः ।

---

१ घ. जीनो । २ क. ख. ख. ग. गुरुं । ३ क. ख. ग. °शकम् । ४ घ. °पापाश्रव° । ५ घ. °द्गलः पु । ६ घ. आस्रावः । ७ ग. र्जरा तद्वि° । ८ ग. लोकगू° । ९ ख. °णास्त-कर्मणा म° । १० ग. पिञ्छिका° ।

मार्थसतां युगपत्सदसत्त्वादिधर्माणां समावेशः संभवति । न च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धयोः समुच्चयासंभवे विकल्पः किं न स्यादिति वदितव्यम् । क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायात् । न च 'अनेकान्तं जगत्सर्वं हेरम्बनरसिंहवत्' इति दृष्टान्तावष्टम्भवशादेष्टव्यम् । एकस्मिन्देशे गजत्वं सिंहत्वं वाऽपरस्मिन्नरत्वमिति देशभेदेन विरोधाभावेन तस्यैकस्मिन्देश एव सत्त्वासत्त्वादिनाऽनेकान्तत्वाभिधाने दृष्टान्तानुपपत्तेः । ननु द्रव्यात्मना सत्त्वं * पर्यायात्मना तदभाव इत्युभयमप्युपपन्नमिति चेन्मैवम् । कालभेदेन हि कस्यचित्सत्त्वमसत्त्वं च स्वभाव इति न कश्चिद्दोषः । न चैकस्य ह्रस्वत्वदीर्घत्ववदनेकान्तत्वं जगतः स्यादिति वाच्यम् । × प्रतियोगिभेदेन विरोधाभावात् । तस्मात्प्रमाणाभावाद्युगपत्सत्त्वासत्त्वे परस्परविरुद्धे नैकस्मिन्वस्तुनि वक्तुं युक्ते । एवमन्यासामपि भङ्गीनां भङ्गोऽवगन्तव्यः । किंच सर्वस्यास्य मूलभूतः सप्तभङ्गिनयः स्वयमेकान्तोऽनेकान्तो वा । आद्ये सर्वमनेकान्तमिति प्रतिज्ञाव्याघातः । द्वितीये विवक्षितार्थासिद्धिः । अनेकान्तत्वेनासाधकत्वात् । तथा चेयमुभयतःपाशा रज्जुः स्याद्वादिनः स्यात् । अपि च नवत्वसप्तत्वादिनिर्धारणस्य फलस्य तन्निर्धारयितुः प्रमातुश्च तत्करणस्य प्रमाणस्य प्रमेयस्य च नवत्वादेरनियमे साधु समर्थितमात्मनस्तीर्थकरत्वं देवानांप्रियेणाऽऽर्हतमतप्रवर्तकेन । तथा जीवस्य देहानुरूपपरिमाणत्वाङ्गीकारे योगबलादनेकदेहपरिग्राहकयोगिशरीरेषु प्रतिशरीरं जीवविच्छेदः प्रसज्येत । मनुजशरीरपरिमाणो जीवो मतङ्गजदेहं कार्त्स्न्येन प्रवेष्टुं न प्रभवेत् । किंच गजादिशरीरं परित्यज्य पिपीलिकाशरीरं विशतः प्राचीनशरीरसंनिवेशविनाशोऽपि प्राप्नुयात् । न च यथा प्रदीपप्रभाविशेषः + प्रपाप्रासादाद्युदरवर्तिसंकोचविकाशवांस्तथा जीवोऽपि मनुजमतङ्गजादिशरीरेषु स्यादित्येषितव्यम् । प्रदीपवदेव सविकारत्वेनानित्यत्वप्राप्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । एवं प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन जीवपदार्थदूषणाभिधानदिशाऽन्यत्रापि दूषणमुत्प्रेक्षणी-

* घ. पु. टि.—परिगत आत्मा पर्यात्मा अनुयोग्यात्मना तदभाव इत्यर्थः । × घ. पु. टि.—निरूपकभेदेन । + प्रपा पानीयशालिकेत्यमरः ।

१ ग. वक्तव्यम् । २ ग. °त्वादि° । ३ च. °ष्टान्तत्वानु° । ४ क. °स्मिन्वस्तु° । ५ ग. तत्कार° । ख. तत्कारणस्य प्रमातुश्च तत्कारणस्य प्रमा° । ६ ख. घ. °स्यात्तद्विषयस्य प्र° । ग. °स्य तत्प्रमे° । ७ च. °वरूपस्य । ८ ख. माणाङ्गी° । ९ क. ख. ङ. च. °कप° । १० ख. °हमा° । ११ क.—ङ. °गिजीवेषु । १२ घ. प्रसज्जेत् । १३ ख. °षः प्रा° । १४ ज. सर्वाकि° । १५ क. ग. घ. °दार्थे दू° ।

थ्यम् । तस्मान्नित्यनिर्दोषश्रुतिविरुद्धमार्हतादिमतमुपादेयं न भवति । तदुक्तं भगवता व्यासेन—नैकस्मिन्नसंभवात् (अ० सू० २ । २ । ३१) इति । रामानुजेन च जैनमतनिराकरणपरत्वेन तदिदं सूत्रं व्याकारि । एष हि तस्य सिद्धान्तः— चिदचिदीश्वरभेदेन भोक्तृभोग्यनियामकभेदेन च व्यवस्थितास्त्रयः पदार्था इति । तदुक्तम्—

ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः ।
ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित्पुनः ॥ इति ।

अपरे पुनरशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः । तच्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमपि ‘ तत्त्वमसि ’ (छा० ६ । ८ । ७) इत्यादिसामानाधिकरण्याधिगतजीवैक्यं बुध्यते मुच्यते च । तदतिरिक्तनानाविधभोक्तृभोक्तव्यादिभेदप्रपञ्चः सर्वोऽपि तस्मिन्नविद्यया परिकल्पितः ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ’ (छा० ६ । २ । १) इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यादिति ब्रुवाणाः ‘ तरति शोकमात्मवित् ’ (छा० ७ । १ । ३) इत्यादिश्रुतिशिरःशतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविद्ययाऽनाद्यविद्यानिवृत्तिमङ्गीकुर्वाणाः ‘ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ’ (का० २ । १) इति भेदनिन्दाश्रवणेन पारमार्थिकं भेदं निराचक्षाणा विचक्षणंमन्यास्तमिमं विभागं न सहन्ते ।

तत्रायं समाधिरभिधीयते । स्यादेतदेवं यद्यविद्यायां प्रमाणं विद्येत ।

नन्विदमनादि भावरूपं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमहमज्ञो मामन्यं च न जानामीति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम् । तदुक्तम्—

अनादि भावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते ।
तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते ॥ (चित्सु० १।९) इति ।

न चैतज्ज्ञानाभावविषयमित्याशङ्कनीयम् । को ह्येवं ब्रुवाणः प्राभाकरकरावलम्बी महद्दत्तहस्तो वा । नाऽऽद्यः—

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।
वस्तुनि ज्ञायते किंचित्कैश्चिद्रूपं कदाचन ॥

१ ख. °त्वेनेदं । २ क. ग. घ.—च. °न व्य° । ३ क. ख. घ. °प्रप° । ४ ख. °ण्याग° । च. °ण्यावग° । ५ घ. बध्यते । ६ ग. °क्तृभोग्यादि° । ७ च. °तीयं ब्रह्मेत्या° । ८ ख. °श्रुतिव° । ९ ग. °विद्यया । १० क. ख. घ.—च. नचैवम° । ११ ग. नमज्ञो । १२ ग. °मन्योऽज्ञम° । १३ च. °न्यच्च न । १४ ख. को हि कमेवं ब्रू° । घ. को ह्येकं ब्रु° । १५ क. ख. ग. घ. °प्राभा° ।

भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया ।
भावान्तरादभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात् ॥

इति वदता भावव्यतिरिक्तस्याभावस्यानभ्युपगमात् । न द्वितीयः । अभावस्य षष्ठप्रमाणगोचरत्वेन ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वेन च तदभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । यदि पुनः प्रत्यक्षाभाववादी कश्चिदेवमाचक्षीत तं प्रत्याचक्षीत । अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवेऽहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य प्रतियोगितया चावगतिरस्ति न वा । अस्ति चेद्विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसंभवः । न चेद्धर्मिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न संभवति । तस्मादज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रागुक्तदूषणाभावादयमनुभवो भावरूपाज्ञानगोचर एवाभ्युपगन्तव्य इति ।

तदेतद्गगनरोमन्थायितम् । भावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावेन समानयोगक्षेमत्वात् । तथा हि—विषयत्वेनाऽऽश्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नो न वा । प्रतिपन्नश्चेत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानमिति तस्मिन्प्रतिपन्ने कथंकारमवतिष्ठते । अप्रतिपन्नश्चेद्व्यावर्तकाश्रयविषयशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत । अथ विशदः स्वरूपावभास एवाज्ञानविरोधी नाज्ञानेन सह भासत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति[16] हन्त तर्हि ज्ञानाभावेपि समानमेतत् । * अन्यत्राभिनिवेशात् । तस्मादुभयाभ्युपगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यनुभवगोचर इत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

अस्तु तर्ह्यनुमानं मानं—विवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । तदपि न क्षोदक्षमम् । अज्ञानेऽप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधनेऽपसिद्धान्तापातात् । + तदसाधनेऽनैकान्तिकत्वात् । दृष्टान्तस्य साधन-

* घ. पु. टि.—विशदस्वरूपावभासस्याज्ञानविरोधित्वं न [illegible] विशदस्वरूपावभासस्येति चेज्ज्ञानाभावेऽपि विशदस्वरूपावभास एव विरोधी नाविशदस्वरूपावभास इति तुल्यमतो भावरूपाज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानयोगक्षेमत्वं तर्हि वादिप्रतिवादिनोरैकमत्ये क्व विरोध इति चेदन्यत्राज्ञानपदार्थत्वेनाभिमतयोर्भावरूपस्याभावरूपस्य चयोरनैकमत्या[illegible]शतोऽप्येऽपि न तावद्विच्छित्तिरिति भावः । + घ. पु. टि.—तस्मिन्नज्ञानविषयक[illegible] साध्यस्यासाधने ।

१ ख. °स्यानुप° । २ क.—ग. ङ. °म् । अ° । ३ ख. [illegible] । ४ ख. धर्मत्वेन ज्ञा° । ५ ख. व ज्ञा° । ६ च. चेत्थं तत्प्रति° । ७ ख. ज्ञानभा° । ८ [illegible]. गगनोन्मथितं । ९ क.—ङ. °भावस° । १० च. °नस्याव्या° । ११ ग.—°र्त्यं यद° । १२ [illegible] °मज्ञा° । १३ ख. भूयते १४ ख. ग. °नेन भा° । क. ङ. च. °नेनाऽऽभासित । १५ क. [illegible]ते ज्ञा° । १६ ख. °ति चेत ह° । १७ च, ज्ञानभा° । १८ ग च जा° । १९ च. तर्हि तत्रानु । २० क.—ग. ङ. वि° । २१ ख. °भावाति° । २२ ख. °नेऽसि° ।

विकलत्वाच्च । न हि प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं संभवति । ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वात् । तत्रापि प्रदीपे ज्ञानेन विषयप्रकाशसंभवात् । प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानं समुत्पादयतो विरोधिसंततमसनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेवेत्यलमतिविस्तरेण ।

प्रतिप्रयोगश्च विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रितम् । अज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवदिति । ननु शुक्तिकाद्यज्ञानस्याऽऽश्रयस्य प्रत्यगर्थस्य ज्ञानमात्रस्वभावत्वमेवेति चेन्मैवं मंस्थाः । अनुभूतिर्हि स्वसत्तयैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुणत्वापादनस्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभवितुरात्मनो धर्मविशेषः अनुभवितुरात्मत्वमात्मवृत्तिगुणविशेषस्य ज्ञानत्वमित्याश्रयणात् ।

ननु ज्ञानरूपस्याऽऽत्मनः कथं ज्ञानगुणकत्वमिति चेदेतदसारम् । यथा हि मणिद्युमणिप्रभृति तेजोद्रव्यं प्रभावदवतिष्ठमानं प्रभारूपगुणाश्रयः । स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्तमानत्वेन रूपवत्त्वेन च प्रभा द्रव्यरूपाऽपि तच्छेषत्वनिबन्धनगुणव्यवहारा । एवमयमात्मा स्वप्रकाशचिद्रूप एव चैतन्यगुणः । तथा च श्रुतिः— 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ०, ४ । ५ । १३) । 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' [बृ० ४ । ३ । ९] । 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते । [बृ० ४ । ३ । ३०] । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' [छा० ८ । १२ । ४] । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' [बृ० ४ । ३ । ७] । 'एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' [प्र० ४ । ९] इत्यादिका ।

न च 'अनृतेन हि प्रत्यूढाः' [छा० ८ । ३ । २] इति श्रुतिरविद्यायां प्रमाणमित्याश्रयितुं शक्यम् । ऋतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः । ऋतशब्दश्च कर्मवचनः । 'ऋतं पिबन्तौ' [का० ३ । १] इति वचनात् । ऋतं कर्म

१ घ. °शत्वा° । २ ख. °निरासद्वा° । ३ ङ. °त्वमे° । ४ ग. °त्रमित्य° । ५ च. °तिप्रपञ्चेन । प्र° । ६ ङ. °श्रियो° । ७ च. °आश्रयस्य । ८ ख. °भ्रमे° । ९ ख. घ.—च. °मावाज्ञा° । १० क. ग.—ङ. च. °तिसंगतिर्वि° । ११ क. ङ. °र्मकान्° । घ. °कर्मिका° । १२ क. ग. ङ. च. °त्मार्थं ज्ञा° । १३ ख. चेद्° । १४ क. ख. ग.—च. यद्वा । १५ क.—ग. हिमम° । १६ ग. °भवे° । १७ च. °नं रू° । १८ क. ख. घ. °श्रयस्तु । १९ ग. °न्धघनु । २० च. °हि ना इतरविद्यायाः श्रुतिः प्रमा° । २१ ग. °योऽनु । २२ ख. °ब्दश्च ।

फलाभिसंधिरहितं परमपुरुषाराधनवेषं तत्प्राप्तिफलम् । अत्र तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकाल्पफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि । 'य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढाः' (छा० ८ । ३ । २) । इति वचनात् । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' [श्वे० ४ । १०] इत्यादौ मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकरत्रिगुणात्मकप्रकृत्यभिधायको नानिर्वचनीयाज्ञानवचनः ।

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याऽऽशुगामिना ।
बालस्य रक्षता देहमेकैकांशेन सूदितम् ॥ [वि० पु० १ । १९ । २०]

इत्यादौ विचित्रार्थसर्गसमर्थस्य पारमार्थिकस्यैवासुराद्यस्त्रविशेषस्यैव मायाशब्दाभिधेयत्वोपलम्भात् । अतो न कदाचिदपि श्रुत्याऽनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनम् ।

नाप्यैक्योपदेशान्यथानुपपत्त्या । तत्त्वंपदयोः सविशेषब्रह्माभिधायकत्वेन विरुद्धयोर्जीवपरयोः स्वरूपैक्यस्य प्रतिपत्तुमशक्यतयाऽर्थापत्तेरनुदयदोषदूषितत्वात् । तथा हि–तत्पदं निरस्तसमस्तदोषमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणास्पदं जगदुदयविभवलयलीलं ब्रह्म प्रतिपादयति । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' [छा० ६ । २ । ३] इत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात् । तत्समानाधिकरणं त्वंपदं चाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्माऽऽचष्टे । प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य ।

ननु सोऽयं देवदत्त इतिवत्तत्त्वमिति पदयोर्विरुद्धभागत्यागलक्षणया निर्विशेषस्वरूपमात्रैक्यं सामानाधिकरण्यार्थः किं न स्यात् । यथा सोऽयमित्यत्र तच्छब्देन देशान्तरकालान्तरसंबन्धी पुरुषः प्रतीयते । इदंशब्देन च संनिहितदेशवर्तमानकालसंबन्धी । तयोः सामानाधिकरण्येनैक्यमवगम्यते । तत्रैकस्य युगपद्विरुद्धदेशकालप्रतीतिर्न संभवतीति द्वयोः पदयोः स्वरूपमात्रे लक्षणायां स्वरूपस्य चैक्यं प्रतिपत्तुं शक्यम् । एवमत्रापि किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धांशपरित्यागेनाखण्डस्वरूपं लक्ष्यत इति चेत्–विषमोऽयमुपन्यासः । दृष्टान्तेऽपि विरोधवैधुर्येण लक्षणागन्धासंभवात् । एकस्य तावद्भूतवर्तमानकालद्वयसंबन्धो न

१ ख. ग. ङ. च. °नतयैवत° । घ. नमेवत° । २ क. [illegible] °प्र.[illegible] फ° । ३ ख. °फलक° क° । ४ घ.–च. विदन्ति । ख. विन्दति । ५ [illegible] । ग. °तेन हि प्रत्येया ह° । ६ ख. °गमि° । ७ क. च. °कैकश्येन धलितम् । ८ [illegible] °स्त्रयासु° । ९ घ. °[illegible]° । १० ख. घ. ङ. श्रुतावनि° । ११ क. ख. घ.–च. °शानु° । १२ क. °वधपारस्य । १३ ग. °कानति° । १४ च. °यमु° । १५ क. ग. °[illegible]° । १६ क.–ङ. °त्वात्समा° । १७ ग. घ. °वं च चि° । १८ च. [illegible] । १९ ख. °शिष्टकवस्तुविषयत्वात्सामा° । २० ख. इत्यादिवत्° । २१ ख. न । २२ [illegible] । २३ ग. °रत्वं स्व° । २४ ङ. °हारेणाल° ।

विरुद्धः । देशान्तरस्थितिर्भूता संनिहितदेशस्थितिर्वर्तत इति देशभेदसंबन्धविरोधश्च कालभेदेन परिहरणीयः । लक्षणापक्षेऽप्येकस्यैव पदस्य लक्षणत्वाश्रयणेन विरोधपरिहारे पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वस्वीकारो न संगच्छते । इतरथैकस्य वस्तुनस्तत्तेदंताविशिष्टत्वावगाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यानङ्गीकारे स्थायित्वासिद्धौ क्षणभङ्गवादी बौद्धो विजयेत । एवमत्रापि जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावेन तादात्म्यं न विरुद्धमिति प्रतिपादितम् । जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारत्वाद्ब्रह्मात्मकः । ' य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरम् ' (बृ० मा० पा० ३ । ७ । २२) इति श्रुत्यन्तरात् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते सर्वे शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः । न च पर्यायत्वम् । द्वारभेदसंभवात् । तथा हि—जीवस्य शरीरतया प्रकारभूतानि देवमनुष्यादिसंस्थानानीव सर्वाणि वस्तूनीति ब्रह्मात्मकानि तानि सर्वाणि । अतः—

देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगराक्षसाः ।
पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पटः ॥

इत्यादयः सर्वे शब्दाः प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धा लोके तद्वाच्यतया प्रतीयमानतत्तत्संस्थानवद्वस्तुमुखेन तदभिमानिजीवतदन्तर्यामिपरमात्मपर्यन्तसंघातस्य वाचकाः । देवादिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमुक्तं तत्त्वमुक्ताकलापे चतुर्थसरे ।

जीवं देवादिशब्दो वदति तदपृथक्सिद्धभावाभिधाना-
न्निष्कर्षाभावयुक्तो बहुरिह च दृढो लोकवेदप्रयोगः ।
आत्मासंबन्धकाले स्थितिरनवगता देवमर्त्यादिमूर्ते-
र्जीवात्मानुप्रवेशाज्जगति विभुरपि व्याकरोन्नामरूपे ॥

(तत्त्वमु० ४ । ८२) इति ।

अनेन देवादिशब्दानां शरीरविशिष्टजीवपर्यन्तत्वं प्रतिपाद्य संस्थानैक्याद्यभावे (तत्त्वमु० ४ । ८३) इत्यादिना शरीरलक्षणं दर्शयित्वा शब्दैस्तत्तं-

१ क. °बन्धावि° । २ ख. °क्षणाश्र° । ३ क. °रोधप° । ४ ख. °त्वपक्षीका° । ग. घ. °त्वकक्षीका° । ५ घ. °दात्म्यमवि° । ६ ग. रप्र° । ७ घ. °स्थानीनि व° । ८ क. °नानि स° । ख. °नानि व° । ग. नानि सर्वाणि च व° । ९ क. °नि इति ता° । ख. °नि स° । १० ग. °गरक्षसः । ११ घ. तृणव° । १२ ख. °खे त° । १३ क.—ङ. संस्थानस्य । १४ क. ग. °बलीये च° । ख. °वल्याजी° । १५ क. ग. चतुरुत्तरे । ख. ङ. चतुरन्तरे । घ. च. चतुरे । च. चतुर्थे सर्गे । जी° । १६ क.—ङ. °षाकूतयु° । १७ ख. प्रसाद ।

शरूपप्रभृतिभिः [तत्त्वमु० ४ । ८४] इत्यादिना विश्वस्येश्वरादपृथक्सिद्धत्व-मुपपाद्य निष्कर्षाकूत [तत्त्वमु० ४ । ८५] इत्यादिना पद्येन सर्वेषां शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं प्रतिपादितं तत्सर्वं तत एवावधार्यम् । अयमेवार्थः समर्थितो वेदार्थसंग्रहे नामरूपश्रुतिव्याकरणसमये रामानुजेन ।

किंच सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतया निर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाणं समस्ति । निर्विकल्पकप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयते । अन्यथा सविकल्पके सोऽयमिति पूर्वप्रतिपन्नप्रकारविशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेः ।

किंच तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रपञ्चस्य बाधकम् । भ्रान्तिमूलकत्वात् । भ्रान्ति-प्रयुक्तरज्जुसर्पवाक्यवत् । नापि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं निवर्तकम् । तत्र प्रमाणाभावस्य प्रागेवोपपादनात् । न च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिष्ठापनपक्ष एकविज्ञानेन सर्वविज्ञा-नप्रतिज्ञाव्याकोपः । प्रकृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्रभूतेन्द्रियचतुर्दशभुवनात्मकब्र-ह्माण्डतदन्तर्वर्तिदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिसर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितं कार्यमपि सर्वं ब्रह्मैवेति कारणभूतब्रह्मात्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्व-विज्ञानस्योपपन्नतरत्वात् । अपि च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्या-सत्त्वादेवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्येत । नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशा-पन्नप्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्म कारणावस्थम् । जगत* स्तदापत्तिरेव प्रलयः । नाम-रूपविभागविभक्तस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यावस्थम् । ब्रह्मणस्तथाविध-स्थूलभावश्च सृष्टिरित्यभिधीयते । एवं च कार्यकारणयोरनन्यत्वमप्यारम्भणाधि-करणे प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति ।

निर्गुणवादाश्च प्राकृतहेयगुणनिषेधविषयतया व्यवस्थिताः । नानात्वनिषेध-वादाश्चैकस्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं वस्त्विति सर्वस्याऽऽत्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति सर्वात्मकब्रह्मपृथग्भूतवस्तुसद्भाव-निषेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपादिताः ।

किमत्र तत्त्वं भेदोऽभेद उभयात्मकं वा । सर्वं तत्त्वम् । तत्र सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोऽभ्युपेयते । एकमेव ब्रह्म नानाभूतचिद-चित्प्रकारान्नानात्वेनावस्थितमिति भेदाभेदौ । चिदचिदीश्वराणां स्वरूपस्व-

* घ. पु. टि.—ब्रह्मापत्तिः ।

१ क. ख. ग. घ. । प्रकृति° । ङ. प्रतिकृति° । २ ग. °कृतरीतावित्या° । ३ ग. °धा सी° । ४ च. °प्रवृत्य° । ५ च. °तिक्षेपपक्ष ए° । ६ क. ग. घ. किंच । ७ क. ख. घ.—च. °ज्ञानं वा° । ८ ग. °गासहसूक्ष्मदशापन्नप्रकृ° । ९ क. ख. ग. °रं का° । १० । °स्वस्वरू° । ११ क. °पप्रभा° ।

भाववैलक्षण्यादसंकराच्च भेदः । तत्र चिद्रूपाणां जीवात्मनामसंकुचितापरिच्छिन्न-निर्मलज्ञानरूपाणामनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितानां तत्तत्कर्मानुरूपज्ञानसंकोचविका-सौ भोग्यभूताचित्संसर्गस्तदनुगुणसुखदुःखोपभोगद्वयरूपा भोक्तृता भगवत्प्रतिप-त्तिर्भगवत्पदप्राप्तिरित्यादयः स्वभावाः । अचिद्वस्तूनां तु भोग्यभूतानामचेतनत्वं-मपुरुषार्थत्वं विकारास्पदत्वमित्यादयः । परमेश्वरस्य भोक्तृभोग्य-योरन्तर्यामिरूपेणावस्थानमपरिच्छेद्यज्ञानैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यनवधिकातिश-यासंख्येयकल्याणगुणगणता स्वसंकल्पप्रवृत्तस्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुजातता स्वाभि-मतस्वानुरूपैकरूपदिव्यरूपनिरातिशयविविधानन्तभूषणतेत्यादयः । वेङ्कटनाथेन त्वित्थं निरटङ्कि पदार्थविभागः—

> द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभयविधं तद्विदस्तत्त्वमाहु
> र्द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।
> अन्त्यं प्रत्यक्पराक्च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदा-
> न्नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जडामादिमां केचिदाहुः ॥
>
> (तत्त्वमु० १ । ६) ।
>
> द्रव्यं नानादशावत्प्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वैरुपेता
> कालोऽब्दाद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमाञ्जीव ईशोऽन्य आत्मा ।
> संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव
> ज्ञातुर्ज्ञेयावभासो मतिरिति कथितं संग्रहाद्द्रव्यलक्ष्म ॥
>
> (तत्त्वमु० १ । ७) इत्यादिना ।

तत्र चिच्छब्दवाच्या जीवात्मानः परमात्मनः सकाशाद्भिन्ना नित्याश्च । यथाच श्रुतिः—'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (मु० ३ । १ । १ । श्वे० ४ । ६) । इत्यादिका । अत एवोक्तम्—नानात्मानो व्यवस्थातः (वै० सू० ३ । २ । २०) इति । तन्नित्यत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्—

> न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
> अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
>
> (का० २ । १८) इति ।

---

१ ग. °कर्मावि° । २ क. ख. ग. घ. भोज्यभू° । ३ क. °त्वपु° । ४ ख. घ. ग्ययो-रुभयोर° । ग. °ग्योभयोर° । ५ क. ख. घ.—च. °वस्थितिका° । ६ ग. °कानाति° । ७ क. °वृत्यस्वे° । ख. घ. °वृत्या स्वे° । ८ ख. °रूप्यैक° । ग. °रूपदि° । ९ क. ख. घ.—च. निराट° । १० क. °दाभिमत° । ख. घ. °दामित° । ग. °दाभिमतमुभयधं । ङ. °दायित° । ११ घ. अन्ते । १२ क. ख. घ. °डा वादिनः के° । ग. °डामादिकां के° । १३ घ. °णुरग° । १४ च. °हाद्द्रव्य° । १५ ग. वा कदाचिन्ना° । घ. वाऽपि काश्चि° ।

[1]अपरथा कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । अत एवोक्तम्—वीतरागजन्मादर्शना-दिति (न्या० सू० ३ । १ । २५) तदणुत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्—

> वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
> भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽनन्त्याय कल्पते ॥ (श्वे० ५।९)इति ।

'आराग्रमात्रः पुरुषः[2]' (श्वे० ५ । ८) "अणुरात्मा चेतसा वेदि-तव्यः (मु० ३ । १ । ९) इति च ।

अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगत्त्रिविधं भोग्यभोगोपकरणभोगायतनभेदात् । तस्य जगतः कर्तोपादानं चेश्वरपदार्थः पुरुषोत्तमो वासुदेवादिपदवेदनीयः । तदप्युक्तम्—

> वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः ।
> भुवनानामुपादानं कर्ता जीवनियामकः ॥ इति ।

स एव वासुदेवः परमकारुणिको भक्तवत्सलः परमपुरुषस्तदुपासकानुगुणत-त्फलप्रदानाय स्वलीलावशादर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन पञ्चधाऽवतिष्ठते । तत्रार्चा नाम प्रतिमादयः । रामाद्यवतारो विभवः । व्यूहश्चतुर्विधो वासुदेवसं-कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञकः । सूक्ष्मं[3] सं[4]पूर्णषड्गुणं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म । गुणा अपहतपाप्मत्वादयः । 'सोऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो-ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः[5]' (छा० ८ । ७ । ३) इति श्रुतेः । अन्तर्यामी[6] सकलजीवनियामकः । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' (बृ० मा० पा० ३ । ७ । २२) इति श्रुतेः । तत्र पूर्वपूर्वमूर्त्यु-पासनया पुरुषार्थपरिपन्थिदुरितनिचयक्षये[7] सत्युत्तरोत्तरमूर्त्युपास्त्यधिकारः[8] । तदुक्तम्—

> वासुदेवः स्वभक्तेषु वात्सल्यात्तत्तदीहितम् ।
> अधिकार्यानुगुण्येन प्रयच्छति फलं बहु ॥
> तदर्थं लीलया स्वीयाः पञ्च मूर्तीः करोति वै ।
> प्रतिमादिकमर्चा स्यादवतारास्तु वैभवाः ॥
> संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
> व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं संपूर्णषड्गुणम् ॥

---

१ ख. अन्यथा । २ क. ख. ग. घ. °रुष एषोऽणु । ३ ङ.—च. °क्ष्मं सूक्ष्मं च° । ४ क. ख. ग. संपूर्णं ष° । ५ ग. °ति । अन्तरात्मा स° । ६ घ. च. °मी अन्तरात्मा स° । ७ ग. °तक्ष° । ८ च. °रोत्पत्तौ । प्र° ।

तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते।
अन्तर्यामी जीवसंस्थो जीवप्रेरक ईरितः॥
य आत्मनीति वेदान्तवाक्यजालैर्निरूपितः।
अर्चोपासनया क्षिप्ते कल्मषेऽधिकृतो भवेत्॥
विभवोपासने पश्चाद्व्यूहोपास्तौ ततः परम्।
सूक्ष्मे तदनु शक्तः स्यादन्तर्यामिणमीक्षितुम्॥ इति।

तदुपासनं च पञ्चविधमभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति श्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम्। तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि। उपादानं गन्धपुष्पादिपूजासाधनसंपादनम्। इज्या नाम देवतापूजनम्। स्वाध्यायो नामार्थानुसंधानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तस्तोत्रपाठो नामसंकीर्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च। योगो नाम देवतानुसंधानम्।

एवमुपासनाकर्मसमुच्चितेन विज्ञानेन दृष्टदर्शने नष्टे भगवद्भक्तस्य तन्निष्ठस्य भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमः स्वयाथात्म्यानुभवानुगुणनिरवधिकानन्दरूपं पुनरावृत्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति। तथाच स्मृतिः—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥
(भ० गी० ८। १५) इति।

स्वभक्तं वासुदेवोऽपि संप्राप्याऽऽनन्दमक्षयम्।
पुनरावृत्तिरहितं स्वीयं धाम प्रयच्छति॥ इति च।

तदेतत्सर्वं हृदि निधाय महोपनिषन्मतावलम्बनेन भगवद्बोधायनाचार्यकृतां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं विस्तीर्णामालक्ष्य रामानुजः शारीरकमीमांसाभाष्यमकार्षीत्। तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १। १। १) इति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः—अत्राथशब्दः पूर्ववृत्तकर्माधिगमनानन्तर्यार्थः। तदुक्तं वृत्तिकारेण—वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्म विविदिषतीति। अतःशब्दो हेत्वर्थः। अधीतसाङ्गवेदस्याधिगततदर्थस्य विनश्वरफलात्कर्मणो विरक्तत्वाद्धेतोः स्थिरमोक्षाभिलाषुकस्य तदुपायभूतब्रह्मजिज्ञासा भवति। ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्तसमस्तदोषानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते। एवं च कर्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य च वैराग्योत्पादनद्वारा चित्तकल्मषापनयद्वारा च ब्रह्मज्ञानं

१ ख. 'त्मशाकल्ये कल्पितेऽपि'। २ ग. 'र्गस्थं सं'। ३ ख. ग. 'र्वत्तं'। ४ ग. 'ह्मजिज्ञासा भवती'।

प्रति साधनत्वेन तयोः कार्यकारणत्वेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रत्वम् । अत एव वृत्तिकारा एकमेवेदं शास्त्रं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेत्याहुः ।

कर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य चाक्षयित्वं 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन' (मु० १।२।१२) इत्यादिश्रुतिभिरनुमानार्थापत्त्युपबृंहिताभिः प्रत्यपादि । एकैकनिन्दया कर्मविशिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं दर्शयति श्रुतिः—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥
(बृ० ४।४।१०। ई० ९)।
विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ई० ११) इत्यादि

तदुक्तं पाञ्चरात्ररहस्ये—

स एव करुणासिन्धुर्भगवान्भक्तवत्सलः ।
उपासकानुरोधेन भजते मूर्तिपञ्चकम् ॥
तदर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिसंज्ञकम् ।
यदाश्रित्यैव चिद्वर्गस्तत्तज्ज्ञेयं प्रपद्यते ॥
पूर्वपूर्वोदितोपास्तिविशेषक्षीणकल्मषः ।
उत्तरोत्तरमूर्तीनामुपास्त्यधिकृतो भवेत् ॥
एवं ह्यहरहः श्रौतस्मार्तधर्मानुसारतः ।
उक्तोपासनया पुंसां वासुदेवः प्रसीदति ॥
प्रसन्नात्मा हरिर्भक्त्या निदिध्यासनरूपया ।
अविद्यां कर्मसंघातरूपां सद्यो निवर्तयेत् ॥
ततः स्वाभाविकाः पुंसां ते संसारतिरोहिताः ।
आविर्भवन्ति कल्याणाः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ॥
एवं गुणाः समानाः स्युर्मुक्तानामीश्वरस्य च ।
सर्वकर्तृत्वमेवैकं तस्मो देवे विशिष्यते ॥
मुक्तास्तु शेषिणि ब्रह्मण्यशेषे शेषरूपिणः ।
सर्वानश्नुवते कामान्सह तेन विप. । । इति ।

तस्मात्तापत्रयातुरैरमृतत्वाय पुरुषोत्तमादिपदवेदनीयं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं भवति । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थप्राधान्येन सह ब्रूत इतः सनोऽन्यत्रेति वचन-

१ च. °धकत्वे° । २ °क्षणमित्या° । ३ घ. °त्ययाविति । ए° । ४ ङ. च. तदा° । ५ घ. °स्युर्भक्ता° । ६ ङ. °श्रयैः प्र° ।

बलादिच्छाया इष्यमाणमभ्यासान्तरवादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधेयम्। तच्च ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वेदनं न तु वाक्यजन्यं ज्ञानम्। पदसंबन्धाभिज्ञस्य व्युत्पन्नस्य विधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात्। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५) 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ० १।४।७)। 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' (बृ० ४।४।२१)'। अनुविद्य विजानाति' (छा० ८।१२।६) इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः। अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणेऽधीतवेदस्य पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वरसत एव श्रवणे प्रवर्तमानतया * वेदस्य प्राप्तत्वात्। मन्तव्य इति चानुवादः। श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेन मननस्यापि प्राप्तत्वात्। अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्। ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपम्। ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति ध्रुवायाः स्मृतेरेव मोक्षोपायत्वश्रवणात्। सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥ मु० २।२।८)

इत्यनेनैकवाक्यत्वात्। तथा च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृ० २।४।५) इत्यनेनास्या दर्शनरूपता विधीयते। भवति च भावनाप्रकर्षात्स्मृतेर्दर्शनरूपत्वम्। वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितं वेदनमुपासनं स्यादित्यादिना। तदेव ध्यानं विशिनष्टि श्रुतिः—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥
(कठ० २।२३) इति।

प्रियतम एव हि वरणीयो भवति। यथाऽयं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवान्प्रयतत इति भगवतैवाभिहितम्—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥
(भ० गी० १०।१०) इति।

---

* घ. पु. टि.—तस्य श्रवणस्य प्राप्तत्वात्।

---

१ ख. °र्थज्ञाना°। २ क. ग. तस्याः। ३ ख. इत्यनुवादमात्रं श्र°। ४ क. °पि अप्रा°। ५ क. ख. ग. घ. °रूपा ध्रुवा। ६ ख. मोक्षहेतुत्व°। ७ क. ख. घ.—च. °कत्वा°। ८ ख. ग. घ. °त्मा वृ°।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥

(भ० गी० ८ । २२) इति च ।

भक्तिस्तु निरतिशयानन्दप्रियानन्यप्रयोजनसकलेतरवैतृष्ण्यवज्ज्ञानविशेष एव । तत्सिद्धिश्च विवेकादिभ्यो भवतीति वाक्यकारेणोक्तम्—तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवान्निर्वचनाच्चेति । तत्र विवेको नामादुष्टादन्नात्सत्त्वशुद्धिः । अत्र निर्वचनम्—आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति । विमोकः कामानभिष्वङ्गः । शान्त उपासीतेति निर्वचनम् । पुनः पुनः संशीलनमभ्यासः । निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण—सदा तद्भावभावितः (गी० ८ । ६) इति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानं शक्तितः क्रिया । क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति निर्वचनम् । सत्यार्जवदयादानादीनि कल्याणानि । सत्येन लभ्यत इत्यादि निर्वचनम् । दैन्यविपर्ययोऽनवसादः । ‘ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः ’ (मु० ३ । २ । ४) इति निर्वचनम् । * तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षः । तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः । शान्तो दान्त इति निर्वचनम् ।

तदेवमेवंविधनियमविशेषसमासादितपुरुषोत्तमप्रसादविध्वस्ततमःस्वान्तस्यानन्यप्रयोजनानवरतनिरतिशयप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानरूपया भक्त्या पुरुषोत्तमपदं लभ्यत इति सिद्धम् । तदुक्तं यामुनेन—उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगो लभ्य इति । ज्ञानकर्मयोगसंस्कृतान्तःकरणस्येत्यर्थः ।

किं पुनर्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तम् ‘ जन्माद्यस्य यतः ’ (ब्र० सू० १ । १ । २) इति । जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयम् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अस्याचिन्त्यविविधविचित्ररचनस्य नियतदेशकालभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य जगतो यतो यस्मात्सर्वेश्वरान्निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात्सत्यसंकल्पाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः पुंसः सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्त इति सूत्रार्थः ।

इत्थंभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां शास्त्रमेव प्रमाणमित्युक्तं

* घ. पु. टि.—दैन्यविपर्ययजा ।

१ ख. °शयप्रि° । २ क. ग. °नप्रि° । ३ घ. °मानामभि° । ४ घ. °ति च नि° । ५ च. °स्तध्वान्त° । ६ क.-ङ. °यदात्म° । ७ च. °त्मकभासतापन्नस्य ध्या° । ८ क. ख. ग. घ. °स्वातन्त्र्यैका° । ९ ग. °लफलभो° । १० ग. °कानति° ।

'शास्त्रयोनित्वात्' (ब्र० सू० १ । १ । ३) इति । शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं यस्य तच्छास्त्रयोनि । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । ब्रह्मज्ञानकारणत्वाच्छास्त्रस्य तद्योनित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । न च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं शङ्कितुं शक्यम् । अतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि महार्णवादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानम् । तस्य पूतिकूष्माण्डायमानत्वात् । तल्लक्षणं ब्रह्म 'यतो वा इमानि भूतानि' (तै० २ । १ । १) इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीति स्थितम् ।

यद्यपि ब्रह्म प्रमाणान्तरगोचरतां नावतरति तथाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावे सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपादयितुं प्रभवतीत्येतत्पर्यनुयोगपरिहारायोक्तं 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र० सू० १ । १ । ४) इति । तुशब्दः प्रसक्ताशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवत्येव । कुतः । समन्वयात् । परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयादित्यर्थः । न च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यतरविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वम् । स्वरूपपरेष्वपि पुत्रस्ते जातो नायं सर्प इत्यादिषु हर्षप्राप्तिभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टमेवेति न किंचिदनुपपन्नम् । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् । विस्तरस्त्वाकरादेवावगन्तव्य इति विस्तरभीरुणोदास्यत इति सर्वमनाकुलम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे रामानुजदर्शनम् ।

अथ पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ॥ ५ ॥

तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थबोधकत्वस्वतःप्रमाणत्वप्रमाणत्रित्वपाञ्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेदसत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः 'स आत्मा तत्त्वमसि' [छा० ६ । ८ । ७] इत्यादेर्वेदान्तवाक्यजातस्य भङ्ग्यन्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेनाऽऽनन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थिषत । तन्मते हि द्विविधं तत्त्वम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके—

१ क. ख. ग. घ. च. नहि । २ च. °पक्षेऽपि । ३ क. ख. घ.—च. °र्षभ° । ४ क. ख. ग. घ. °कर एवा । ५ क. °सत्वे वे° । ६ क. ग. °पञ्च° । ७ ग. °त्यादिवेदा° । ८ ग. °साध्यां° । ९ च. °रमकार्षीत् । अस्मिन्म° । १० क. ख. घ.—च. °तन्त्रास्वत° ।

स्वतन्त्रं परतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते ।
स्वतन्त्रो[1] भगवान्विष्णुर्निर्दोषो[2]ऽशेषसद्गुणः[3] ॥ इति ।

ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्वमिति प्रतिपादकेषु[4] वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत इति चेन्मैवम् । भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः । तथाहि—प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति ।

अथ मन्येथाः—किं प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किंवा धर्मिप्रतियोगिघटितम् । न प्रथमः । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात् । द्वितीयेऽपि[5] धर्मिप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं[6] भेदग्रहणमथवा युगपत्तत्सर्वग्रहणम् । न पूर्वः । बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च । नापि चरमः । कार्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्याभावात् । धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणम्[7] । एवं प्रतियोगिप्रतीतिरपि । संनिहितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात्[8] । तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रसरमिति चेत्[9] किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रतीमानि दूषणान्युद्घुष्यन्ते किंवा धर्मभेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायापातः । भवदभिधीयमानदूषणानां तद्विषयत्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न घटते घटवत् । प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत इति चेन्न । प्रथमं सर्वतो विलक्षणतया वस्तुस्वरूपे * ज्ञायमाने × प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः । तथाहि—परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते । पश्चात्प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये—न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः[10] । विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः । भेदापेक्षं च धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यायुक्तिः[11] । पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्य—इत्यादिना । + अत एव गवार्थिनो

* घ. पु. टि.—ज्ञानविषये । × घ. पु. टि.—जाते सत्यनन्तरमिति शेषः । + यतः सर्वतो विलक्षणतत्तद्वस्तुस्वरूपज्ञानं तत्तद्वस्तुनो विशिष्टव्यवहारे कारणमत एव गवार्थिनो लक्षणगवयति वस्तुज्ञानसत्त्वेऽपि न गोविषयकविशिष्टव्यवहाररूपप्रवृत्त्यादिः संभवतीत्यर्थः ।

१ क. ख. घ.—च. °तन्त्रमस्वत° । २ ग. °र्दोषाशे° । ३ क. ख. °षषड्गु° । ४ ख. °षु जा° । ५ घ.—च. °तीयोऽपि । ६ च. °प्रतियोगिप्रतिपत्तिभे° । ७ क.—ग. ङ. च. °रणं स° । ८ घ. °त व° । ९ क. चेन्नैतत्सारं स° । १० च. भेदासि° । ११ क. च. °दस्य यु° । घ. °दस्यायुक्तत्वं प° ।

गवार्थिनो गवयदर्शनान्न प्रवर्तन्ते गोशब्दं च न स्मरन्ति । न च नीरक्षीरादौ स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयम् । समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तेः । तदुक्तम्—

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च । (सांख्यका० ७) इति ।

अतिदूराद्गिरिशिखरवर्तितर्वादौ, अतिसामीप्याल्लोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ, मनोऽनवस्थानात्कामाद्युपप्लुतमनस्कस्य स्फीतालोकवर्तिनि घटादौ, सौक्ष्म्यात्परमाण्वादौ, व्यवधानात्कुड्याद्यन्तर्हिते, अभिभवाद्दिवा प्रदीपप्रभादौ, समानाभिहारान्नीरक्षीरादौ, यथावद्ग्रहणं नास्तीत्यर्थः ।

भवतु वा धर्मभेदवादस्तथाऽपि न कश्चिद्दोषः । धर्मिप्रतियोगिग्रहणे सति पश्चाद्घटितभेदग्रहणोपपत्तेः । न च परस्पराश्रयप्रसङ्गः । परानपेक्ष्य प्रभेदशालिनो वस्तुनो ग्रहणे सति धर्मभेदभानसंभवात् । न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्यास्थेयम् । भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् । भेदभेदिनौ भिन्नाविति व्यवहारादर्शनात् । नैं चैकभेदबलेनान्यभेदानुमानम् । * दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थाने दोषाभावात् । सोऽयं पिण्याकयाचनार्थं गतस्य खारिकातैलदातृत्वाभ्युपगम इव दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनुत्थानमेव न हि वरविघाताय कन्योद्वाहः । तस्मान्मूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय ।

अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेश्वरो जीवाद्भिन्नः । तं प्रति सेव्यत्वात् । यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः । यथा भृत्याद्राजा । न हि सुखं मे स्याद्दुःखं मे न मनागपीति पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषाः स्थपतिपदं कामयमानाः सत्कारभाजो भवेयुः । प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति । यः स्वस्याऽऽत्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षं च कथयति स स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह—

* धर्मभेदवति धर्मिणि धर्मभेदसिद्धिबलेन भेदान्तरानुमानं विमतो धर्मभेदो भेदान्तरभेद्यो भेदत्वाद्धर्मिविशेषणीभूतभेदवदित्यनुमानं दृष्टान्तभेदाविघातकं विघातकं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराचष्टे—दृष्टान्तेति । द्वितीयं निराचष्टे—दृष्टान्तभेदविमर्दे त्विति ।

१ °पेग गृ° । २ क. ग. घ. °ड्यान्त° । ३ ख. °भवा° । ४ क.–ङ. °ति ध° । ५ ख. °नप्रसङ्गात् । ६ च. °द्भानवा° । ७ ग. °रमस° । ८ ख. मूलभा° । ९ घ. °नाचव । न चैतद्बलेनान्यभेदान्तरानु° । १० क. ग. न च भे° । ११ क. ख. ग. घ. °कपाच° । १२ च. °स्य भौतिकस्य खा° । १३ च. न तेषामावहति । १४ क. ग. मे म । च. मे नाभूदिति । १५ ख. ग. °गपि पु° । १६ घ. °रुषाः स्य स्थविष्टप° । १७ च. घ. °माना मानस° । १८ च. दानमानभाजो । १९ घ. °जना भवेयुः । यः ॥ २० ग. स्वस्य° [illegible] ।

घातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति वादिनः ।
ददत्यखिलमिष्टं च स्वगुणोत्कर्षवादिनाम् ॥ इति ।

एवं च परमेश्वराभेदतृष्णया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतृष्णिकासमत्वाभिधानं विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाच्छेदमनुहरति । एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात् । तदेतत्प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्यनिर्णये—

अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णौ द्वेषो विवर्धितः ।
तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्ते विनिश्चयात् । (१ । ११३) इति ।

सा च सेवा—अङ्कननामकरणभजनभेदात्त्रिविधा । तत्राङ्कनं नारायणायुधादीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्ध्यर्थं च । तथा च शाकल्यसंहितापरिशिष्टम्—

चक्रं बिभर्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स याति नाकं दुरितावधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥
देवासो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्ति ॥
तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति लाञ्छिताः ।
उरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवामः ॥ इति ।

'अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समासत' (तै० आ० १ । ११) इति तैत्तिरीयकोपनिषच्च । स्थानविशेषश्चाऽऽग्नेयपुराणे दर्शितः—

दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाच्च सुदर्शनम् ।
सव्येन शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ इति ।

अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः—

सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥ इति ।

नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानुस्मरणार्थम् । भजनं दशविधम्—वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायः । कायेन दानं

---

१ घ. यातयन्ति । च. विघातयन्ति । २ घ. °दिनम् । द° । ३ घ. °दिनम् । इ° । ४ च. विफल° । ५ घ. °सरति । ६ ख. °तं मेध्य° । ७ घ. विष्णोर्द्वेषविवृद्धितः । ८ क. ख. ग. पातयन्ति । ९ ग. °नन्धविनिश्चया इ° । १० ग. °र्थं त° । ११ ङ. °बाध ये° । १२ घ. °दर्शेन । १३ च. °याताः स्वर्गमा° । १४ घ. येनाऽऽग° । १५ च. °त्र मुद्राधारणे । १६ ख. घ. च. निर्मितः ।

परित्राणं परिरक्षणम्। मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति। अत्रैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम्। तदुक्तम्—

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तत्॥ इति।

एवं ज्ञेयत्वादिनाऽपि भेदोऽनुमातव्यः। तथा श्रुत्याऽपि भेदोऽवगन्तव्यः। सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः। सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये। सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवारुवण्यो मैवारुवण्यो मैवारुवण्य इति मोक्षानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिभ्यः।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥ (भ० गी० १४।२)।

जगद्व्यापारवर्जम् 'प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च' (ब्र० सू० ४।४।१७–१८) इत्यादिभ्यश्च। न च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मु० ३।२।९) इति श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यशङ्कम्।

संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत्।

इतिवद्बृंहितो भवतीत्यर्थपरत्वात्।

ननु—प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥ (मा० का० १।१७)

इति वचनाद्द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत्सत्यम्। भावमनभिज्ञायाभिधानात्। तथा हि—यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निवर्तेत न संशयः। तस्मादनादिरेवायं प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः। न चायमविद्यमानः। मायामात्रत्वात्। मायेति भगवदिच्छोच्यते—

महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च।

प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथ्यते॥

प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्वासना वासयेद्यतः।

अ इत्युक्तो हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता॥

मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात्प्रकृष्टे हि मयाभिधा।

विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते॥

प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा।

---

१ क. ग. घ. परित्राणनं। २ क. ख. ग. सा। इ°। ३ च. °नन्तरमे°। ४ ख. °वर्ज्यम् प्रभुहितो भ°। ५ ङ.- च. प्रभुकरणासं°। घ. °श्वर्ययशक्य°। ७ क. ग. °त्यपते त°। ८ क. ख. ग. °मानमा°। ९ क. ख, ग. °वत्संज्ञोच्य°। च. °वत्प्रज्ञोच्य°। १० ख. त्वदिच्छा°।

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यबलात्। सैव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च यस्य तन्मायामात्रम्। ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितम्। न हीश्वरे सर्वस्य (ज्ञे) भ्रान्तिः संभवति। विशेषादर्शननिबन्धनत्वाद्भ्रान्तेः। मायामात्रव्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरमद्वैतं परमार्थत इति। परमार्थत इति परमार्थापेक्षया। तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य समाभ्यधिकशून्यत्वमुक्तं भवति। तथा च परमा श्रुतिः—

> जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा।
> जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा॥
> मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः।
> सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात्।
> न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः।
> कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तते॥
> द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम्
> मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं हि विष्णुना॥
> तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव तु॥ इत्यादि।

अतो विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वागमानाम्। एतदेवाभिसंधायाभिहितं भगवता—

> द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
> क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
> उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
> यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥
> यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
> अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः।
> यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
> स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत॥
> इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ।
> एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत॥

(भ० गी० १५। १६–२०) इति।

१ ख. °विलक्षणव°। २ ख. °माण्यात। ३ घ. मात्रं त्रा°। ४ ख. °तन्मतं।

महावराहेऽपि—

मुख्यं च सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपतौ परे ।
उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरम् ॥ इति ।

युक्तं च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्यम् । मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः ।

धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि ।
नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नरः ॥

इति भाल्लवेयश्रुतेः ।

मोक्षश्च विष्णुप्रसादमन्तरेण न लभ्यते ।

यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नोपरेण ।
नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मात् ॥

इति नारायणश्रुतेः ।

तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं सर्वार्थकामैरलमल्पकास्ते ।
समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयान्ति ॥

(१ । १७ । ९१)

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम् ।

न च तत्त्वमस्यादिवाक्यतादात्म्यव्याकोपः । श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भणात् ।

आह नित्यपरोक्षं तु तच्छब्दो ह्यविशेषतः ।
त्वंशब्दश्चापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं भवेत् ॥
आदित्यो यूप इति वत्सादृश्यार्था तु सा श्रुतिः ॥ इति ।

तथाच परमा श्रुतिः—

जीवस्य परमैक्यं तु बुद्धिसारूप्यमेव तु ।
एकस्थाननिवेशो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य सः ॥
न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः ।
स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरूपते ॥ इति ।

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स आत्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात् । अतत्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्रहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृतम् । तदाह—

१ च. °षार्थभूत° । २ च. °मास्वरू° । ३ घ. °न्मुक्तस्तस्मा° । ४ च. °स्मात्संसा° दान्मु° । ५ क.–ङ. नोवरे सुरानाराधयन्तोऽसौ । ६ च. °र्थं धर्मार्थ° । ७ क.–ग. [illegible] °शेषितः । ८ क. ग. °त् त° ख. °त् । तत° ।

अतत्त्वमिति वा छेदस्तेनैक्यं सुनिराकृतम् ॥ इति ।

तस्माद्दृष्टान्तनवकेऽपि स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धः (छा० ६। ८। २) इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधानान्नायमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम्। तथाच महोपनिषत्—

यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा।
यथा नद्यः समुद्राश्च यथा जीवमहीरुहौ ॥
यथाऽणिमा च धाना च शुद्धोदलवणे यथा।
चोरापहार्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि ॥
यथाऽज्ञो जीवसंघश्च प्राणादेश्च नियामकः।
तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ ॥
तथाऽपि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः।
भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् ॥
वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथा ॥ इति।
ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात्क्षराः।
लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा तत्परो हरिः ॥
स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः।
निःसीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदैव च ॥ इति।
विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः।
निर्दुःखानन्दभुङ्नित्यं तत्समीपे स मोदते ॥
मुक्तानां चाऽऽश्रयो विष्णुरधिकोऽधिपतिस्तथा।
तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वरः ॥ इति च।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु सर्वमिथ्यात्वेन। न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं संभवति। यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातोऽज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव। यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति। यथा वा सादृश्यादेकस्त्रीज्ञानादन्यस्त्रीज्ञानमिति। तदेव सादृश्यमत्रापि विवक्षितं यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिना। अन्यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातमित्यत्रैकपिण्डशब्दौ वृथा प्रसज्येयाताम्। मृदा विज्ञातयेत्येतावतैव वाक्यस्य

१ ङ. तत्तस्मा°। २ क.—ग. ङ. च. °पाव°। ३ क. ख.—च. °नायाय°। ४ ख. °न भेदह°। ५ ख. °र्वदैव वा। इ°। क. ग. ङ. च. र्वदेवताः। इ°। ६ च. ज्ञात आहृत। ७ च. °न्नाम्यस्य। ८ ख. घ. °ब्दौ न प्रयुज्येया°।

पूर्णत्वात् । न च वा[1]चा[2]रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत्कार्यस्य मिथ्यात्वमाचष्ट इत्येष्टव्यम् । वाचारम्भणं विकारो[3] यस्य तदविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिक[4]मित्येतद्वचनं सत्यमित्यर्थस्य स्वीकारात् । अन्यथा नामधेयमितिशब्दद्वयवैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुत्रापि[5] जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः ।

किंच प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा । प्रथमे[6] सत्याद्वैतभङ्ग[7]प्रसङ्गः । चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वनित्यत्वं[8] नित्यमनित्यं वा । उभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदत्र* अपि नित्यसमजातिभेदः स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्माणवेधसा—नित्यमनित्यभावा[9]दनित्ये[10] नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः (गौ० सू० ५ । १ । ३५) इति । तार्किकरक्षायां च—

> धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः ।
> धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेत् ॥ इति ।

अस्याः संज्ञाया उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धावन्वयित्वानुपरञ्जकधर्मसमेति । तस्मा[11]दसदुत्तरमेतदिति चेदशिक्षितै[12]स्त्रासनमेतत् । दुष्टत्वमूलानिरूपणात् । तद्द्विविधं[13] साधारणमसाधारणं च । तत्राऽऽद्यं स्वव्याघातकम् । द्वितीयं त्रिविधं युक्ताङ्गहीन[14]त्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वं चेति । तत्र साधारणमसंभावितमेव । उक्तस्याऽऽक्षेपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात् । एवमसाधारणमपि । घटस्य नास्तिता[15][16]यां नास्तितोक्तावस्तित्वप्रसक्तेरप्युपपत्तेः । ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्तदेतत्सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकं तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् । मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्यायत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन[17] ।

तत्राथातो ब्रह्म जिज्ञासेति (ब्र० सू० १।१।१) प्रथमसूत्रस्यायमर्थः । तत्राथ-

---

* घ पु. टि.—अयमपि मिथ्यात्वरूपधर्मोऽपि ।

---

१ क. ख. ग. वाचनमार° । २ घ. °चावचनमरम्भणं रम्भणं विकारो न रम्भणभररम्भणं तथा च विकारः अ° । ३ ख. ग. °रोऽविकृ° । ४ क. ख. ग. घ. °कमेवेत्ये° । ५ ख. °पि मि° । ६ घ. °मे पक्षे सत्याद्वैतभङ्गः । ७ क. सत्यद्वैतभङ्गः । ८ ग. °त्यम° । ९ ख. नित्यं भा° । १० क. ख. घ.—च. °नित्यानि° । ११ घ.—च. °स्मात्सदु° । १२ क. ख. ग. घ. °क्षिते त्रा° । १३ क. ख. °विधनसा° । १४ ग. °नम° । १५ ङ. °स्तितो° । १६ क. ख. ग. घ. °ताया ना° । १७ च. प्रसङ्गेन ।

शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च स्वी क्रियते । अतःशब्दो हेत्वर्थः। तदुक्तं गारुडे—

अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।
प्रारभ्यन्ते नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् ॥
कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वन्कथमुत्तमता तयोः ।
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ॥
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः ।
आनन्तर्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च ॥
अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः ॥ इति ।

यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च [न] ज्ञानमन्तरेणातो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धम् ।

जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १ । १ । २) इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथा च स्कान्दं वचः—

उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।
बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराट् ॥ इति ।

यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।

तत्र प्रमाणमप्युक्तम्—शास्त्रयोनित्वात् (ब्र० सू० १ । १ । ३) इति । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् (तै० ब्रा० ३ । १२ । ९ । ७) तं त्वौपनिषदम् (बृ० ३ । ९ । २६) इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्याऽऽनुमानिकत्वं निराक्रियते। न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यस्ति । तदुक्तं कौर्मे—

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।
निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥
श्रुतिस्मृतिसहायं यत्प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।
प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे—

ऋग्यजुः सामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम् ।
मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥
यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।
अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत् ॥ इति ।

---

१ क.–ग. ङ. च. °रभेत । २ क.–ग. ङ. च. °विद्वान्क° । ३ च. °त्तरता ।

तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्यं किंत्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमित्यद्वैतवादिनां प्रत्याशा प्रतिक्षिप्ता । अनुमानादीश्वरस्य सिद्ध्यभावेन तद्भेदस्यापि ततः सिद्ध्यभावात् । तस्मान्न भेदानुवादकत्वमिति*तत्परत्वमवगम्यते । अत एवोक्तम्——

तदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् ।
नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम् ॥ (वि० त० १) इति ।

शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितम्—तत्तु समन्वयात् (ब्र० सू० १।१।४) इति । समन्वय उपक्रमादिलिङ्गम् । तदुक्तं बृहत्संहितायाम——

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ।

एवं वेदान्ततात्पर्यवशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति । दिङ्मात्रमत्र प्रादर्शि । शिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यम् । ग्रन्थबहुत्वभियोपरम्यते ।

एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यमन्दिरेण वायोस्तृतीयावतारंमन्येन निरूपितम्—

प्रथमस्तु हनूमान्स्याद्द्वितीयो भीम एव च ।
पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः ॥ इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र ग्रन्थसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते——

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाण्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यस्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

(म० भा० ता० ३२ । १८१) ।

एतत्पद्यार्थस्तु 'बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतोऽजनि' (ऋ० सं० म० १ सू० १४१) इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयाऽवगम्यत इति । तस्मात्सर्वस्य शास्त्रस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं निरवद्यम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ॥

---

* घ. पु. टि.—शास्त्रस्य ।

---

१ ग. °त्र ता° । २ क.–ङ. °तप्र° । ३ ख. °त्र तद्भेदा° । ४ क. ख. घ. °ध्य° । ५ घ. °न्दिरभट्टपुत्रेण । ६ ख. °स्य मार्गे म° । ग. °स्य गर्भो म° । क. घ.–ङ. °स्य गर्भे मेहः । ७ क.–ङ. वृक्षो । ८ च. केशव । ९ च. °मिति निर्व्यूढम् ।

अथ नकुलीशपाशुपतदर्शनम् ॥ ६ ॥

तदेतद्वैष्णवमतं[1] दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रत्वं[2] दुःखावहत्वान्न[3] दुःखान्तादी-प्सितास्पदमित्यरोचयमानाः[4] पारमैश्वर्यं कामयमानाः[5] पराभिमता[6] मुक्ता न भवन्ति परतन्त्रत्वात्, पारमैश्वर्यरहितत्वादस्मदादिवत्, मुक्तात्मानश्च परमेश्वरगुणसंबन्धिनः पुरुषत्वे सति समस्तदुःखबीजविधुरत्वात्परमेश्वरवत्—इत्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रति-पद्यमानाः केचन माहेश्वराः[7] परमपुरुषार्थसाधनं[8] पञ्चार्थप्रपञ्चनपरं पाशुपतशा-स्त्रमाश्रयन्ते ।

तत्रेदमादिसूत्रम्—अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधिं[9] व्याख्यास्याम इति । अस्यार्थः—अत्राथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः । पूर्वप्रकृतश्च गुरुं प्रति शिष्यस्य प्रश्नः । गुरुस्वरूपं[10] गणकारिकायां निरूपितम्—

पञ्चकास्त्वष्ट विज्ञेया गणश्चैकस्त्रिकात्मकः[11] ।
वेत्ता नवगणस्यास्य[12] संस्कर्ता गुरुरुच्यते ॥ इति ।

लाभा मला उपायाश्च देशावस्थाविशुद्धयः ।
दीक्षाकारिबलान्यष्टौ पञ्चकास्त्रीणि वृत्तयः ॥ इति ।

विस्त्रो वृत्तय इति प्रयोक्तव्ये त्रीणि वृत्तय इति च्छान्दसः प्रयोगः । तत्र विधीयमानमुपायफलं लाभः । ज्ञानतपोनित्यत्वस्थितिशुद्धिभेदात्पञ्चविधः[13] । तदाह हरदत्ताचार्यः—

ज्ञानं तपोऽथ नित्यत्वं स्थितिः शुद्धिश्च पञ्चमम् ॥ इति ।[14]

आत्माश्रितो दुष्टभावो मलः । स मिथ्याज्ञानादिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह[15]—

मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिहेतुश्च्युतिस्तथा ।
पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्तितः ॥ इति ।

साधकस्य[16] शुद्धिहेतुरुपायो वासचर्यादिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह—

वासचर्या जपो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा ।

---

१ च. °मतरीत्या दा° । २ ग. °नीयपरतन्त्रं दुः° । ३ क—ङ. °न्त्रदुः । ४ च. °हत्वं न दुःखान्तादिपदास्पदमि° । ५ क ग. घ. °नाः पर° । ६ घ. °भिका मु° । ङ. °भिहता । ७ क. ग. महेश्वराः । ८ क. ग.—च. °धनप° । ९ ङ. °तयाग° । १० ग. °पं गुण° । ११ क.—ङ. °कात्रिरात्म° । १२ ख. °वगुण° । १३ क. ङ.—च. °पोदेवनि° । ग. °पोऽथ नि° । १४ च. °ह—ज्ञानं धर्मश्च नित्यत्वं स्थितिः सिद्धिश्च पञ्चममिति । प° । १५ च. तन्त्रभेदा विवार्जिता इति । १६ च. °धनस्य शुद्धिवृद्धिहे° ।

[1]प्रपत्तिश्चेति लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः ॥ इति ।

येनार्थानुसंधानपूर्वकं[2] ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुजनादिः । यदाह—

गुरुर्जनो गुहादेशः श्मशानं रुद्र एव च ॥ इति ।

आ लाभप्राप्तेरे[3]मर्यादावस्थितस्य यदवस्थानं साऽवस्था व्यक्तादिविशेषेण विशिष्टा ।

तदुक्तम्—

व्यक्ताऽव्यक्ता ज[4]या दानं निष्ठा चैव हि[5] पञ्चमम् ॥ इति ।

मिथ्याज्ञानादीनामत्यन्तव्यपोहो विशुद्धिः । सा प्रतियोगिभेदात्पञ्चविधा । तदुक्तम्—

अज्ञानस्याप्य[6]धर्मस्य हानिः सङ्गकरस्य च ।
च्युते[7]र्हानिः पशुत्वस्य शुद्धिः पञ्चविधा स्मृता ॥ इति ।

दीक्षाकारिपञ्चकं चोक्तम्—

द्रव्यं कालः क्रिया मूर्तिर्गुरुश्चैव हि पञ्चमः ॥ इति ।

बलपञ्चकं च—गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वजयस्तथा ।
धर्मश्चैवाप्रमादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ इति ।

पञ्चमललघूकरणा[8]र्थमागमाविरोधिनोऽन्नार्जनोपाया वृत्तयो भैक्ष्योत्सृष्टयथालब्धाभिधा इति । शेषमशेषमाकर एवावगन्तव्यम् ।

अ[9]थातःशब्देन दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् । आध्यात्मिकादिदुःख[10]त्रयव्यपोहप्रश्नार्थत्वात्तस्य । पशुशब्देन कार्यस्य । परतन्त्रवचनत्वात्तस्य[11] । पतिशब्देन कारणस्य । ईश्वरः पतिरीशितेति जगत्कारणीभूतेश्वरवचनत्वात्तस्य । योगविधी तु प्रसिद्धौ ।

तत्र दुःखान्तो द्विविधः—अनात्मकः सात्मकश्चेति । तत्रानात्मकः सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः । सात्मकस्तु[12] दृक्क्रियाशक्ति[13]लक्षणमैश्वर्यम् । तत्र[14] दृक्शक्तिरेकाऽपि विषयभेदात्पञ्चविधोपचर्यते । दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं सर्वज्ञत्वं चेति । तत्र सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुषस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम् । अशेषशब्दविषयं सिद्धिज्ञानं श्रवणम् । समस्तचिन्ताविषयं सिद्धिज्ञानं मननम् । निरवशेषशास्त्रविषयं ग्रन्थतोऽर्थतश्च सिद्धिज्ञानं विज्ञानम् ।

---

१ क.—ग. ङ. च. प्रतिपत्तिश्च ला° । २ च. °नार्थेन साधकः शुद्धिवृ° । ३ क.—ङ. °कतमादौ य° । ४ ङ च. जपादा° । ५ च. तु पञ्चमीति । ६ क.—ङ. °प्यसङ्गस्य । ७ ग. ङ.—च. च्युतिर्हा° । ८ क.—ङ. °णार्थं मानामानत्रि° । ९ क.—ग.—ङ. च. °त्राथश° । १० क.—ङ. °त्वव्य° । ११ च. °स्य तत्र प° । १२ च. °स्तु दुःखक्रि° । १३ ङ. °क्तिक्ष° । च. °क्तिनलक्ष° । १४ घ.—ङ. यत्र ।

स्वशास्त्रं येनोच्यते। उक्तानुक्ताशेषार्थेषु समासविस्तरविभागविशेषतश्च तत्त्व॰ व्याप्तसदोदितातिद्धिशानं सर्वज्ञत्वमित्येषा धीशक्तिः। क्रियाशक्तिरेकाऽपि त्रिवि- धोपचर्यते। *मनोजवित्वं कामरूपित्वं विकरणधर्मित्वं चेति। तत्र निरति- शयशीघ्रकारित्वं मनोजवित्वम्। कर्मादिनिरपेक्षस्य स्वेच्छयैवानन्तसलक्षणवि- लक्षणसरूपकरणाधिष्ठातृत्वं कामरूपित्वम्। उपसंहृतकरणस्यापि निरतिशयै- श्वर्यसंबन्धित्वं विकरणधर्मित्वमित्येषा क्रियाशक्तिः।

अस्वतन्त्रं सर्वं कार्यम्। तत्रिविधं विद्या कला पशुश्चेति। एतेषां ज्ञानात्संशयादिनिवृत्तिः। तत्र पशुगुणो विद्या। साऽपि द्विविधा—बोधाबोधस्वभावभेदात्। बोधस्वभावा विवेकाविवेकप्रवृत्तिभेदाद्द्विविधा। सा चित्तमित्युच्यते। चित्तेन हि सर्वः प्राणी बोधात्मकप्रकाशानुगृहीतं सामान्येन विवेचितमविवेचितं चार्थं चेतयत इति। तत्र विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्रव्यङ्ग्या। पश्वर्थधर्माधर्मिका पुनरबोधात्मिका विद्या। चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला। साऽपि द्विविधा—कार्याख्या कारणाख्या चेति। तत्र कार्याख्या दशविधा—पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि, रूपादयः पञ्च गुणाश्चेति। कारणाख्या त्रयोदशविधा—ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम्, अध्यवसायाभिमानसंकल्पाभिधवृत्तिभेदाद्बुद्ध्यहंकारमनोलक्षणमन्तःकरणत्रयं चेति। पशुत्वसंबन्धी पशुः। सोऽपि द्विविधः—साञ्जनो निरञ्जनश्चेति। तत्र साञ्जनः शरीरेन्द्रियसंबन्धी। निरञ्जनस्तु तद्रहितः। तत्प्रपञ्चस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः।

समस्तसृष्टिसंहारानुग्रहकारि कारणम्। तस्यैकस्यापि गुणकर्मभेदापेक्षया विभाग उक्तः पतिः साद्य इत्यादिना। तत्र पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वं तेनैश्वर्येण नित्यसंबन्धित्वम्। आद्यत्वमनागन्तुकैश्वर्यसंबन्धित्वमित्यादर्शकारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम्।

---

* घ पुस्तके मनोजयित्वमित्यपि।

---

१ च. °विस्तार°। २ क.—ङ. विक्रमण°। ३ च. °तक्रार°। ४ क.—ङ. विक्रमण°। ५ च. °क्तिः शब्दस्वरूपं तत्। यदस्व°। ६ क.—ङ. °ति। त°। ७ घ. °दाद्द्विधा। ८ च. °न सर्वसंमतं वि°। ९ ङ. चितश्चार्थे। १० च. °लक्ष्यम°। ११ च. तत्संबन्धहीनः। १२ च. °र्मवि°। १३ च साद्या इ°। १४ क. °शयिदृ°। ग. °शायिकाक्रि°। १५ घ. °शक्तिः सत्त्वं। क. ग. °शक्तिसत्त्वं। १६ च. °र्यविभवसंपन्नं तत्संब°।

चित्तद्वारेणाऽऽत्मेश्वरसंबन्धहेतुर्योगः । स च द्विविधः—क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणश्चेति । तत्र जपध्यानादिरूपः क्रियालक्षणः । क्रियोपरमलक्षणस्तु निष्ठासंविद्गत्यादिसंज्ञितः ।

धर्मार्थसाधकव्यापारो विधिः । स च द्विविधः—प्रधानभूतो गुणभूतश्च । तत्र प्रधानभूतः साक्षाद्धर्महेतुश्चर्या । सा द्विविधा—व्रतं द्वाराणि चेति । तत्र भस्मस्नानशयनोपहारजपप्रदक्षिणानि व्रतम् । तदुक्तं भगवता नकुलीशेन—भस्मना त्रिषवणं स्नायीत भस्मनि शयीतेति । अत्रोपहारो नियमः । स च षडङ्गः । तदुक्तं सूत्रकारेण—हसितगीतनृत्यहुडुक्कारनमस्कारजप्यषडङ्गोपहारेणोपतिष्ठेतेति । तत्र हसितं नाम कण्ठोष्ठपुटविस्फूर्जनपुरःसरमहंहहेत्यट्टहासः । गीतं गान्धर्वशास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरसंबन्धिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनम् । नाट्यमपि नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामुत्क्षेपणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं भावाभावसमेतं च प्रयोक्तव्यम् । हुडुक्कारो नाम जिह्वातालुसंयोगान्निष्पाद्यमानः पुण्यो वृषनादसदृशो नादः । हुडुगिति शब्दानुकारो वषडितिवत् । यत्र लौकिका भवन्ति तत्रैतत्सर्वं गूढं प्रयोक्तव्यम् । शिष्टं प्रसिद्धम् । द्वाराणि तु क्राथनस्पन्दनमन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितद्भाषणानि । तत्रासुप्तस्यैव सुप्तलिङ्गप्रदर्शनं क्राथनम् । वाय्वभिभूतस्येव शरीरावयवानां कम्पनं स्पन्दनम् । उपहतपादेन्द्रियस्येव गमनं मन्दनम् । रूपयौवनसंपन्नां कामिनीमवलोक्याऽऽत्मानं कामुकमिव यैर्विलासैः प्रदर्शयति तच्छृङ्गारणम् । कार्याकार्यविवेकविकलस्येव लोकनिन्दितकर्मकरणमवितत्करणम् । व्याहतापार्थकादिशब्दोच्चारणमवितद्भाषणमिति । गुणभूतस्तु विधिश्चर्यानुग्राहकोऽनुस्नानादिर्भैक्ष्योच्छिष्टादिनिमित्तायोग्यताप्रत्ययनिवृत्त्यर्थः । तदप्युक्तं सूत्रकारेण—अनुस्नाननिर्माल्यलिङ्गधारीति ।

तत्र समासो नाम धर्मिमात्राभिधानम् । तच्च प्रथमसूत्र एव कृतम् । पञ्चानां पदार्थानां प्रमाणतः पञ्चाभिधानं विस्तरः । स खलु राशीकरभाष्ये द्रष्टव्यः ।

---

१ च. °णः । नित्यः क्रि° । २ क. जन्यध्या° । ग. ङ.—जप्यध्या° । ३ च. णः । ब्राह्मणाद्यैरनुष्ठीयमानः फलप्रदः । क्रि° । ४ क.—ङ. °स्तु सं° । ५ घ. °तु च° । ६ च. °तं पारायणं चे° । ७ ग. °स्मश्मशानश° । ८ क. ङ. °शय्यो° । ९ ख. °त्यद्धद्धका° । ग. त्यहुड्डुका° । १० ख. °हहे° । ११ क. ख. घ. ङ. च. °म् । नृत्यम° । १२ च. °शास्त्रसमयानु° । १३ ख. च. °दीनां संक्षेप° । १४ च. तु कायस्पर्शनमादानशृ° । १५ घ. °नमादन° । १६ च. °तस्कर° । १७ च. णादि । त° । १८ च. °ङ्गप्रदर्शनं कायक्रा° । १९ च. मादनम् । २० च. प्रकाशयति । २१ क.—घ. च. °भक्षोच्छि° । २२ ख. °रणभा° ।

एतेषां यथासंभवं लक्षणतो[1]ऽसंकरेणाभिधानं विभागः। स तु विहित[2] एव। शास्त्रान्तरे[3]भ्योऽमीषां गुणातिशयेन[4] कथनं विशेषः। तथाहि—अन्यत्र[5] दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः। इह तु पारमैश्वर्यप्राप्तिश्च। अन्यत्राभूत्वा भावि कार्यम्[6]। इह तु नित्यं पश्वादि। अन्यत्र सापेक्षं का[7]रणम्। इह तु निरपेक्षो भगवानेव। अन्यत्र कैवल्यादिफलको योगः। इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्तफलकः। अन्यत्र पुनरावृत्तिरूपस्वर्गादिफ[8]लको विधिः। इह पुनरपुनरावृत्तिरूपसामीप्यादिफलकः।

ननु महदेतदिन्द्रजालं यन्निरपेक्षः परमेश्वरः कारणमिति। तथात्वे कर्मवै[9]फल्यं सर्वकार्याणां समसमयसमुत्पादश्चेति दोषद्वयं प्रादुःष्यात्। मैवं मन्येथाः। व्यधिकरणत्वात्। यदि निरपेक्षस्य भगवतः कारणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम्। प्रयोजनाभाव इति चेत्कस्य प्रयोजनाभावः कर्मवैफ[10]ल्ये कारणम्। किं कर्मिणः किंवा भगवतः। नाऽऽद्यः। ईश्वरे[11]च्छानुगृहीतस्य कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः। तद[12]ननुगृहीतस्य ययातिप्रभृतिकर्मवत्कदाचिन्निष्फल[13]त्वसंभवाच्च। न चैतावता कर्मस्वप्रवृत्तिः। कर्षकादिवदुपपत्तेः। ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च पशूनां प्रवृत्तेः। नापि द्वितीयः। परमेश्वरस्य पर्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोज[14]नापेक्षाया अभावात्। यदुक्तं समसमयसमुत्पाद इति तदप्ययुक्तम्। अचिन्त्यशक्तिकस्य परमेश्वरस्येच्छानुविधायिन्[15]या व्याहतक्रियाशक्त्या कार्यकारित्वाभ्युपगमात्। तदुक्तं संप्रदायविद्भिः।

कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छा[16]चारी यतो ह्ययम्।
तत[17]ः कारणतः शास्त्रे सर्व[18]कार[19]णकारणम्॥ इति।

ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानान्मोक्षो लभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष इति चेन्मैवं वादीः। विकल्पानुपपत्तेः। किमीश्वरविषयज्ञानमात्रं निर्वाणकारणं किंवा साक्षात्कारः, अथवा यथावत्तत्त्वनिश्चयः। नाऽऽद्यः। शास्त्रमन्तरेणापि प्राकृतजनवद्देवानामधिपो महादेव इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण मोक्षसिद्धौ शास्त्राभ्यास-

---

१ क. ख. घ. °तोऽभिधानमसंकरेण वि°। २ घ. °हितः। शा°। क.—ग. ङ. °हितशा°। ३ क. ख. ग. ङ. च. °न्तरोक्तपदार्थे गु°। ४ च. °येनाभिधानं। ५ ख. °त्रे गुणनि°। ६ क. ख. ग. करणम्। च. कारकम्। ७ क.—ङ. °दि। इ°। ८ क. ख. ग. घ. °यमु°। ९ ख. बैकल्ये। १० ख. वैकल्ये। ११ ख. °श्वरानु°। १२ च. °दनु°। १३ क. °कत्वाभावा°। ग. घ. °लत्वभावा°। १४ ख. °नाकाङ्क्षाया। १५ ख. न्याऽह°। १६ च. °च्छाकारी यथोचितम्। ततः कर्म्ये स्मृतः शा°। १७ क. नातः। १८ च. °रकका°। १९ क. °णकामता ग. णता मता।

वैफल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । अनेकमलप्रचयोपचितानां पिशितलोचनानां पशूनां परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः । तृतीयेऽस्मन्मतापातः । पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्यैः—

ज्ञानमात्रे[3] वृथा शास्त्रं साक्षादृष्टिस्तु दुर्लभा ।
पञ्चार्थादन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चयः ॥ इति ।

तस्मात्पुरुषार्थकामैः पुरुषधौरेयैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीयम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे नकुलीशपाशुपतदर्शनम् ।

अथ शैवदर्शनम् ॥ ७ ॥

तमिमं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति पक्षं वैषम्यनैर्घृण्यदोषदूषितत्वात्प्रतिक्षिपन्तः केचन माहेश्वराः शैवागमसिद्धान्ततत्त्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः कारणमिति पक्षं कक्षीकुर्वाणाः पक्षान्तरमुपक्षिपन्ति पतिपशुपाशभेदात्त्रयः पदार्था इति । तदुक्तं तन्त्रतत्त्वज्ञैः—

त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगद्गुरुः ।
सूत्रेणैकेन संक्षिप्य प्राह विस्तरतः पुनः ॥ इति ।

अस्यार्थः—उक्तास्त्रयः पदार्था यस्मिन्सन्ति तत्त्रिपदार्थं विद्याक्रियायोगचर्याख्याश्चत्वारः पादा यस्मिंस्तच्चतुष्पादं महातन्त्रमिति । तत्र पशूनामस्वतन्त्रत्वात्पाशानामचैतन्याच्चाद्विलक्षणस्य पत्युः प्रथममुद्देशः । चेतनत्वसाधर्म्यात्पशूनां तदानन्तर्यम् । अवशिष्टानां पाशानामन्ते विनिवेश इति क्रमनियमः । दीक्षायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वात्तस्याश्च पशुपाशेश्वरस्वरूपनिर्णयोपायभूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञानेन विना निष्पादयितुमशक्यत्वात्तदवबोधस्य विद्यापादस्य प्राथम्यम् । अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य क्रियापादस्य तदानन्तर्यम् । योगेन विना नाभिमतप्राप्तिरिति[11] साङ्गयोगप्रकाशकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम् । विहिताचरणनिषिद्धवर्जनरूपां चर्यां विना योगोऽपि न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य चर्यापादस्य चरमत्वमिति विवेकः ।

---

१ ख. 'वैकल्य° । २ घ. °तानामपि पिशि° । ३ क.–ङ. °त्रे यथाशा° । ४ च. °यमिति रमणीयम् । ५ ग. °शूनां स्व° । ६ ग. अविशि° । ७ ख. °न्ते नि° । ८ क. ख. क्रमं नियमदी° । घ. क्रमं नियमयन्दीक्षा° । ९ च. °न्त्रतन्त्रे° । १० च. °थम्यादने° । ११ च. °ति सांख्ययो° । १२ च. योगेनापि ।

तत्र पतिपदार्थः शिवोऽभिमतः। मुक्तात्मनां विद्येश्वरादीनां च यद्यपि शिवत्वमस्ति तथाऽपि परमेश्वरपारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति। ततश्च तनुकरणभुवनादीनां भावानां संनिवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वमवगम्यते। तेन च कार्यत्वेनैषां बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमीयत[1] इत्यनुमानवशात्परमेश्वरप्रसिद्धिरुपपद्यते।

ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धम्। न हि कश्चित्केनचित्कदाचिद्देहः क्रियमाणो दृष्टचरः। सत्यम्। तथाऽपि न केनचित्क्रियमाणत्वं देहस्य दृष्टमिति कर्तृदर्शनापह्नवो[2] न युज्यते। तस्यानुमेयत्वेनाप्युपपत्तेः[3]। तथाहि—देहादिकं कार्यं भवितुमर्हति संनिवेशविशिष्टत्वाद्विनश्वरत्वाद्वा घटादिवत्। तेन[4] च कार्यत्वेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमातुं[5][6] सुकरमेव। विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत्। यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं[7] यथाऽर्थादि। न यदेवं न तदेवं यथाऽऽत्मादि। परमेश्वरानुमानप्रामाण्यसाधनमन्यत्राकारीत्युपरम्यते।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो[8] गच्छेत्स्वर्गं वा[9] श्वभ्रमेव वा॥

इति न्यायेन प्राणिकृतकर्मापेक्षया परमेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यविहतिरिति वाच्यम्[10]। करणापेक्षया कर्तुः स्वातन्त्र्यविहतेरनुपलम्भात्। कोषाध्यक्षापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दानवत्। यथोक्तं[11] सिद्धगुरुभिः—

*स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वं करणादिप्रयोक्तृता।
कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न[12] कर्माद्य[13]नपेक्षता॥ इति।

तथा च तत्तत्कर्माशयवशाद्भोगतत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः[14] कर्ताऽनुमानादिसिद्ध इति सिद्धम्। तदिदमुक्तं तत्रभवद्भिर्बृहस्पतिभिः[15]—

इह भोग्यभोगसाधनतदुपादानादि यो विजानाति।
तमृते भवेन्नहीदं पुंस्कर्माशयविपाकज्ञम्॥ इति।

अन्यत्रापि—

* घ. पु. टि.—अप्रयोज्यत्वमविघातकत्वम्।

१ ख. 'द्धिपूर्व°। २ क. ख. °वो यु। ३ क.—ङ. °त्तेः। दे°। ४ क. ख. °न का°। ५ च. °मत्कार्यत्वानुमानं सु°। ६ ख. ग. °मानं सु°। घ. °माने सु°। ७ क.—ङ. साधनं य°। ८ घ. °तोऽगच्छेत्स्व°। ९ च. वा दुःखमे°। १० च. मन्तव्यम्। ११ ङ.—तथो°। १२ क. न कार्याद्यनपेक्षिता। १३ ख. °द्यनपेक्षया। १४ ख. °मांतिज्ञ°। १५ क. ख. ग. घ. °षतः कं°।

विवादाध्यासितं सर्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकम् ।
कार्यत्वादावयोः सिद्धं कार्यं कुम्भादिकं यथा ॥ इति ।

सर्वकर्तृत्वादेवास्य सर्वज्ञत्वं सिद्धम् । अज्ञस्य करणासंभवात् । उक्तं च श्रीमन्मृगेन्द्रैः—

सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात्साधनाङ्गफलैः सह ।
यो यज्जानाति कुरुते स तदेवेति सुस्थितम् ॥ इति ।

अस्तु तर्हि स्वतन्त्र ईश्वरः कर्ता । स तु नाशरीरः । घटादिकार्यस्य शरीरवता कुलालादिना क्रियमाणत्वदर्शनात् । शरीरवत्त्वे चास्मदादिवदीश्वरः क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमितशक्तिः प्राप्नुयादिति चेन्मैवं मंस्था अशरीरस्याप्यात्मनः स्वशरीरस्पन्दादौ कर्तृत्वदर्शनात् । अभ्युपगम्यापि ब्रूमहे । शरीरवत्त्वेऽपि भगवतो न प्रागुक्तदोषानुषङ्गः । परमेश्वरस्य हि मलकर्मादिपाशजालासंभवेन प्राकृतं शरीरं न भवति । किंतु शाक्तम् । शक्तिरूपैरीशानादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्मस्तकादिकल्पनायामीशानमस्तकस्तत्पुरुषवक्त्रोऽघोरहृदयो वामदेवगुह्यः सद्योजातपाद ईश्वर इति प्रसिद्ध्या यथाक्रमानुग्रहतिरोभावादानलक्षणस्थितिलक्षणोद्भवलक्षणकृत्यपञ्चककारणं स्वेच्छानिर्मितं तच्छरीरं न चास्मच्छरीरसदृशम् । तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रैः—

मलाद्यसंभवाच्छाक्तं वपुर्नैतादृशं प्रभोः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः ।
ईशतत्पुरुषाघोरवामाद्यैर्मस्तकादिमत् ॥ इति ।

ननु पञ्चवक्त्रस्त्रिपञ्चदृगित्यादिनाऽऽगमेषु परमेश्वरस्य मुख्यत एव शरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत्सत्यम् । निराकारे ध्यानपूजाद्यसंभवेन भक्तानुग्रहकरणाय तत्तदाकारग्रहणाविरोधात् । तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे—

साधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

आकारवांस्त्वं नियमादुपास्यो न वस्त्वनाकारमुपैति बुद्धिः ॥ इति ।

---

१ क. ग. ङ. च. °मत्पूर्वकर्तृकम् । २ क.–ङ. सर्वात्मकत्वा° । ३ ख. अन्यस्य कार° । ४ क. °गेन्द्रे । ५ क. ग. घ. यो यं जाना° । ६ क. ग. तद्वैवेति । ७ च. °र्ता न स तावदृश° । ८ क. °माणकर्तृत्व° । ९ च. °वदनीश्व° । १० क. ख. ग. घ. शक्तिः । ११ ख. °न्मैव । १२ ख. °र्माशयजा° । १३ घ. °गेन्द्रे । १४ ख. ग. मूला° । १५ च. °पपात्रिभिः । १६ च. °द्रिभिरिति ।

कृत्यपञ्चकं प्रपञ्चितं भोजराजेन—

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावः ।
तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य ॥ इति ।

एतच्च कृत्यपञ्चकं शुद्धाध्वविषये साक्षाच्छिवकर्तृकं कृच्छ्राध्वविषये त्वनन्तादिद्वारेणेति विवेकः । तदुक्तं श्रीमत्करणे—

शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽहिते प्रभोः ॥ इति ।

एवं च शिवशब्देन शिवत्वयोगिनां मन्त्रमन्त्रेश्वरमहेश्वरमुक्तात्मशिवानां सवाचकानां शिवत्वप्राप्तिसाधनेन दीक्षादिनोपायकलापेन सह पतिपदार्थे संग्रहः कृत इति बोद्धव्यम् । तदित्थं पतिपदार्थो निरूपितः ।

संप्रति पशुपदार्थो निरूप्यते—अनणुः क्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयो जीवात्मा पशुः । न च चार्वाकादिवद्देहादिरूपः । नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायेन प्रतिसंधानानुपपत्तेः । नापि नैयायिकादिवत्प्रकाश्यः । अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—

आत्मा यदि भवेन्मेयस्तस्य माता भवेत्परः ।
पर आत्मा तदानीं स्यात्स परो यदि दृश्यते ॥ इति ।

न च जैनवदव्यापकः । नापि बौद्धवत्क्षणिकः । देशकालाभ्यामनवच्छिन्नत्वात् । तदप्युक्तम्—

अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः ।
तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यता ॥ इति ।

नाप्यद्वैतवादिनामिवैकः । भोगप्रतिनियमस्य पुरुषबहुत्वज्ञापकस्य संभवात् । नापि सांख्यानामिवाकर्ता । पाशजालापोहने नित्यनिरतिशयदृक्क्रियारूपचैतन्यात्मकशिवत्वश्रवणात् । तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रैः—पाशान्ते शिवताश्रुतेः ॥ इति ।

चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तदस्त्यात्मनि सर्वदा ।
सर्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्वतोमुखम् ॥ इति ।

तत्त्वप्रकाशेऽपि—

मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किंत्वेते यत्प्रसादतो मुक्ताः ।
सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुः ॥ इति ।

---

१ च. कृष्णाध्व° । २ च. मन्त्रे° । ३ च. °धकेन । ४ घ. °दार्थसं° । ५ क. ख. ग. घ. अणुक्षे° । ६ क. ख. घ. °तिबन्धानु° । ७ च. °यिकमतव° । ८ ग. °नामेवा° । ९ ग. घ. च. °गेन्द्रे ।

पशुस्त्रिविधः। विज्ञानाकलप्रलयाकलसकलभेदात्। तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसंन्याससैर्भोगेन वा कर्मक्षये सति कर्मक्षयार्थस्य कलादिभोगबन्धस्याभावात्केवलमलमात्रयुक्तो विज्ञानाकल इति व्यपदिश्यते। द्वितीयस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहारान्मलकर्मयुक्तः प्रलयाकल इति व्यवह्रियते। तृतीयस्तु मलमायाकर्मात्मकबन्धत्रयसहितः सकल इति + संलप्यते।

तत्र प्रथमो द्विप्रकारो भवति समाप्तकलुषासमाप्तकलुषभेदात्। तत्राऽऽद्यान्कालुष्यपरिपाकवतः पुरुषधौरेयानधिकारयोग्याननुगृह्यानन्तादिविद्येश्वराष्टपदं प्रापयति। तद्विद्येश्वराष्टकं निर्दिष्टं बहुदैवत्ये—

अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथैव च शिवोत्तमः।
एकनेत्रस्तथैवैकरुद्रश्चापि त्रिमूर्तिकः॥
श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे॥ इति।

अन्त्यान्सप्तकोटिसंख्यातान्मन्त्राननुग्रहकरणान्विधत्ते। तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे—

पशवस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानप्रलयकेवलौ सकलः।
मलयुक्तस्तत्राऽऽद्यो मलकर्मयुतो द्वितीयः स्यात्॥
मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः।
आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात्॥
आद्याननुगृह्य शिवो विद्येशत्वे नियोजयत्यष्टौ।
मन्त्रांश्च करोत्यपरांस्ते चोक्ताः कोटयः सप्त॥ इति।

सोमशंभुनाऽप्यभिहितम्—

विज्ञानाकलनामैको द्वितीयः प्रलयाकलः।
तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुग्राह्यस्त्रिविधो मतः॥
तत्राऽऽद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो मलकर्मभिः।
कलादिभूमिपर्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युतः॥ इति।

प्रलयाकलोऽपि द्विविधः—पक्वपाशद्वयस्तद्विलक्षणश्च। तत्र प्रथमो मोक्षं प्राप्नोति। द्वितीयस्तु पर्यष्टकयुतः कर्मवशान्नानाविधजन्मभाग्भवति। तदप्युक्तं तत्त्वप्रकाशे—

+ घ. पु. टि.—सम्यगुच्यते।

१ ख. °सैर्योगे°। २ ग. वा. कर्मक्षया°। ३ क. ख. ग. °लमा°। ४ क. ख. ग. °न काला°। ५ ख. °प्य त°। ६ ख. °ज्ञानाप्र°। ७ घ. °त्रान्यो म°। ८ क. ख. ग. युक्तो द्वि°। ९ ख. युक्तस°। १० क. घ. च. °ज्ञानक°।

प्रलयाकलेषु येषामपक्वमलकर्मणी व्रजन्त्येते ।
पुर्यष्टकदेहयुता योनिषु निखिलासु कर्मवशात् ॥ इति ।

पुर्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम्—

स्यात्पुर्यष्टकमन्तःकरणं धीकर्म करणानि ॥ इति ।

विवृतं चाघोरशिवाचार्येण—पुर्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषं नियतः सर्गादारभ्य कल्पान्तं मोक्षान्तं वा स्थितः पृथिव्यादिकलापर्यन्तस्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः सूक्ष्मो देहः । तथा चोक्तं तत्त्वसंग्रहे—

वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुंनियतः कलान्तोऽयम् ।
पर्यटति कर्मवशाद्भुवनजदेहेष्वयं च सर्वेषु ॥ इति ।

तथा चायमर्थः समपद्यत—अन्तःकरणशब्देन मनोबुद्ध्यहंकारचित्तवाचिनाऽन्यान्यपि पुंसो भोगक्रियायामन्तरङ्गाणि कलाकालनियतिविद्यारागप्रकृतिगुणाख्यानि सप्त तत्त्वान्युपलक्ष्यन्ते । धीकर्मशब्दे ज्ञेयानि पञ्च भूतानि तत्कारणानि च तन्मात्राणि विवक्ष्यन्ते । करणशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियदशकं संगृह्यते । ननु श्रीमत्कालोत्तरे—

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चकम् ।
बुद्धिर्मनस्त्वहंकारः पुर्यष्टकमुदाहृतम् ॥

इति श्रूयते । तत्कथमन्यथा कथ्यते । अद्धा । अत एव च तत्रभवता रामकण्ठेन तत्सूत्रं त्रिंशत्तत्त्वपरतया व्याख्यायीत्यलमतिप्रपञ्चेन । तथाऽपि कथं पुनरस्य पुर्यष्टकत्वम् । भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणसंज्ञैः पञ्चभिर्वर्गैस्तत्कारणेन प्रधानेन कलादिपञ्चकात्मना वर्गेण चाऽऽरब्धत्वादित्यविरोधः । तत्र पुर्यष्टकयुतान्विशिष्टपुण्यसंपन्नान्कांश्चिदनुगृह्य भुवनपतित्वमत्र महेश्वरोऽनन्तः प्रयच्छति । तदुक्तम्—

कांश्चिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं महेश्वरस्तेषाम् ॥ इति ।

सकलोऽपि द्विविधः । पक्वकलुषापक्वकलुषभेदात् । तत्राऽऽद्यान्परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाट्या तदनुगुणशक्तिपातेन मण्डल्याद्यष्टादशोत्तरशतं मन्त्रेश्वरपदं

---

१ घ. °पक्वे मलकर्मणी । ईशप्रेरणविवशा जन्ममृती पुनर्व्रजन्त्यन्ये । पु° । २ क. ख, ग. °र्माणि पुनर्व्रजन्त्यन्ये । पु° । ३ घ. °रणधीकर्मकार° । ४ च. कलान्तं । ५ क. ग. च. °चाऽवस्थि° । ६ घ. °रवा° । ७ क. ख. ग. घ. °कलानि° । ८ क. °यतवि° । ९ च. °लक्ष्यन्ते । १० ख. घ. °कार° । ११ क. ख. ग. घ. °न्ते । कार° । १२ ख. संग्राह्य° १३ घ. रूपरसौ ग° । १४ क. ख. ग. घ. ङ. रामकण्ठेन । च. रामकर्णेन । १५ घ. °त्रं सतत्त्वप° । च. त्रं त्रिंशत्तत्त्ववाक्तत° । १६ घ.—च. °कर° । १७ क. ख. ग. घ. °कञ्चुका° । १८ क. ग. °त्वमन्त्रम° । १९ ग. कांश्चि° । २० ख. °महेश्वर° । २१ क. ग° °शतम ।

प्रापयति । तदुक्तम्—

> शेषा भवन्ति सकलाः कलादियोगादहर्मुखे काले ।
> शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेशान् ॥
> तत्राष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्समाश्च वीरेशः ।
> श्रीकण्ठः शतरुद्राः शतमित्यष्टादशाभ्यधिकम् ॥ इति ।

तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्त्युपसंहारेण दीक्षाकरणेन मोक्षप्रदो भवत्याचार्यमूर्तिमास्थाय परमेश्वरः । तदप्युक्तम्—

> परिपक्वमलानेतानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन ।
> योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः ॥ इति ।

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि—

> पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति ॥ इति ।

व्याकृतं च नारायणकण्ठेन । तत्सर्वं तत एवावधार्यम् । अस्माभिस्तु विस्तरभिया न प्रस्तूयते । अपक्वकलुषान्बद्धानणून्भोगभाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मवशात् । तदप्युक्तम्—

> बद्धाञ्शेषानपरान्विनियुङ्क्ते भोगभुक्तये पुंसः ।
> तत्कर्मणामनुगमादित्येवं कीर्तिताः पशवः ॥ इति ।

अथ पाशपदार्थः कथ्यते । पाशश्चतुर्विधः । मलकर्ममायारोधशक्तिभेदात् । ननु—

> शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात्रितयम् ।
> तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशाः ॥

इति पाशः पञ्चविधः कथ्यते । तत्कथं चतुर्विध इति गण्यते । उच्यते—बिन्दोर्मायात्मनः शिवतत्त्वपदवेदनीयस्य शिवपदप्राप्तिलक्षणपरममुक्त्यपेक्षया पाशत्वेऽपि तद्योगस्य विद्येश्वरादिपदप्राप्तिहेतुत्वेनापरमुक्तित्वात्पाशत्वेनानुपादानमित्यविरोधः । अत एवोक्तं तत्त्वप्रकाशे—पाशाश्चतुर्विधाः स्युरिति । श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि—

> प्रावृतीशौ बलं कर्म मायाकार्यं चतुर्विधम् ।
> पाशजालं समासेन धर्मा नाम्नैव कीर्तिताः ॥ इति ।

अस्यार्थः—प्रावृणोति प्रकर्षेणाऽऽच्छादयत्यात्मनः स्वाभाविक्यौ दृक्क्रिये

१ घ. शतरुद्रः । २ ङ. °नश° । ३ क. ग. घ. कीर्त्यते । ४ ग. °पदाप्रा° । ५ क. ख. °तीशो ब° । च. °ती शबले क° । ६ क. बले । ७ ग. °जालस° । ८ घ. °र्तितम् ।

इति प्रावृतिरशुचिर्मलः। स च ईष्टे स्वातन्त्र्येणेति ईशः। तदुक्तम्—

एको ह्यनेकशक्तिर्दृक्क्रियथयोश्छादको मलः पुंसः।
तुषतण्डुलवज्ज्ञेयस्ताम्राश्रितकालिकावद्वा॥ इति।

बलं रोधशक्तिः। अस्याः शिवशक्तेः पाशाधिष्ठानेन पुरुषतिरोधायकत्वा-दुपचारेण पाशत्वम्। तदुक्तम्—

तासामहं वरा शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा।
धर्मानुवर्तनादेव पाश इत्युपचर्यते॥ इति।

क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं बीजाङ्कुरवत्प्रवाहरूपेणानादि। यथोक्तं श्रीमत्किरणे—

यथाऽनादिर्मलस्तस्य कर्माल्पकमनादिकम्।
यद्यनादि न संसिद्धं वैचित्र्यं केन हेतुना॥ इति।

मात्यस्यां शक्त्यात्मना प्रलये सर्वं जगत्सृष्टौ व्यक्तिमायातीति माया यथोक्तं श्रीमत्सौरभेये—

शक्तिरूपेण कार्याणि तल्लीनानि महाक्षये।
विकृतौ व्यक्तिमायाति सा कार्येण कलादिना॥ इति।

यद्यप्यत्र बहु वक्तव्यमस्ति तथाऽपि ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते। तदित्थं पतिपशुपाशपदार्थास्त्रयः प्रदर्शिताः।

पतिविद्ये तथाऽविद्या पशुः पाशश्च कारणम्।
तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः॥

इत्यादिना प्रकारान्तरं ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम्। सर्वं तत एवावगन्तव्य-मिति सर्वं समञ्जसम्।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे शैवदर्शनम्।

अथ प्रत्यभिज्ञादर्शनम्॥ ८॥

अत्रापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्यतीत्यपरितुष्यन्तो मतान्तरम-न्विष्यन्तः परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिघुष्यन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्याऽऽ-

१ घ. °वृत्तिर°। २ क. ख. घ.—च. °योच्छाद°। ३ च. °म्। तस्मान्माहेश्वरी शक्तिः। ४ ख. घ. °क्रियाफ°। ५ घ. °मत्मि°। ६ क. ख. °मत्कर°। ७ क.—ङ. °द्धिरसं सि°। ८ च. त्यस्य श°। ९ ख. घ. °यान्ति सा। १० क. ख. ग. प्रादर्शिषत।

गमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्ये नानाविधमानमेयादिभेदाभेदशालिपरमेश्वरोऽनन्यमुख[1]प्रेक्षित्वलक्षणस्वातन्त्र्यभाक्स्वात्मदर्पणे भावान्प्रति[2]बिम्बवदवभासयतीति भणन्तो बाह्याभ्यन्तरचर्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकलापवैधुर्येण[3] सर्वसुलभमभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्ध्युपायमभ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्य[4]स्यन्ति[5]। तस्येयत्ताऽपि न्यरूपि परीक्षकैः—

सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ।
प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः॥ इति।

तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्—

कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन्।
समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि॥ इति।

कथंचिदिति। परमेश्वराभिन्न[6]गुरुचरणारविन्दयुगलसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैवेत्यर्थः। आसाद्येति। आ समन्तात्परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभो[7]ग्यतां निरर्गलां गमयित्वा। तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः। अन्यथा प्रतारणमेव प्रसजेत्[8]। मायोत्तीर्णा अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्च्याद्या यदीयैश्वर्यलेशेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः। तस्य दास्यम्[9]। दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः। परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः। जनशब्देनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शि। यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति। प्रज्ञानस्यैव परमार्थफलत्वात्। तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः[10]—

एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः।
ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्वे प्रतिपत्त्या दृढात्मना॥
करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयाऽपि[11] वा।
ज्ञाते सुवर्णे[12] करणं भावनां[13][14] वा परित्यजेत्॥ इति।

अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसंपत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च पराकृतः। परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव।

---

१ क. °रो नान्य°। २ क.—ङ. 'वात्प्रति°। ३ क.- ग. ङ. च. °लावै°। ४ घ. °मभ्यासते। ५ क. ग. °स्यन्त। ख. °स्यन्ततः। ६ ग. °भिज्ञागु°। ७ क. स्वात्मीयभो°। ८ क. ग. प्रसज्येत। ९ क. ख. दास्यादीय°। १० च. °मंट्टटसो°। ११ क.—ङ. °या सकृत। १२ च. °र्णे मा क°। १३ ख. वनाऽपि व्रजेत्। ङ. घ. °वनाऽपि व्रजेदिति। १४ च. °नां व्रजे°।

तल्लक्षणयोगात् । न ह्ययं देवशापः स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति । अत एवोक्तमक्षपादेन—यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् (गौ० सू० १ । १ । २४) इति । उपशब्दः सामीप्यार्थः । तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् । अत एवाऽऽह समस्तेति । परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः संपदस्तन्निष्यन्द-मय्यः संपन्ना एव रोहणाचललाभे रत्नसंपद इव । एवं परमेश्वरतालाभे किम-न्यत्प्रार्थनीयम् । तदुक्तमुत्पलाचार्यैः—

भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् ।
एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम् ॥ इति ।

इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम् । बहुव्रीहिपक्षे तूपपादयामः । सम-स्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्या संपत्सिद्धिस्तथात्वप्रकाशस्तस्याः सम्य-गवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञाया हेतुः सा तथोक्ता । तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रत्या-भिमुख्येन ज्ञानम् । लोके हि स एवायं चैत्र इति प्रतिसंधानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते । इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धागमानुमाना-दिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसंधा-नेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति । तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि । उपपत्तिः संभवः । संभवन्तीति * तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण संपा-दयामीत्यर्थः ।

यदीश्वरस्वभाव एवाऽऽत्मा प्रकाशते तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रया-सेनेति चेत्तत्रायं समाधिः—स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि माया-वशाद्भागेन प्रकाशमाने पूर्णतावभाससिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्याविष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते । तथा च प्रयोगः—अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति । ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् । यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धे-

* घ. पु. टि.—तत्समर्थाचरणेनेत्यस्य विवरणं प्रयोजनेति । प्रयोजनयुक्तो व्यापारः प्रयोजनव्यापारः । सफलानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१ च. °रधर्मसमीपः शर° । २ क. ग. °पदः । प्° । ३ घ. व । प° । ४ क. ख. घ. ङ. एनया । च. अनया । ५ क.—ग. ङ. च. तूपायः स° । ६ क. नीतिसु° । ङ. नित्यासु° । ग. नीतसु° । ७ ख. घ. °स्वत्त्वप्र° । ८ क. ग. ङ. °तिमाभि° । च. °तिपाभि° । ९ च. °द्धान्तागमानादिपरिज्ञा° । १० क. ख. °दिपरिज्ञा° । ग. °दिपरिज्ञाने प° । घ. दिपरिज्ञाते प° । ११ क. ग.—च. °मेनां प्र° । १२ क. ग. °वन्तीति । १३ च. प्रत्यभिज्ञाख्या° । १४ क. ग.—च. °शने । १५ क. ख. °सनसि° । १६ ख. त्मश° । १७ ख. °प्रसिद्धः प्र° ।

श्वरवद्राजवद्वा । आत्मा च विश्वज्ञाता कर्ता च । तस्मादीश्वरोऽयमिति । अवयवपञ्चकस्याऽऽश्रयणं मायावदेव नैयायिकमतस्य * कक्षीकरणात् । तदुक्तमुदयेकरसूनुना—

कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे ।
अजडात्मा निषेधं वा + सिद्धिं वा विदधीत कः ॥
किंतु मोहवशादस्मिन्दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।
शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥

तथाहि—सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा × जीवदाश्रया ।
ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ॥
तत्र ज्ञानं स्वतःसिद्धं क्रियां ()कायाश्रिता सती ।
... परैरप्युपलक्ष्येत तथाऽन्यज्ञानमुच्यते ॥ इति ।
या चैषां प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूषिता ।
अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥ इति च ।

सोमानन्दनाथपादैरपि—

सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मदात्मना ॥ इत्यादि ।

ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि—

तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः ।
प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्थितिः ॥
स एव विमृशत्वेन नियतेन महेश्वरः ।
विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ॥ इति ।

विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्यैः । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (का० २ । २) इति श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भाव-

---

* घ. पु. टि—तस्य पञ्चावयवानुमानस्य कक्षीकरणादङ्गीकारात् । + घ. पु. टि—जडता सिद्धिम् । × घ. पु. टि—जीवतामाश्रयो जीवदाश्रयः । () घ. पु. टि—काइयाश्रिता प्रकाशाश्रिता सती वर्तते । ... घ. प. टि—तयाऽपरैरप्यात्मोपलक्ष्येत् तस्याः ।

---

१ क. ग. °श्वत्र ज्ञा° ख. घ. श्वस्य ज्ञा° । २ ग.—च. °यावादेन नै° । ३ ख. °कवत्तस्य । ख. °कपदस्य । ४ घ. °क्षीकारात् । ५ क. ख. ग. °दयाक° । ६ च. अयमात्मा । ७ ख. घ. °भिज्ञा प्रद° । ८ घ. °श्रयः । ९ च. °वनिर्मित° । १० क.—ङ.—°या काइयाश्रि° । क. ग.—च. तयाऽन्यज्ज्ञा° । १२ क. ख. घ. °रूषिता । १३ घ. महात्मना । १४ क. ग.—च. स्थितः । १५ क. ख. घ. एवार्थमृश° । ग. °एवावभृश° । ङ.—एवार्थमृश° । १६ ङ.—च. °तार्यैः । १७ क. ख. ग. °त्या च प्र° ।

जातस्य भासकत्वमभ्युपेयते । ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः । वस्तुतस्तु देशकालाकारसंकोचवैकल्यादभेद एव । स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते । तथा च पठितं शिवसूत्रेषु—चैतन्यमात्मेति । तस्य चिद्रूपत्वमनच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्यमिति पर्यायः । स एव ह्यहं भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये । तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानम् । स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया । तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे—

> एष चाऽऽनन्दशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् ।
> भावानिच्छावशादेषां क्रिया निर्मातृताऽस्य सा ॥ इति ।

उपसंहारेऽपि—

> इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना ।
> तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रिया ॥ इति ।
> तस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणताऽपि या ।
> साऽप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते ॥

इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वाऽनीश्वरस्य चेतनस्यापि तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियासहस्ररूपेण स्थातुमिच्छोः स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्येच्छैवोत्तरोत्तरमुच्छूनस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं वोच्यत इति । इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः—

> योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत् ।
> घटादि जायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् ॥ इति ।

यदि घटादिकं प्रति मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात् । अथोच्येतान्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो योगीच्छाजन्यास्त्वन्य एवेति तत्रापि बोध्यसे—सामग्रीभेदात्तावत्कार्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम् ।

ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून्व्यापारयन्संघटयतीति तेऽपि बोधनीयाः । यदि परिदृष्टकार्यकारणभावविपर्ययो न लभ्येत तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्व-

---

१ च. °स्य विमर्शरूप° । २ च. °त्वसुखत्वमा° । ३ ख. एवाहं भा° । ४ क. ग. घ. ह्यहंभा° । ५ ख. °तृतोऽस्य । च. °तृताऽस्य ते । उ० । ६ ख. °न ज° । ७ घ. °भावक्रिया । ८ च. °स्वात्मक्रियात्मकमिति । ९ ङ.—°न्यास्त्वन्या ए° । च. °न्यास्तदन्या ए° । १० ख. °त्वि च्छाप° । ११ च. °दृश्यका° ।

मपेक्षेत । तथा च योगीच्छासमनन्तरसंजातघटदेहादिसंभवो दुःसमर्थ एव स्यात् । चेतन एव तु तथा भाति भगवान्भूरिभर्गो[1] महादेवो नियत्यनुवर्तनोल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्यैः—

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलानाथाय शूलिने ॥ इति ।

ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसंबन्धः कथं भवेदिति चेत्तत्रोक्तमागमाधिकारे—

एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः ।

विद्यादिज्ञापितैश्वर्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते ॥ इति ।

ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः । अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे—

मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते ।

महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवत् ॥ इति ।

नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेत्तदर्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया । न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्येऽङ्कुरं नोत्पादयति । तस्मात्कस्मादात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते । शृणु तावदिदं रहस्यम् । द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याऽङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च । तत्राऽऽद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते । द्वितीया तु तदपेक्षत एव । इहाप्यहमीश्वर इत्येवंभूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकत्वशक्तिविभूतिरूपार्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमातृविश्रान्तिसाराऽर्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विनाऽदृष्टा सती तस्मिन्दृष्टेति क्व दृष्टम् । अत्रोच्यते । नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बनेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते । तथा वेगात्तन्निकटमटन्त्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि[18] तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते

---

१ ख. °ति भर्गो भूरिभाग इति भर्गो म° । २ ख. °भागो । ३ ख. °यन्त्यानु° । ४ च. °र्तनमुल्लङ्घ्य घ° । ५ घ. °रस्वाभि° । ६ ख. °मसितावेद्यत° । ७ ङ.—च. °लाऽऽख्या-ध्याय । ८ च. विज्ञानज्ञा° । ९ क. ग.—च. बन्धमु° । १० ख. योः को । ११ ख. मुच्यते । १२ ख. °ज्ञाप्रथमया° । १३ ख. °ज्ञाते स° । १४ क. °बन्धन इ° । ग. निबन्धन इ° । १५ ख. °द्या सा त° । १६ ख. °णसं° । १७ ख. ग. ङ.—च. टत्यपि । १८ क. °पि तदी° । ख. °पि ते तद° । घ. °पि तमलो° ।

हृदयंगमभावं न लभते। यदा तु *दूतीवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमभ्येति। एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमये पूर्णभावं न संपादयति। यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः। तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे—

तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तस्याः स्थितोऽप्यन्तिके
कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा।
लोकस्यैव तथाऽनवेक्षितगुणः स्वात्माऽपि विश्वेश्वरो
नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता॥ इति।

अभिनवगुप्तादिभिराचार्यैर्विहितप्रतानोऽप्ययमर्थः संग्रहमुपक्रममाणैरस्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे प्रत्यभिज्ञादर्शनम्॥

अथ रसेश्वरदर्शनम्॥ ९॥

अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्ये सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय पिण्डस्थैर्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव संगिरन्ते। रसस्य पारदत्वं संसारपरपारप्रापणहेतुत्वेन। तदुक्तम्—

संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः॥ इति।

रसार्णवेऽपि—

पारदो गदितो यस्मात्परार्थं साधकोत्तमैः।
सुप्तोऽयं मत्समो देवि मम प्रत्यङ्गसंभवः॥
मम देहरसो यस्माद्रसस्तेनायमुच्यते॥ इति।

ननु प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तियुक्तौ नेयं वाचोयुक्तिर्युक्तिमतीति चेन्न।

---

* घ. पु. टि.—निकटवर्तिसख्यादिवचनाद्वा।

---

१ ख. च. °वं ल°। २ क.—ङ. तु मूर्तिव°। ३ क. ख. ग. घ. नादिना तदी°। ४ क.—ग ङ. °मत्येति। ५ क. ख. ग. घ. °ज्ञस°। ६ घ. पूर्णता°। ७ च. °ताभावः। त°। ८ ख. °नतं तस्याः। ९ ङ.—च. मैवा°। १० च. °दिदं त°। ११ क. °मर्थसं। १२ क. घ. भिज्ञानद°। १३ घ. °पायपा°।

षट्स्वपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव—

षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने ।
करामलकवत्साऽपि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते ।
तस्मात्तं रक्षयेत्पिण्डं रसैश्चैव रसायनैः ॥ इति ।

गोविन्दभगवत्पादाचार्यैरपि—

इति धनशरीरभोगान्मत्वा नित्यान्सदैव यतनीयम् ।
मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात्स च स्थिरे देहे ॥ इति ।

ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवसीयत इति चेन्मैवं मंस्थाः । षाट्कौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिलप्यहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः । तथा च रसहृदये—

ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजां तनुं प्राप्ताः[1] ।
मुक्तास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किंकरो येषाम् ॥ (१ । ७) इति ।

तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया । हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वं[2] च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसंभवत्वेन तत्तदात्मकत्वमुक्तम्—

अभ्रकस्तव बीजं तु मम बीजं तु पारदः ।
अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनम् ॥ इति ।

अत्यल्पमिदमुच्यते । देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसिद्धान्ते—

देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः ।
मुनयो[3] बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः ॥
गोविन्दभगवत्पादाचार्यो गोविन्दनायकः ।
चर्वटिः[4] कपिलो व्यालिः कापालिः[5] कन्दलायनः ॥
एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि ।
तनुं रसमयीं प्राप्य तदात्मककथाचणाः[6] ॥ इति ।

अयमेवार्थः[7] परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः—

कर्मयोगेण देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम् ।

---

१ क.—ग. ङ. च. °प्ताः । वन्ध्यास्ते । च. प्ताः । नान्धास्ते । २ घ. °ष्टिजान्तरत्वं हरगौरीसंयोगजनितत्वं र° । ३ च. °योऽमी वसिष्ठाद्या । ४ च. पर्पटिः । ५ च. कपालिः । ६ घ. तपात्मानोऽथ चारणाः । इ° । ७ क.—ग. ङ. च. °वास्यार्थः ।

रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्मृतः ॥
मूर्छितो हरति व्याधीन्मृतो जीवयति स्वयम् ।
बद्धः खेचरतां कुर्याद्रसो वायुश्च भैरवि ॥ इति ।

मूर्छितस्वरूपमुक्तम्—

नानावर्णो भवेत्सूतो विहाय घनचापलम् ।
लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्छितं तं वदन्ति हि ॥
आर्द्रत्वं च घनत्वं च तेजो गौरवचापलम् ।
यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतसूतकम् ॥ इति ।

अन्यत्र बद्धस्वरूपमप्यभ्यधायि—

अक्षतश्च लघुद्रावी तेजस्वी निर्मलो गुरुः ।
स्फोटनं पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणम् ॥

ननु हरगौरीसृष्टिसिद्धौ पिण्डस्थैर्यमास्थातुं पार्यते । तत्सिद्धिरेव कथमिति चेन्न । अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्यैः—

तस्य प्रसाधनविधौ सुधिया प्रतिकर्मनिर्मलाः प्रथमम् ।
अष्टादश संस्कारा विज्ञातव्याः प्रयत्नेन ॥ इति ।

ते च संस्कारा निरूपिताः—

स्वेदनमर्दनमूर्छनस्थापनपातननिरोधनियमाश्च ।
दीपनगगनग्रासप्रमाणमथ जारणपिधानम् ॥
गर्भद्रुतिबाह्यद्रुतिक्षारणसंरागसारणाश्चैव ।
क्रामणवेधौ भक्षणमष्टादशधेति रसकर्म ॥ इति ।

तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्यसर्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुदास्यते । न च रसशास्त्रं धातुवादार्थमेवेति मन्तव्यम् । देहवेधद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात् । तदुक्तं रसार्णवे—

लोहवेधस्त्वया देव यदर्थमुपवर्णितः ।
तं देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात्खेचरी गतिः ॥
यथा लोहे तथा देहे कर्तव्यः सूतकः सता ।
समानं कुरुते देवि प्रत्ययं देहलोहयोः ।
पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत् ॥ इति ।

---

१ क. ख. तस्य । २ च. °मा स्थातुं । ३ घ. °र्मलः प्रथमः । अ° । ४ क. °ताः । तदुक्तमाचार्यैः । तथाहि—स्वे° । ५ क. गर्भे द्रु° । ६ क. ख. घ. °गक्षार° । ७ घ. यदुक्तः परमीशितः । क.–ग. ङ. यदुक्तं प° । ८ क. सताम् । ९ ख. °त्ययं दे° ।

ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसंपादनप्रयासेनेति चेत्तदेतद्वार्तम् । अवार्तशरीरालाभे[1] तद्वार्ताया अयोगात् । तदुक्तं रसहृदये—

गलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवक्षितश्चिदानन्दः ।
स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्य ॥ (१।२०) इति[2] ।
यज्जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदं च ।
योग्यं तन्न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥ (१।२९) ।
बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः ।
यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिम् ॥ इति ।

ननु जीवत्वं नाम संसारित्वम् । तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वम् । तथा च परस्परविरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं[3] स्यादिति चेत्तदनुपपन्नम् । विकल्पानुपपत्तेः । मुक्तिस्तावत्सर्वतीर्थकरसंमता । सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा । चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् । प्रथमे[4] न जीवनं[5] वर्जनीयम् । अजीवतो[6] ज्ञातृत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते—

रसाङ्कमेयमार्गेको जीवमोक्षोऽन्यथा[7] तु न ।
प्रमाणान्तरवादेषु[8] युक्तिभेदावलम्बिषु ॥
ज्ञातृज्ञेयमिदं विद्धि[9] सर्वतन्त्रेषु[10] संमतम्[11] ।
नाजीवञ्ज्ञास्यतीति[12] ज्ञेयं[13] वदतोऽ[14]स्त्येव जीवनम् ॥ इति ।

न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यम् । विष्णुस्वामि[15]मतानुसारिभिर्नृपञ्चास्यशरीरस्य[16] नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तं साकारसिद्धौ—

सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् ।
नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसंमतम् ॥ इति ।

नन्वेतत्सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न संगच्छत इत्यादिनाऽऽक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षं—सहस्रशीर्षा पुरुषः (श्वे० ३।१४) इत्यादिश्रुति[17]—

१ ख. अलाभात् । २ क.—ग. ङ. च. °ति । यं जर° । ३ क. ख. ग. °कायन° । ४ ख. ग. घ. °मे जी° । ५ ग. °नं न वर्जनीयमजीविनो ज्ञा° । ६ क. ग. °वनो ज्ञा° । ख. °वने ज्ञा° । ७ ङ. च. °क्षोऽस्त्यधोमनाः । प्र° । ख. °क्षोऽस्त्यधर्मनः प्र° । क. ग. °क्षोऽस्त्यधो मनः । प्र° । ८ घ. °षु मुक्ति° । ९ ख. सिद्धिस° । १० क.—ग. ङ. °वमन्त्रे । ११ ङ.—च. °मू । न जी° । १२ घ. °स्यसि ज्ञे° । १३ ग. ज्ञेये । १४ ख. प्रद° । १५ क. ख. विष्णुस्वा° । १६ घ. °स्यनित्य° । १७ क. ख. °तिमत्तम° । ग. च. °तिः । तम° । घ. °तिसंमतं—त° ।

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् ।
(भा० द० पू० ३।९)

इत्यादिपुराणलक्षणेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपश्चाननाङ्कं कथमसत्स्यादिति सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैर्विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि । तस्मादस्मदिष्टदेहनित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकामुकैः पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवोक्तम्—

आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ।
श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥ इति ।

अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव । तदाह—

एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते ॥ इति ।

किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यम् । दर्शनस्पर्शनादिनाऽपि महत्फलं भवति । तदुक्तं रसार्णवे—

दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य भक्षणात्स्मरणादपि ।
*पूजनाद्रसदानाच्च दृश्यते षड्विधं फलम् ॥
केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित् ।
तानि दृष्ट्वा तु यत्पुण्यं तत्पुण्यं रसदर्शनात् ॥ इत्यादिना ।

अन्यत्रापि—

काश्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनाच्छिवः ।
प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतपदम् ॥ इति ।

रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः—

प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेनं स्मरेत्सुधीः ।
द्राक्त्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभम् ॥ इति ।

तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं संपाद्य योगाभ्यासवशात्परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति । तदा—

भ्रूयुगमध्यगतं यच्छिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि ।
केषांचित्पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः ॥

---

* घ. पु. टि. पूजनाद्धारणाच्चास्य ।

---

१ घ. °माणेन च सि° । २ ख. °कामैः पु° । ३ घ. °हत्पूजितज्योतिर्लिङ्गाभिवर्शमादि फं° । ४ क. ख. ग. °नि च । ५ घ. °ङ्गार्चना वरा । इति प्रा° । ६ क.—ग. ङ. च. °र्चनं शिवम् । इति । प्रा° । ७ च. तान्नित्यं बोधारो° । ८ क. °मृतामरम् । इ° । ९ क. ग. °न्दायां श्रु° । १० ख. घ. निरया° ।

परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम् ।
विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम् ॥
तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत्पश्यन् ।
उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाऽऽप्नोति ॥

(रसहृ० १ । २१–२३)

श्रुतिश्च रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति (तै० २–७–१) इति । तदित्थं भवदैन्यदुःखभैरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम् । तथा च रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः—

यः स्यात्मावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः
संपन्नः सह तेन दीव्यति परं वैश्वानरे जाग्रति ।
ज्ञातो यद्यपरं न वेदयति च स्वस्मात्स्वयं द्योतते
यो ब्रह्मैव स दैन्यसंसृतिभयात्पायादसौ पारदः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे रसेश्वरदर्शनम् ॥

अथौलूक्यदर्शनम् ॥ १० ॥

इह खलु निखिलप्रेक्षावान्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासुस्तद्धानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् । परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः । यदाह—

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासबलेन च ।
त्रिधा विकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ इति ।

तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानं च व्याप्तिज्ञानाधीनम् । व्याप्तिज्ञानं च पदार्थविवेकसापेक्षम् । अतः पदार्थषट्कम्—अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः (क० सू०

---

१ घ. °रमज्ये° । २ ख. स्वयं वे° । ३ क. ख. °बद्धो ब्र° । ४ ग. ङ.—च. भवेदन्य घ. भवे दै° । ख. भवेदन्यभवद्° । ५ घ. °भवत° । ६ ख. ङ.—च. °क्षावान्नि° । ७ घ. °या पर° । ८ क. ग. °द्धं जि° । ९ क. ग. घ. °हासतस्त° । ङ.—च. °हासुस्त° । १० क. ग. °सोः प° । ११ ङ.—च. °माकलति । ख. °माकर्णयति । १२ क. ग. °नीयम् । य° । १३ क. ग. °गमो ना° । १४ घ. °ल्पयेत्प्रज्ञां ।

१ । १] इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापितम् । तत्राऽऽह्निकद्वयात्मके प्रथमेऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्निरूपणम् । द्वितीयाह्निके जातिविशेषयोर्निरूपणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषलक्षणम् । द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम् । आह्निकद्वययुक्ते तृतीय आत्मान्तःकरणलक्षणम् । तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे । द्वितीयेऽन्तःकरणलक्षणम् । आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् । तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनम् । द्वितीये शरीरविवेचनम् । आह्निकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरसंबन्धिकर्मचिन्तनम् । द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् । आह्निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः । द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनम् । द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनं च । अष्टमे निर्विकल्पकसविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमेऽनुमानभेदप्रतिपादनम् ।

तत्रोद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु विभागापेक्षया चातुर्विध्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति चेन्मैवं मंस्थाः । विभागस्य विशेषोद्देशरूपत्वादुद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति षडेव ते पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् । उच्यते—समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः । अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य । तदनु सामान्यवत्त्वसाम्यात्कर्मणः । पश्चात्त्रितयाश्रितस्य सामान्यस्य । तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य । अन्तेऽवशिष्टस्य समवायस्येति ।

ननु षडेव पदार्था इति कथं कथ्यते । अभावस्यापि सद्भावादिति चेन्मैवं वोचः । नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात् । तथाऽपि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते । विकल्पानुपपत्तेः । तथाऽपि—नियमव्यवच्छेद्यं प्रमितं न वा । प्रमितत्वे कथं निषेधः । अप्रमितत्वे कथंतराम् । न हि

१ घ. ये भूतविशेषदिक्कालप्रतिपादनम् । त° । २ ङ. तथाऽपि । ३ घ. °साधारणक° । ४ क. ग. °नसादिक° । ५ क. ख. ग. °द्देशरूपत्वोद्देश° । ङ.—°द्देश ए° । च. °द्देशरूपत्वेनोद्देश ए° । ६ घ. ङ. °याभावा इ° । ७ क. °दार्थोपपतनत्वे° । ख. °दार्थायतत्वे° । ८ ख. °साधर्म्यात्क° । ९ क. ग.—च. °ति क्रमनियमः । न° । १० क. °चः । तत्रार्था° । घ. °चः । तत्रार्थोल्लि° । ११ ङ.—च. °या ष° ।

कश्चित्प्रेक्षावान्मूषिकाविषाणं प्रतिषेद्धुं यतते । ततश्चानुपपत्तेर्नो नियम इति चेन्मैवं भाषिष्ठाः । सप्तमतया प्रमितेऽ*न्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिसादृश्यादौ सप्तमत्वस्य च निषेधादिति कृतं विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादित्रितयस्य द्रव्यत्वादिजातिर्लक्षणम् । द्रव्यत्वं नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्धासमवेतत्वम् । गुणत्वं नाम समवायिकारणासमवेतासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । कर्मत्वं नाम नित्यासमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । सामान्यं तु प्रध्वंसप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम् । विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः । समवायस्तु समवायरहितः संबन्ध इति षण्णां लक्षणानि व्यवस्थितानि ।

द्रव्यं नवविधम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्लक्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । अप्त्वं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे सति ज्वलनासमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति सलिलासमवेतं सामान्यम् । वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः कालो दिगिति । संयोगाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाकाशम् । विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणः कालः । अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्मत्वं नामामूर्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः ।

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिता गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारा+दृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः । तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम् । रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि ।

---

* सप्तमभावपदार्थमाशङ्क्य निराकरोति—अन्धकारादावित्यादि । +अदृष्टं धर्माधर्मौ ।

---

१ ख. ग. यतेत । २ घ. °त्वस्याभा° । ३ क. ग. ङ. च. °क्तिसंख्यादौ । ४ च. °रणस° । ५ क. °रणास° । घ. ग. °रणस° । ६ च. नामानि° । ७ क. ख. ङ. च. नित्यस° । ८ च. °त्वरहि° । ९ ख. °ति द्रव्यस° । १० क. °ति ज्ञानस° । ख. ति ज्ञानास° । घ. °ति ज्वालास° । ११ ग. °तत्वे सति द्र° । १२ ग. °जन्मज° । १३ क. [illegible] । १४ ख. ग. °भूर्तास° । १५ क. ग. घ. तद्रव्यत्वा° ।

कर्म पञ्चविधम् । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्रोत्क्षेपणत्वं नामोर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणसमवेतकर्मत्वापरजातिः। एवमपक्षेपणत्वादीनां लक्षणं कर्तव्यम् ।

सामान्यं द्विविधं परमपरं च । परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता । अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् ।

विशेषाणामनन्तत्वात्समवायस्य चैकत्वाद्विभागो न संभवति । तल्लक्षणं च प्रागेवावादि ।

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे ।
यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥

इत्याभाणकस्य सद्भावाद्द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसंनिकर्षः । तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानम् । ततोऽपेक्षाबुद्धिः । ततो द्वित्वोत्पत्तिः । ततो द्वित्वत्वसामान्यज्ञानम् । तस्माद्द्वित्वगुणज्ञानम् । ततो द्वे द्रव्ये इति धीः । ततः संस्कारः । तदाह--

आदाविन्द्रियसंनिकर्षघटनादेकत्वसामान्यधी-
रेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते ।
द्वित्वत्वप्रमितिस्ततो नु परतो द्वित्वप्रमाऽनन्तरं
द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया ॥ इति ।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् । अत्राऽऽहुराचार्याः—अपेक्षा बुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति । व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् । शब्दं प्रति संयोगवदिति । वयं तु ब्रूमः—द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं न भवति । अनेकाश्रितगुणत्वात्पृथक्त्वादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते—अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः । अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वत्वसामान्यज्ञानाद्द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयम् । द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालमगुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालम् । द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारादिति । तथा च संग्रहश्लोकाः—

१ ङ. च. °णावक्षे° । २ ख. °योगस° । ३ क. ख. °णप्रत्ययस° । ङ. च. णप्रमेयस° । ४ ग.-च. °मवक्षे । ५ ख. ग. घ. °णकर्मस° । ६ ख. ग. °त्वात्तद्वि° । ७ घ. बाद्दीत । ८ क. ख. ग. °तो द्वित्वसा° । ९ घ. द्वित्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते । ततो द्वित्वनिर्विकल्पकज्ञानं तस्मा° । १० च. °ते । एकत्वप्र° । ११ क. °रतौ द्वि° । १२ ङ. च. °पत्तेः । ते° । १३ क. ख. शवं प्र° । १४ च. °कत्वासा° । १५ घ. °मकालम् । द्वि° । १६ क. ङ.-°कालगु° । १७ घ. °बुद्धितो गुणबुद्धिसं° । १८ घ. °बुद्धितः, द्रव्यबुद्धेस्त° । १९ घ. °राद्दीति ।

आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः ।
द्वित्वोदयसमं पश्चात्सा च तज्जातिबुद्धितः ॥
द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्तते ।
अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः ॥
गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः ।
द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मतः ॥ इति ।

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणम्—विवादाध्यासितानि ज्ञानान्युत्तरोत्तरकार्यविनाश्यानि । क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् । शब्दवत् । क्वचिद्द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तया-ऽऽश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः । कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामिति संक्षेपः ।

अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्द्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते—नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः । नष्टे द्व्यणुके परमाणावग्निसंयोगाच्छ्यामादीनां निवृत्तिः । निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः । उत्पन्नेषु रक्तादिष्वदृष्टवदात्मसंयोगा-त्परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया । तया पूर्वदेशाद्विभागः । विभागे पूर्वदेशसंयो-गनिवृत्तिः । तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः । संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः । आरब्धे द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीना-मुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव क्षणाः । दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते । इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया । पिठरपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसंमता ।

विभागजविभागो द्विविधः—कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते—कार्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदाऽवयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाऽऽकाशादिदेशाद्विभागः । यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागो न तदाऽवयवान्तरादिति स्थितिनियमः । कर्मणो गगनविभागाकर्तृत्वस्य द्रव्यार-म्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजैर्वर्गेणेव व्यभिचारा-

१ च. नामक° । २ क. °षणगु । ३ च. °न्यज्ञानचि° । ४ घ. °नादेकत्वसामान्यचि-न्तायास्ते परस्परं सन्दोपसुन्दन्यायेनोभा° । ५ क. °भ्य पुनः क° । ६ ख. °द्य क्रियादि° । ग. °द्य पाकादि° । ७ च. प्रदर्श्यते । ८ क. घ. °णानां रू° । ९ क. ख. ग. यदव° । घ. यदवयव्यन्तराविभा° । १० घ. तदवयव्यन्तरादिस्थि° । ११ क. °भागः क° । ख. ग. घ. °भागक° । १२ च. °कत्वे° । १३ क. ख. घ. °वर्गव्य° । च. °वर्गवद्व्यभि° ।

नुपलम्भात् । ततश्चावयवकर्मावयवान्तरादेव विभागं करोति नाऽऽकाशादिदेशात् । तस्माद्विभागाद्द्रव्यारम्भक[1]संयोगनिवृत्तिः । ततः कारणभावात्कार्याभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः । निवृत्तेऽवयविनि तत्कारणयोरवयवयोर्वर्तमानो विभागः कार्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वाऽवयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्यसंयुक्तादा[2]काशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य । कारणाभावात् । द्वितीयस्तु हस्ते कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं कुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभ[3]ते । ते कारणाकारणविभागाः कर्म यां दिशं प्रति कार्यारम्भाभि[4]मुखं तामपेक्ष्य [5]कार्याकार्यविभागमारभन्ते[6] । यथा हस्ताकाशविभागाच्छरीराकाशविभागः । न चासौ शरीरक्रियाकार्यः । तदा तस्य निष्क्रियत्वात् । नापि हस्तक्रियाकार्यः । व्यधिकरणस्य कर्मणो विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः । अतः पारिशेष्यात्कारणाकारणविभागस्तस्य कारणमङ्गीकरणीयम् ।

यदवादि—अन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति । तदसंगतम् । तत्र चतुर्धा विवादसंभवात् । तथाहि—द्रव्यं तम इति भाट्टा वेदान्तिनश्च भणन्ति । आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः । आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः । आलोकाभाव इति नैयायिकादय इति चेत्तत्र द्रव्यत्वपक्षो न घटते । विकल्पानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्धकारा[9]ख्यं पृथिव्याद्यन्यतममन्यद्वा । नाऽऽद्यः । यत्रान्तर्भावोऽस्य [10]तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुणकत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वासंभवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसंभवात् । ननु तमालश्यामलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं स्यादिति[11] चेत्तदसारम् । गन्धादिव्याप्तस्य नीलरूपस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । अथ नीलं तम इति गतेः का गतिरिति चेन्नीलं नभ इतिवद्भ्रान्तिरेवेत्यलं [12]वृद्धवीवधया । अत एव नाऽऽरोपि[13]तरूपं तमः । अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणाऽऽरोपायोगात् । बाह्यालोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे सामर्थ्यानुपलम्भाच्च । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः । तदनुविधानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । अत एव नाऽऽलोकज्ञानाभावः । अभावस्य प्रतियोगि[14]ग्राहके-

---

१ ख. °कसिद्धौ नि° । २ घ. °काशाद्विभागदे° । ३ घ. °ते । कारणाकारणविभागः क° । ४ क.–घ. च. °मुखता° । ५ घ. कारणाकारणवि° । ६ घ. °न्ते । तां दिशं प्रति कार्याकार्यविभागमारभते । य° । ७ च. गस्य । ८ घ. °ति प्रभा° । ९ क. ग. ङ.–च. कारं द्रव्या° । १० च. तत्र । ११ क.–ङ. °तिनीलं न° । १२ च. °द्धपीडया । १३ घ. °तनीलरू° । १४ क. °गिनि ग्रा° ।

न्द्रियग्राह्यत्वनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मादालोकाभाव एव तमः । न च *विधिप्रत्ययवेद्यत्वेनाभावत्वायोग इति सांप्रतम् । प्रलयविनाशा[3]वसानादिषु व्यभिचारात् । न चाभावे भावधर्माध्यारोपे कुत्र वादः । दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे च विभागत्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात् । न चाऽऽलोकाभावस्य घटाद्यभाववद्रूपवदभावत्वेनाऽऽलोकापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादित्येषितव्यम् । यद्ग्रहे[4] यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनाऽऽलोकग्रह आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाधिकरणग्रहणावश्यंभावः । अभावप्रतीतावधिकरणग्रहणावश्यंभावानङ्गीकारात् । अपरथा निवृत्तः कोलाहल इति शब्दप्रध्वंसः प्रत्यक्षो न स्यादित्यप्रामाणि[6]कं परवचनम् । तत्सर्वमभिसंधाय भगवान्कणादः प्रणिनाय सूत्रम्—द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्या[8]दभावस्तमः (क० सू० ५ । २ । १९) इति ।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः समवो निरूप्यते—स †चासमवायत्वे सत्यसमवायः । संक्षेपतो द्विविधः । संसर्गा[9]भावान्योन्याभावभेदात् । संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः । प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावभेदात् । तत्रानित्योऽनादिस्तमः प्रागभावः । उत्पत्तिमान्विनाशी प्रध्वंसः । प्रतियोग्याश्रयोऽभावोऽत्यन्ताभावः । अत्यन्ताभावव्यतिरिक्तत्वे सत्यनवधिरभावोऽन्योन्याभावः । नन्वन्योन्याभाव एवात्यन्ताभाव इति चेदहो राजमार्ग इव भ्रमः । अन्योन्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः । यथा घटः पटात्मा न भवतीति । संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावः । यथा वायौ रूपसंबन्धो नास्तीति । न चास्य पुरुषार्थौपयिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयम् । दुःखात्यन्तोच्छेदापरपर्यायनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे औलूक्यदर्शनम् ॥

---

*ख. पु. टि.—विमतं तमः भावो भवितुमर्हति न ञानुल्लिखितप्रत्ययवेद्यत्वाद्घटवदिति । † घ. पु. टि.—समवायादिसंबन्धशून्यत्वे सति संबन्धवानित्यर्थः । ÷ घ. पु. टि.—भावनिरूपितः ।

---

१ ख. °नास° । २ क. °घत्वं न । अयोगाभाव इ° । ग. °घत्वं योगो भाव इ° । घ. °घत्वेन आलोका इ° । ङ.—°घत्वायोगो भाव इ° । च. °घत्वं न चात्र प्रयोगाभावादिति । ३ ख. घ. वचाेषु । ङ. ववाना° । ४ घ. °हेऽपि य° । ५ ख. °णस्य ग्रहणावश्यंभावानङ्गीकारात्स्यान° । ६ क. ख. घ. °णिकत्वव° । ७ क. ग. घ. °काण दः । ८ क ख. ग. ÷ °र्म्याद्भाव° । ९ क. ख. °र्गान्यो° ।

अथाक्षपाददर्शनम् ॥ ११ ॥

तत्त्वज्ञानाद्दुःखात्यन्तोच्छेदलक्षणं निःश्रेयसं भवतीति * समानतन्त्रेऽपि प्रतिपादितम् । तदाह सूत्रकारः——प्रमाण[1]प्रमेयेत्यादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । इदं न्यायशास्त्रस्याऽऽदिमं सूत्रम् । न्यायशास्त्रं च पञ्चाध्यायात्मकम् । तत्र प्रत्यध्यायं[3] आह्निकद्वयम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गौतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थ-लक्षणनिरूपणं[4] कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्य-शङ्कानिराकरणं च । द्वितीयेऽर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम् । तृतीयस्य प्रथम आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम् । द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम् । चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपण-मवयव्यादिनिरूपणं च । पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणम् । द्वितीये निग्रह-स्थानभेदनिरूपणम् ।

मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणस्य प्रथममुद्देशे तदनुसारेण लक्ष-णस्य कथनीयतया प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथ्यते—(१) साध-नाश्रयाव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम् । एवं च प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृहीतं भवति । यदवोचत्सूत्रकारः—मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति (गौ० सू० २ । १ । ६७) । तथा च न्या-यनयपारावारपारदृश्वा विश्वविख्यातकीर्तिरुदयनाचार्योऽपि[12] न्यायकुसुमाञ्जलौ चतुर्थे स्तबके——

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ (४ । ५) इति ।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ता[13]विवस्तु[14]क्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ (४।६) इति ।

तच्चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्[16] । (२) प्रमायां यद्धि प्रतिभासते

* घ. पु. टि.—न्यायतन्त्रे ।

१ ख. °दकल° । २ ग. °माणाप्र° । ३ क.—ग. ङ. च. °यस्याऽऽह्नि° । ४ क. ख. घ. °णम् । द्वि । ५ घ. °यप्र° । ६ ख. °थं °प्रत्य° । ७ ख. °म प्रथ° । ८ ख. घ. °माणव्या° । ९ च. °रमप्रा° । १० ङ.—च. °यपा° । ११ ग. °तस्फ तिरु° । १२ क.—ङ. °पि कु° । १३ घ. स्तानिके वस्तुनि । ले° । १४ क. °स्तु कर्म । ले° । ख. °स्तुनिः ले° ग. °स्तुत्करे । ले° । १५ घ. °त्तदृष्टि° । १६ क.—ङ. °त् । प्रमेयं द्वा° ।

तत्प्रमेयम् । तच्च द्वादशप्रकारम् । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदात् । (३) अनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयः । स त्रिविधः । साधारणधर्मासाधारणधर्मविप्रतिपत्तिलक्षणभेदात् । (४) यमधिकृत्य प्रवर्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनम् । तद्द्विविधम् । दृष्टादृष्टभेदात् । (५) व्याप्तिसंवेदनभूमिर्दृष्टान्तः । स द्विविधः । साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । (६ प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः । स चतुर्विधः । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमभेदात् । (७) परार्थानुमानवाक्यैकदेशोऽवयवः । स पञ्चविधः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात् । (८) व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । स चैकादशविधः । व्याघातात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिबन्धिकल्पनालाघवकल्पनागौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात् । (९) यथार्थानुभवपर्याया प्रमितिर्निर्णयः । स चतुर्विधः । साक्षात्कृत्यनुमित्युपमितिशाब्दभेदात् । (१०) तत्त्वनिर्णयफलः कथाविशेषो वादः । (११) उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः । (१२) स्वपक्षस्थापनहीनः कथाविशेषो वितण्डा । कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । (१३) असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः । स पञ्चविधः । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालभेदात् । (१४) शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुश्छलम् । तत्त्रिविधम् । अभिधानतात्पर्योपचारवृत्तिव्यत्ययभेदात् । (१५) स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः । सा चतुर्विंशतिविधा । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमभेदात् । (१६) पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानम् । तद्द्वाविंशतिप्रकारम् । प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तरार्थान्तरनिरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनाधिकपुनरुक्ताननुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपमतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तहेत्वाभासभेदात् । अत्र सर्वान्तर्गणिकस्तु विशेषस्तत्र शास्त्रे विस्पष्टोऽपि विस्तरभियान प्रस्तूयते ।

ननु प्रमाणादिपदार्थषोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं न्यायशास्त्रमिति व्यपदिश्यते । सत्यम् । तथाऽप्यसाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन

---

१ च. °प्रकारमभे° । २ क. ङ.—च. °प व्या° । ३ ख. °नागौ° । ४ क.—ग. ङ. च. °पनाही° । ५ घ. °हीनक° । ६ क.—ग. ङ. च. शब्दवृ° । ७ क. °शतिधा । ख. ग. घ. °शतिः सा° । ८ घ. वर्णावर्णवि° । ९ क. घ.—च. °रणाहे° । १० घ. °र्यभे° ११ ख. च्योऽत्रै ।

न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानुष्ठान-साधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यते। यथोऽभाणि सर्वज्ञेन सोऽयं परमो न्यायो विप्रतिपन्नपुरुषं प्रतिपादकत्वात्। तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति (गौ० सू० वा० १।१।१)। पक्षिलस्वामिना च सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता ॥ (न्या०सू०भा० १।१।१) इति।

ननु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं भवतीत्युक्तम्। तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं संपद्यते। नेत्युच्यते। किंतु तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति। तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः। तदनुकूलेषु रागः। तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः। वस्तुतस्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किंचिद्वस्त्वस्ति। परस्परानुबन्धित्वाच्च रागादीनां मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति। ततस्तैर्दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति। वाचाऽनृतादीनि। मनसा परद्रोहादीनि। सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्मः। शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि। वाचा हितसत्यादीनि। मनसाऽजिघांसादीनि। सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिधर्मः। सेयमुभयी प्रवृत्तिः। ततः स्वानुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः। तस्मिन्सति प्रतिकूलवेदनीयतया बाधनात्मकं दुःखं भवति। न ह्यप्रवृत्तस्य दुःखं समापद्यत इति कश्चित्प्रपद्यते। त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीचक्रवन्निरवधिरनुवर्तते। यदा कश्चित्पुरुषधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं च पश्यति तदा तत्सर्वं हेयत्वेन बुध्यते। ततस्तन्निर्वर्तकमविद्यादि निवर्तयितुमिच्छति। तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति। कस्यचिच्चतसृभिर्विधाभिर्विभक्तं प्रमेयं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनी-

१ ख. घ. °था च. स°। २ घ. °ऽयो निरूपितः वि°। ३ ख. °रुषार्थप्रतिपा°। क. ग. ङ.—च. °रुषप्रतिपा°। ४ ख. विद्याद्दे°। ५ क. ग. °चित्स्वमस्ति। ख. °चित्तत्त्वमस्ति। ङ.—च. °चित्सुप्रस्ति। ६ क. ख. ग. घ. °रज्जति। ७ घ. धर्मोऽनुकूलरागादिभिस्तैः प्रेरितो धर्ममावहति। श°। ८ ङ.—च. °साऽहिंसा°। ९ क. ग. ङ.—च. °यी वृ°। १० ख. घ. °वृत्तिः स्वा°। घ. °वृत्ति°। स्वा°। ११ च. °न्म संपादयति पु°। १२ च. °रादेर्जन्म प्रा°। १३ क—ङ. °या बाधना°। १४ क. ख. घ. °दमत्याप°। १५ च. °टीयन्त्रव°। १६ क. ग. °क्तो दुः°। १७ ख. वा। १८ क. ख. ग. घ. कश्चिच्च°।

यतया तत्त्वज्ञानं जायते । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति । मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति । दोषापाये प्रवृत्तिरपैति । प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति । जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्तते । साऽऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः (गौ० सू० १ । १ । २) इति ।

ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि * कफोणिगुडायितं वर्तते । तत्कथं सिद्धवत्कृत्य व्यवह्रियत इति चेन्मैवम् । सर्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् । तथाहि—आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवादम् । अथ मन्येथाः—शरीरादिवदात्माऽपि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न संगच्छते । विकल्पानुपपत्तेः । किमात्मा ज्ञानसंतानो विवक्षितस्तदतिरिक्तो वा । प्रथमे न विप्रतिपत्तिः । कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् । द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव । अनित्यत्वे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । व्यवहारानुपपत्तिश्चाधिकं दूषणम् । न खलु कश्चित्प्रेक्षावानात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रियतमस्याऽऽत्मनः समुच्छेदाय प्रयतते । सर्वो हि प्राणी सति धर्मिणि मुक्त इति व्यवहरति ननु । धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे + सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च । भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टम् । तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासंभवाल्लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति । सोपप्लवस्य ज्ञानसंतानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न संगच्छते । आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निसर्गतो निरर्गलः । अङ्ग भवान्पृष्टो व्याचेष्टां किमावरणम् । धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेदिष्टमेव । अथ देहमेवाऽऽवरणम् । तथा च तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवाऽऽत्मनः सततोर्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यम् । किमयमात्मा मूर्तोऽमूर्तो वा ।

---

* घ. पु. टि—कया युक्त्या । अत्यन्तगूढायितम् । + घ. पु. टि.—सामग्र्यभावे ।

---

१ क.—ङ. °की नि° । २ ख. निवृत्यस° । ३ क.—ङ. °राभावाद° । ४ ख. ग. घ. °यादिति दुः° । ५ घ. °दभिधायिकपोणागु° । ६ ख. कपोणायितं प्रव° । ७ च. °वं शङ्किष्टाः । स° । ८ क.—ङ. °त्तिश्चा° । ९ क.—ङ. °णी मु° । १० ख. °क्तये व्य° । ११ क. ख. ग. घ. न तु । १२ घ. °वज्ञा° । १३ घ. °र्गो निसर्गतो न नि° । १४ क. ग.—च. निर्ग° । १५ ख. °चष्टा कि° ।

प्रथमे निरवयवः सावयवो वा । निरवयवत्वे निरवयवो मूर्तः परमाणुरिति प[१]माणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्र[२]सजेत् । सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति *व्याप्तिबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसरेताम् । अमूर्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव । चलनात्मिकायाः क्रियाया +मूर्तत्वप्रतिबन्धात् । पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादः । ऐश्वर्यं चेत्सातिशयतया सदृ[३]क्षतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम् । प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्याख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदो[४]ऽस्त्येव । विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेत्येतावदवशिष्यते । तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते । पुरुषस्य कौटस्थ्यावस्थाननिरोधापातात् । नापि प्रकृत्याश्रयः । अचेतनत्वात्तस्याः । किंच प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा । आद्येऽनिर्मोक्षः । स्वभावस्यानपायात् । द्वितीये संप्रति संसारोऽस्तमियात् । नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्ति-रभिमतैव । परंतु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते । श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न । योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशात् । अवकाशे वा ग्रावप्लवेऽपि तथा-भावप्रसङ्गात् ।

ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनु[११]भावयतीति चेत्तदेतन्ना-टकपक्षपतितं त्वद्वच इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिशयतया सदृक्षतया बहुप्रत्यनी-काक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्त-मधुवद्दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसंधित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायेन दुःखवत्सुख[१४]मप्युच्छिद्यत इत्यकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः । सुखसंपा-दने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्तमानेन साम्यापातात् । तथाहि—न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि । अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसाऽपि

*घ. पु. टि.—मूर्तसंबन्धात् । + घ. पु. टिः—आरनालकसौवीरमित्यमरः ।

१ ख. वा निरवयवो । २ ख. प्रसंजेत । घ. प्रसज्येत । ३ घ °दृशत° । ४ च. °वद्विकल्पासहतया मुक्तेर्दुर्निरूपत्वापत्तेः । प्र° च. °वदनुपादेयतयैव स्यात् । प्र° । ५ क. °तामभि° । ६ क. घ.—च. °दोऽभ्युपेयते । वि° । ७ क.—ग. ङ. च. °स्थ्यात्स्था° । ८ क. °ति भावस° । ख. ग. °ति भाट्टस° । घ. °ति भगवत्सर्व° । ९ क.—ग. ङ. च. °वप्लुवे° । १० घ. तथोपलम्भावकाशप्र° ११ क.—ग. ङ. °नुभवती° । च. °नुसरती° । १२ ङ.—च. °या प्रत्यक्ष° । १३ ख. ग. °र्थनप° । १४ क. ग. ङ—च. °खमित्युच्छि° ।

विस्मारयितुं न शक्यमित्येतत्स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदांकुर्वन्तु विदांवरा भवन्तः । तस्मात्परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणाऽऽत्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् ।

नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा । न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते । रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानम् । तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् । नाऽऽगमः । विकल्पासहत्वात् । किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्येऽपसिद्धान्तापातः । द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमशंक्यशङ्कम् । नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायत इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः । सावयवत्वेन तस्य सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् । अवयवसंयोगित्वमवयवसमवायित्वं वा । नाऽऽद्यः । गगनादौ व्यभिचारात् । न द्वितीयः । तन्तुत्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः । समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः । साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात् । नाप्यनैकान्तिकः । पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि कालात्ययापदिष्टः । बाधकानुपलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः । प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वाद्गगनवदिति चेन्नैतदरीक्षाक्षमम्भीक्ष्यते । न हि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति । अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्न । असिद्धेः । नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः संभवी । अनुकूलतर्कसंभवात् । यद्ययमकर्तृकः स्यात्कार्यमपि न स्यात् । इह जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्याऽऽत्मानमासादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्यादम् । कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवं च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रसादः । तथा निरटङ्कि शंकरकिंकरेण—

१ ख. °मवच्छा° । २ ख. °स्मात्परमे° । ३ क. °द्व्याप्तिलि° । ४ घ. °शङ्कनीयमतद्विष° । ५ ख. °शङ्कमवि° । ६ ख. घ. °स्य सा° । ७ क.—ग. ङ. च. °त्ययोप° । ८ क. ख. ग. °ष्टः साध° । घ. °ष्टः साध्याभावसा° । ९ च. °ङ्गभावः । १० क. ख. °सिद्धे ना° । ग. °सिद्धेना° । ११ च °वसेयमात्मा° । १२ ख. घ. °शेषाहि° । १३ ख. °थाहि नि° ।

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसंभवः ॥ इति ।

यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्तीति चेदी-श्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः । तदुदितमुदयनेन—

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥ (न्या० कु० ३।५) इति ।

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः । ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात् । स्यादे-तत् । परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था । स्वार्था परार्था वा । आद्येऽ-पीष्टप्राप्त्यर्थाऽनिष्टपरिहारार्था वा । नाऽऽद्यः । अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः । अत एव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित्तं प्रत्या-चक्षीत । तर्हि सर्वान्प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः । न दुःखशबलान् । करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा हि कारुण्यम् । तस्मादी-श्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्यैः—

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेत् ॥ इति ।

अत्रोच्यते । नास्तिकशिरोमणे तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परि-भावयतु भवान् । करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव । न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः । सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः । न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः । स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे' (तै० सं० १।८।६) इत्यादि-रागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत्त-स्यानुत्थानात् । किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा । नाऽऽद्यः । आग-मस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः । नापि ज्ञप्तौ । परमेश्वरस्याऽऽगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् । नापि तदनित्यत्व-ज्ञप्तौ । आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात् । तस्मान्निव-र्तकधर्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादसिद्धावभिमतेष्टसिद्धिरिति सर्वमवदातम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहेऽक्षपाददर्शनम् ॥

१ क. ख. घ. °रुच्यते । इ° । २ क.–ग. च. °हतः स्यात् । तदे° । घ. °हतेः । स्या° । ३ च. °ष्टभङ्गार्था । ४ ङ. °प्रहरणे° । ५ ङ.–घ. °न्दो हि प्र° । ६ क. ग. घ. °गच्चासृ° । ७ ख. °म् । एवं । ८ ख. घ. °रमानाधी° । ग. °रगमाधी । ९ च. °स्याऽऽगमाधी° ।

अथ जैमिनिदर्शनम् ॥ १२ ॥

ननु धर्मानुष्ठानवशादभिमतस्वर्गसिद्धिरिति जेगीयते भवता । तत्र धर्मः किंलक्षणकः किंप्रमाणक इति चेदुच्यते । श्रूयतामवधानेन । अस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं प्राच्यां मीमांसायां प्रादर्शि जैमिनिना मुनिना । सा मीमांसा द्वादशलक्षणी । तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिनामधेयार्थकस्य शब्दराशेः प्रामाण्यम् । द्वितीये कर्मभेदोपोद्घातप्रमाणापवादप्रयोगभेदरूपोऽर्थः । तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपत्तिकर्मानारभ्याधीतबहुप्रधानोपकारकप्रयाजादियाजमानचिन्तनम् । चतुर्थे प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वजुहूपर्णतादिफलराजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता । पञ्चमे श्रुत्यादिक्रमतद्विशेषवृद्ध्यवर्धनप्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता । षष्ठेऽधिकारितद्धर्मद्रव्यप्रतिनिध्यर्थलोपनप्रायश्चित्तसत्रदेयवह्निविचारः । सप्तमे प्रत्यक्षवचनातिदेशशेषनामालिङ्गातिदेशविचारः । अष्टमे स्पष्टास्पष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादविचारः । नवम ऊहविचारारम्भसामोहमन्त्रोहतत्प्रसङ्गागतविचारः । दशमे बाधहेतुद्वारलोपविस्तारबाधकारणकार्यैकत्वसमुच्चयग्रहादिसामप्रकीर्णनञर्थविचारः । एकादशे तन्त्रोपोद्घाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनावापप्रपञ्चनचिन्तनानि । द्वादशे प्रसङ्गतन्त्रिनिर्णयसमुच्चयविकल्पविचारः ।

तत्राथातो धर्मजिज्ञासेति (जै० सू० १ । १ । १) प्रथममधिकरणं पूर्वमीमांसारम्भोपपादनपरम् । अधिकरणं च पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः । ते च पञ्चावयवा विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तसंगतिरूपाः ।

तत्राऽऽचार्यमतानुसारेणाधिकरणं निरूप्यते । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतद्वाक्यं विषयः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (जै० सू० १।१।२) इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनात् (जै० सू० १२।४।४०) इत्येतदन्तं जैमिनीयं धर्मशास्त्रमनारभ्यमारभ्यं वेति संदेहः । अध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वदृष्टार्थत्वाभ्याम् । तत्रानारभ्यमिति पूर्वः पक्षः । अध्ययनविधेरर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकत्वानुपपत्तेः । अर्थावबोधार्थमध्ययनविधिरिति वदन्वादी प्रष्टव्यः—किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते किंवा पाक्षिकमप्राप्तवन्नियम्यत इति । न तावदाद्यः । विनापदं वेदाध्य-

१ ख. °तासि° । २ क. ग. °तिमन्त्रना° । ३ ख. °माने चि° । ४ च. °हूपूर्ण° । ५ ख. °ल्यचि° । ६ क. ग.—च. °त्यक्षाव° । ७ ख. °हत° । ८ च. °न्त्रोऽन्यत° । ९ च. °नाम° । १० ङ. °र्थद° । ११ घ. °व.दास्पदं ।

यनमर्थावबोधहेतुरध्ययनत्वाद्भारताध्ययनवदित्यनुमानेन विध्यनपेक्षतया प्राप्तत्वात्। अस्तु तर्हि द्वितीयो यथा नखविदलनादिना तण्डुलनिष्पत्तिसंभवात्पाक्षिकोऽवघातोऽवश्यं कर्तव्य इति विधिना नियम्यते। तथा लिखितपाठेनार्थज्ञानसंभवात्पाक्षिकमध्ययनं विधिना नियम्यत इति चेन्नैतच्चतुरस्रम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यसंभवात्। अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पिष्टपुरोडाशादिकरणेऽवान्तरापूर्वद्वारा दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वमुत्पादयतो नान्यथा। अतोऽपूर्वमवघातस्य नियमहेतुः। प्रकृते लिखितपाठजन्येनाध्ययनजन्येन वाऽर्थावबोधेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्त्येव। तस्मादर्थावबोधहेतुविचारशास्त्रस्य वैधत्वं नास्तीति। तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्स्वर्गफलकोऽक्षरग्रहणमात्रविधिरिति भवान्परितुष्यतु। विश्वजिन्न्यायेनाश्रुतस्यापि स्वर्गस्य कल्पयितुं शक्यत्वात्। यथा स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् (जै० सू० ४।३।१३) इति विश्वजित्यश्रुतमप्यधिकारिणं संपादयता तद्विशेषणं स्वर्गः फलं युक्त्या निरणायि तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु। तदुक्तम्—

विनाऽपि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत्॥ इति।

एवं च सति वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिरनुगृहीता भवति। अत्र हि वेदाध्ययनसमावर्तनयोरव्यवधानमवगम्यते। तावके मते त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुले वस्तव्यम्। तथा सत्यव्यवधानं बाध्येत। तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात्पाठमात्रेण स्वर्गसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः।

सिद्धान्तस्त्वन्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तविधित्वं माऽस्तु। नियमविधित्वपक्षस्तु वज्रहस्तेनापि नापहस्तयितुं पार्यते। तथाहि—स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययः प्रेरणापरपर्यायां पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाभिन्नामभिधाभावनां* प्रत्याययति। सा चार्थभावनां भाव्यमाकाङ्क्षति। न तावत्समानपदोपात्तमध्ययनं भाव्यत्वेन परिरमते। अध्ययनशब्दार्थस्य स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वस्य वाङ्मनसव्यापारस्य क्लेशार्थकस्य भाव्यत्वासंभवात्। नापि समानवाक्योपात्तः

* घ. पु. टि.—शाब्दीं भावनाम्।

१ घ. °हेत्वध्य°। २ क.–ङ. वात्। अ°। ३ ख. °रमपू°। ४ ख. नास्त्येव। ५ क. ख. ग. °णवि°। ६ ग. बाध्यते। ७ क. °वनां साऽपि भा°। ग. वना साऽपि भा°। ८ घ. नाभा°। ९ क.–ग. ङ. च. °यनभाव्यं प°। १० ख. ग. च. °नं भाव्यभावं प°। ११ ख. ग. भाव्यभावास°। घ. भाव्यास°।

स्वाध्यायः । स्वाध्यायशब्दार्थस्य वर्णराशेर्नित्यत्वेन विभुत्वेन चोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रियाफलानामसंभवात् । तस्मात्सामर्थ्यप्राप्तोऽवबोधो भाव्यत्वेनावतिष्ठते । अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायेन दर्शपूर्णमासादिविधयः स्वविषयावबोधमपेक्षमाणाः स्वार्थबोधे स्वाध्यायं विनियुञ्जते । अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादिव्यावृत्त्याऽध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्यावगमयति । तथा च यथा दर्शपूर्णमासादिजन्यं परमापूर्वमवघातादिजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकं तथा-समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति । नियमादृष्टानिष्टौ विधिश्रवणवैफल्यमापद्येत । न च विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पनाऽवकल्प्यते । अर्थावबोधे दृष्टे फले सति फलान्तरकल्पनाया अयोगात् । तदुक्तम्—

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।
विधेस्तु नियमार्थत्वान्नाऽऽनर्थक्यं भविष्यति ॥ इति ।

ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि साङ्गवेदाध्यायिनः पुरुषस्यार्थावबोधसंभवाद्विचारशास्त्रस्य वैफल्यमिति चेत्तदसमञ्जसम् । बोधमात्रसंभवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । तद्यथा—अक्ताः शर्करा उपदधाति (तै० ब्रा० ३–१२–५) इत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्थंयं निर्णयो व्याकरणेन निगमेन निरुक्तेन वा न लभ्यते । विचारशास्त्रेण तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषवशादर्थनिर्णयो लभ्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् । न च वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं गुरुकुलनिवृत्तिपरं व्यवधानप्रतिबन्धकं बाध्येतेति मन्तव्यम् । स्नात्वा भुङ्क्त इतिवत्पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वमात्रप्रतिपत्त्याऽध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्याप्रतिपत्तेः । तस्माद्विधिसामर्थ्यादेवाधिकरणसहस्रात्मकं पूर्वमीमांसाशास्त्रमारम्भणीयम् ।

इदं चाधिकरणं शास्त्रेणोपोद्घातत्वेन संबध्यते । तदाह—

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते ॥ इति ।

इदमेवाधिकरणं गुरुमतमनुसृत्योपन्यस्यते—अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेत्यत्राध्यापनं नियोगविषयः प्रतिभासते । नियोगश्च नियोज्यमपेक्षते । कश्चात्र नियोज्य इति चेदाचार्यकक म एव । संमानन० (पा० सू० १।३।३६)

१ क.—ङ. °विष° । २ ख. °षयस्वविषया° । घ. °षयः स्वविषया° । ३ घ. °माणाः स्वावबो° । ङ.—च. °माणास्तत्त्वबो° । ४ ख. च द° । ५ क. ख. °वणं वै° । ६ घ.—ङ. °स्याव° । ७ क.—ग. ङ. च. °त्यर्थनि° । ८ ङ. °न्तर्यप्र° । ९ ख. °पनविनि° ।

इत्यादिना पाणिन्यनुशासनेनाऽऽचार्यके गम्यमाने नयतेर्धातोरात्मनेपदस्य विधानात्। उपनयने यो शिष्यः स एवाध्यापनेऽपि। तयोरेकप्रयोजनत्वात्। अत एवोक्तं मनुना मुनिना—

> उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
> साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥

(म० स्मृ० २।१४०) इति।

ततश्चाऽऽचार्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानं सेत्स्यति। प्रयोज्यव्यापारमन्तरेण प्रयोजकव्यापारस्यानिर्वाहात्। तर्ह्यध्येतव्य (तै० आ०२।१५) इत्यस्य विधित्वं न सिध्यतीति चेन्मा सैत्सीत्का नो हानिः। पृथगध्ययनविधेरभ्युपगमे प्रयोजनाभावात्। विधिवाक्यस्य नित्यानुवादत्वेनाप्युपपत्तेः। तस्मादध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षौ प्रकारान्तरेण प्रदर्शनीयौ।

विचारशास्त्रमवैधत्वेनानारब्धव्यमिति पूर्वपक्षो वैधत्वेनाऽऽरब्धव्यमिति सिद्धान्तः। तत्र वैधत्वं वदता वदितव्यं किमध्यापनविधिर्माणवकस्यार्थावबोधं अपि प्रयुङ्क्ते किंवा पाठमात्रम्। नाऽऽद्यः। विनाऽप्यर्थावबोधेनाध्यापनसिद्धेः। न द्वितीयः। पाठमात्रे विचारस्य विषयप्रयोजनयोरसंभवात्। आपाततः प्रतिभातः संदिग्धोऽर्थो विचारशास्त्रस्य विषयो भवति। तथा सति यत्रार्थावगतिरेव नास्ति तत्र संदेहस्य का कथा। विचारफलस्य निर्णयस्य प्रत्याशा दूरत एव। तथा च यदसंदिग्धमप्रयोजनं न च तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः। समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्पष्टालोकमध्यमध्यासीनो घट इति न्यायेन विषयप्रयोजनयोरसंभवेन विचारशास्त्रमनारभ्यमिति पूर्वः पक्षः।

अध्यापनविधिनाऽर्थावबोधो मा प्रयोजि। तथाऽपि साङ्गवेदाध्यायिनो गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य पुरुषस्य पौरुषेयेष्विव प्रबन्धेष्वाम्नायेऽप्यर्थावबोधः प्राप्नोत्येव। ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्ष्यते माऽस्य गृहे भुक्था इति भोजनप्रतिषेधस्य मातृवाक्यतात्पर्यविषयत्वात्। तथाऽऽम्नायार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावदोषः प्राचीनः प्रादुःष्यादिति चेन्मैवं

१ घ. °ना। उ°। २ च. °जः। सकल्पं स°। ३ घ. °युक्त्यैवा°। ४ च. न प्रसि°। ५ क.–ङ °धित्वस्य। ६ च. पूर्वपक्षसिद्धान्तौ। ७ च. °धनम°। ८ क. ग. घ. प्रयुञ्जते। ख. च. प्रयुज्यन्ते। ९ च. °नाध्ययन°। १० क.–ङ. °स्त्रवि°। ११ च. °त्राव°। १२ क.–ग. ङ. च. °दिग्धप्र°। १३ घ. ङ च. °रः। यथा स°। १४ ख. अध्ययन°।

वोचः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यसंभवात् । विषभोजनवाक्यस्याऽऽप्तप्रणीतत्वेन मुख्यार्थपरिग्रहे बाधः स्यादिति विवक्षा नाऽऽश्रीयते । अपौरुषेये तु वेदे प्रतीयमानोऽर्थः कुतो न विवक्ष्यते । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य संदेहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयो भविष्यति । तन्निर्णयश्च प्रयोजनम् । तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेनावगम्यमानस्यार्थस्य विचारार्हत्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वेन विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति राद्धान्तसंग्रहः ।

स्यादेतत् । वेदस्य कथमपौरुषेयत्वमभिधीयते । तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात् । अथ मन्येथा अपौरुषेया वेदाः संप्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मवदिति । तदेतन्मन्दम् । विशेषणासिद्धेः । पौरुषेयवेदवादिभिः प्रलये संप्रदायविच्छेदस्य कक्षीकरणात् । किंच किमिदमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं नामाप्रमीयमाणकर्तृकत्वमस्मरणगोचरकर्तृकत्वं वा । न प्रथमः कल्पः । परमेश्वरस्य कर्तुः प्रमितेरभ्युपगमात् । न द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । तथा—किमेकेनास्मरणमभिप्रेयते सर्वैर्वा । नाऽऽद्यः । यो धर्मशीलो जितमानरोष इत्यादिषु मुक्तकोक्तिषु व्यभिचारात् । न द्वितीयः । सर्वास्मरणस्यासर्वज्ञदुर्ज्ञानत्वात् । पौरुषेयत्वे प्रमाणसंभवाच्च । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवत् । वेदवाक्यान्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वान्मन्वादिवाक्यवदिति । ननु

> वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम ।
> वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इत्यनुमानं प्रतिसाधनं प्रगल्भत इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे ।

> भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।
> भारताध्ययनत्वेन सांप्रताध्ययनं यथा ॥

इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् । ननु तत्र व्यासः कर्तेति स्मर्यते ।

> को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।

इत्यादाविति चेत्तदसारम् । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत' (तै०आ०३।१२) इति पुरुषसूक्ते वेदस्य सकर्तृकताप्रतिपादनात् । किंचानित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद्घटवत् । नन्विदमनुमानं स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रतिहत-

---

१ ख. °नस्याप्यप्र° । २ क.—ग. ङ. च. कथं । ३ घ. °क्षीकारात् । ४ क.—ङ. °प्रतीय° । ५ घ. °त् । नापि द्वि° । ६ ख. °ल्पानुपपत्तेः । त° । ७ च. °वयान्यप्र° । ८ च. °नवाच्यत्वाद° । ९ च. प्रतिप्रग° । १० घ. °त्यादिवचनेनेति ।

मिति चेत्तदतिफल्गु । लूनपुनर्जातकेशदलितकुन्दादाविव प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वेन बाधकत्वाभावात् । नन्वशरीरस्य परमेश्वरस्य ताल्वादिस्थानाभावेन वर्णोच्चारणासंभवात्कथं तत्प्रणीतत्वं वेदस्य स्यादिति चेन्न तद्भद्रम् । स्वभावतोऽशरीरस्यापि तस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहग्रहणसंभवात् । तस्माद्वेदस्यापौरुषेयत्वैवाचोयुक्तिर्न युक्तेति चेत्तत्र समाधानमभिधीयते । किमिदं पौरुषेयत्वं सिषाधयिषितम् । पुरुषादुत्पन्नत्वमात्रं यथाऽस्मदादिभिरहरहरुच्चार्यमाणस्य वेदस्य । प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्प्रकाशनाय रचितत्वं वा यथाऽस्मदादिभिरेव निबध्यमानस्य प्रबन्धस्य । प्रथमे न विप्रतिपत्तिः । चरमे किमनुमानबलात्तत्साधनमागमबलाद्वा । नाऽऽद्यः । मालतीमाधवादिवाक्येषु सव्यभिचारत्वात् । अथ प्रमाणत्वे सतीति विशिष्यत इति चेत्तदपि न विपश्चितो मनसि[11] वैशद्यमापद्यते । प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकं हि[12]वाक्यं वेदवाक्यम् । तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थप्रतिपादकमिति साध्यमाने मम माता वन्ध्येतिवद्व्याघातापातात् ।

किंच परमेश्वरस्य लीलाविग्रहाभ्युपगमेऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शनं न संजाघटीति । देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्रहणोपायाभावात् । न च तच्चक्षुरादिकमेव तादृक्प्रतीतिजननक्षममिति मन्तव्यम् । दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया आश्रयणीयत्वात् । तदुक्तं गुरुभिः सर्वज्ञनिराकरणवेलायाम्—

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिवा ॥ इति ।

अत एव नाऽऽगमबलात्तत्साधनम् । यथा—तेन प्रोक्तमिति (पा० सू० ४ । ३ । १०१) पाणिन्यनुशासने जाग्रत्यपि काठककालापतैत्तिरीयमित्यादिसमाख्याऽध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकविषयत्वेनोपपद्यते । तद्वदत्रापि संप्रदायप्रवर्तकविषयत्वेनाप्युपपद्यते ।

न चानुमानबलाच्छब्दस्यानित्यत्वसिद्धिः । प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । न चासत्यप्येकत्वे सामान्यनिबन्धनं तदिति सांप्रतम् । सामान्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपातादास्थीयते क्वचिद्व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शने तदुत्प्रेक्षायामुक्तं स्वतःप्रामाण्यवादिभिः—

---

१ घ. °ल्गु पु° । २ च. °शकालिकाण्डाद्वावि° । ३ च. न त्वश° । ४ घ. °हणं° । ५ ग. °यत्वं° सि° । ६ घ. °त्ववचो° । ७ क. ख. घ. चेदत्र । ८ घ. °मात्रम् । अथवाऽस्म° । ९ ग. °काशाय° । १० ख. ग. घ. °शिष्ट इ° । ११ क. ख. घ. वैषम्य° । १२ घ. हि वे° । १३ घ. °दृग्ज्ञानक्ष° । १४ क. ख. °तिज्ञानक्ष° । १५ क. °व्यम् । न्यायात् । दृ° । १६ ख. कं भट्टाचार्यैः । स° ।

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ।
स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा विनश्यति ॥ इति ।

नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न[1] गादिव्यक्तिविषयम्[2] । तासां प्रतिपुरुषं भेदोपलम्भात् । अन्यथा सोमशर्माऽधीत इति विभागो न स्यादिति चेत्तदपि शोभां न बिभर्ति । गादिव्यक्तिभेदे प्रमाणाभावेन गत्वादिजातिविषय-कल्पनार्थां प्रमाणाभावात् । यथा[3] गोत्वमजानत एकमेव भिन्नदेशपरिमाणसं[4]-स्थानव्यक्त्युपधानवशाद्भिन्नदेशमिवाल्पमिव[5] महदिव दीर्घमिव वामनमिव प्रथते तथा गव्यक्ति[6]मजानत एकाऽपि व्यञ्जकभेदात्तत्तद्धर्मानुबन्धिनी प्रतिभासते । एतेन विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदसिद्धिरिति प्र[7]त्युक्तम् । तत्र किं स्वाभाविको विरुद्धधर्माध्यासो भेद[8]साधकत्वेनाभिमतः प्रातीतिको[9] वा । प्रथमेऽसिद्धिः[10] । अपरथा स्वाभाविकभेदाभ्युपगमे दश गकारानुदचारय[11]च्चैत्र इति प्रतिपत्तिः स्यान्न तु दशकृत्वो गकार इति । द्वितीये तु न स्वाभावि[12]कभेदसिद्धिः । न हि परोपाधिभेदेन स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते[13] । *आ मूलमतोऽपि कुम्भाद्युपाधि-भेदात्स्वाभाविको भेदः[14] । तत्र व्यावृत्तव्यवहारो नादनिदानः । तदुक्तमाचार्यैः—

प्रयोजनं तु यज्जातेस्तद्वर्णादेव + लप्स्यते[15] ।
व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥ इति ।

तथा च—

प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे जागर्ति निरवग्रहा ।
अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्वाणि बाधते ।

एतेनेदमपास्तं यदवादि वागीश्वरेण मानमनोहरे—अनित्यः शब्द इन्द्रिय-ग्राह्यविशेषगुणत्वाच्चक्षूरूपवदिति । शब्दद्रव्यत्ववादिनं[16] प्रत्यसिद्धेः । ध्वन्यंशे सिद्धसाधनत्वाच्च । अश्रावणत्वोपाधिबाधितत्वाच्च । उदयनस्तु आश्रयाप्रत्यक्ष-त्वेऽप्यभावस्य प्रत्यक्षतां महता प्रबन्धेन प्रतिपादयन्निवृत्तः कोलाहल उत्पन्नः

---

* इत आरभ्य यज्जातेरित्यन्तो ग्रन्थो घ. पुस्तके न विद्यते । + घ. पु. टि.—ततः स्वाभाविकमैक्यं वर्णादेव ।

---

१ ग. न गोदि° । २ घ. °यां गादिव्यक्तिविषयता संभवति । तासां प्रतिपुरुषं भेदे प्र° । ३ क. °था गोश्वत्वम° । ङ.—च. °था गत्व° । ४ घ. °रिणामसं° । ५ च.—°वाकल्प° । ६ क. ख. ग. °क्तिराजा° । ७ च. प्रयुक्तम् । ८ ङ. च. °दसमधि° । ९ घ. °तः प्रती° । १० ग. °मेऽसिद्धः । अ° । ११ ग. °नुच्चार° । १२ क. ग. °विको मे° । ख. °विकी भे° । १३ क. ख. ग. °ते प्र° । १४ च. °दः । तेन तत्र व्यावृत्तनिनादो ना° । १५ घ. °ते । ताराद्यभिव्यक्तिस्तु ना° । १६ क. ग.—च. °दिनां प्रत्यक्षसि° । १७ घ. °ना शब्दे विशेषगुणत्वासिद्धेः । प्रत्यक्षसिद्धेश्च° ।

शब्द इति व्यवहाराचरणे[1] कारणं प्रत्यक्षं[2] शब्दानित्यत्वे प्रमाणयति स्म । सोऽपि विरुद्धधर्मसंसर्गस्यौपाधिकत्वोपपादनन्यायेन दत्तरक्तबालिवेतालसमः[3][4] । यो हि नित्यत्वे सर्वदोपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो[5] न्यायभूषणकारोक्तः[6] सोऽपि ध्वनिसंस्कृतस्योपलम्भाभ्युपगमात्प्रतिक्षिप्तः[7] । यत्तु[8] युगपदिन्द्रियसंबन्धित्वेन प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यत्वाभावानुमानं[9] तदात्मन्यनैकान्तिकमित्यलमतिकलहेन[10] । ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्काङ्कुरत्वेन[11] स्वतःसिद्धं धर्मे प्रामाण्यमिति सुस्थितम् । स्यादेतत् ।

> प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः ।
> नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ।
> प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः ।
> प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम् ॥

इति वादिविवाददर्शनात्कथंकारं स्वतःसिद्धं धर्मे प्रामाण्यमिति सिद्धवत्कृत्य स्वीक्रियते ।

किंच किमिदं स्वतः प्रामाण्यं नाम । किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म । आहोस्वित्स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वम् । किमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् । उताहो ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् । किंवा ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् । तत्राऽऽद्यः । सावद्यः । कार्यकारणभावस्य[12] भेदसमानाधिकरणत्वेनैकस्मिन्नसंभवात् । नापि द्वितीयः । गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातात् । नापि तृतीयः । प्रामाण्यस्योपाधित्वे[13] जातित्वे वा जन्मायोगात् । स्मृतित्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रामाण्योपाधिः । न च तस्योत्पत्तिसंभवः[14] । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् । अत एव न जातेरपि जनिर्युज्यते । नापि चतुर्थः । ज्ञानविशेषो[15] ह्यप्रमा[16] । विक्षेपसामग्र्यां च सामान्यसामग्र्यनुप्रविशति शिंशपासामग्र्यामिव

---

१ क. ग. °हारवारणे का° । ख. °हारका° । घ. हारः का° । २ घ. °त्यक्षश° । ३ च. °लिरेब भेतालः । ४ क. ख. °बेतालमयोऽपि नि° । ग. °बेतालसमयो हि । घ. °वेतालमय एतेनापि नि° । ५ घ. °सङ्गेति न्या° । ६ घ. °रोक्तपक्षः सो° । ७ घ. °निकृतत्वोप° । ८ ग. °त्तु यदि° । ९ ख. घ. °रसं° । १० च. °कमसति कलकले । त° । घ. °कमित्यलमतिकलकलेन । ततो वे° । ११ ख. °स्तश° । १२ ङ. °वस्त्वस्य । १३ ख. °धिकत्वे° । १४ ग. घ. °भवी । अ° । १५ घ. °शेषे हि प्रामाण्यम् । प्रामाण्यवि° । १६ क. ख. °माणवि° ।

वृक्षसामग्री । *अपरथा +तस्याऽऽकस्मिकत्वं प्रसज्येत[1] । तस्मात् × परतस्त्वेन स्वीकृताप्रामाण्यं[2] विज्ञानसामान्यसामग्रीजन्याश्रितमित्यतिव्याप्तिराप[3][4]द्येत । पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः । किं दोषाभावसहकृत[5]ज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव[6] ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं[7] किंवा[8] दोषाभावासहकृत[9]ज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् । नाऽऽद्यः । दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यमिति परतःप्रामाण्यवादिभिरुररीकरणात् । नापि द्वितीयः । दोषाभावसहकृतत्वेन[10] सामग्र्यां[11] सहकृतत्वे सिद्धे[12]ऽनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य[13] कारणतया[14] वज्रलेपायमानत्वात्[15] । अभावः कारणमेव न भवतीति चेत्तर्हि वक्तव्यमभावस्य कार्यत्वमस्ति न वा । यदि नास्ति तर्हि[16] पटप्रध्वंसानुपपत्त्या[17][18] पटस्य नित्यताप्रसङ्गः । अथास्ति किमपराद्धं कारणत्वेनेति सेयमुभयतःपाशा रज्जुः । तदुदितमुदयनेन[19]—

भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः ॥ (न्या० कु० १।१०) इति ।

तथाच प्रयोगः—विमतं[20] प्रामाण्यं ज्ञानहेतुव्यतिरिक्तहेत्वधीनं कार्यत्वे सति तद्विशेषाश्रितत्वा[21]दप्रामाण्यवत्[22] । प्रामाण्यं परतो ज्ञायतेऽनभ्यासदशायां सांशयिकत्वादप्रामाण्यवत् । तस्मादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परतस्त्वे[23] प्रमाणसंभवात्स्वतः सिद्धं प्रामाण्यमित्येतत्पूतिकूष्माण्डायत[24] इति चेत्तदेतदाकाशमुष्टिहननायते । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति [] तद्व्यतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिसंभवात् । अस्ति चात्रानुमानम् । विमता प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तजन्या न भवति[25] अप्रमात्वानधिकरणत्वात् । घटादिप्रमावत् । न चौदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति शङ्कनीयम् । प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिसाधनग्रहग्रस्तत्वात् ज्ञानसाम-

* घ. पु. टि.— अपरथा विशेषसामग्र्यनङ्गीकारे । + घ पु. टि.— तस्य विशेषविज्ञानस्य । × घ. पु. टि.—सामान्यसामग्र्यतिरिक्तविशेषसामग्रीजन्याश्रितत्वं परतस्त्वम् । []इत आरभ्य सति इत्यन्तो ग्रन्थः च. पुस्तके नास्ति ।

१ क. °सज्जेत् । ख. °सज्जेत । घ.—च. °सजेत् । २ क. ख. ग. घ. °माण्यवि° । ३ क. ख. °श्रितेति° । घ. °श्रित इति व्या° । ४ ख. °पद्यते । प° । ५ ग. °तसा° । च. तसामग्र्याभावज° । ६ क. ग. °न्यत्वं ज्ञा° । ७ क. ख. ग. °नमात्रसा° । ८ क. ङ. च. °किं दो° । ९ ख.—च. °भावस° । १० ख. °त्वे सि° । ११ ख. ग. °मग्र्या दोषाभावस° । घ. °मग्र्या दोषाभावासहकृततयासिद्धेः । अ° । १२ क. °द्धेऽन्य° । १३ ग. °वकार° । १४ क. ख. ग. °णतया । १५ च. °त् । अथ, अ° । १६ घ. °दा घट° । १७ घ. °नुत्पत्त्या । १८ ख. °त्त्या घट° । १९ घ. °दयेन । २० क.—ग. ङ. च. °मता प्रमा ज्ञा° । २१ क. ग.—च. °त्वादप्रमावत्° । २२ ख. ग. घ. °वत्प्रा° । २३ घ. °स्त्वे प्रामाण्यसं° । २४ घ. °ण्डायितामिति । २५ ख. °ति प्र° ।

ग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसंभवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य[1] वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । ननु दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन[2] तदभावस्य प्रमां प्रति हेतुत्वं दुर्निवारमिति चेन्न । दोषाभावस्या[3]प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ।

तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।
अप्रामा[4]ण्यद्वयासत्त्वं[5] तेनोत्सर्गो[6] नयोदितः ॥ इति ।

तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव जायते । न च संशयानुदयप्रसङ्गो बाधक इति[7] युक्तं वक्तुम् । सत्यपि प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबन्धकदोषादिसमवधानात्तदनुपपत्तेः[8] । किंच तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा । आद्येऽनैकान्तिकता । द्वितीये तस्यापि परतः प्रामाण्यमेवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्था[9] स्यात् ।

यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन झटिति प्रचुरप्रवृत्तेः[10] प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वाभावमापादयता प्रण्यगादि[11] । प्रवृत्तिर्हि[12] इच्छामपेक्षते[13] । तत्प्राचुर्यं[14] चेच्छाप्राचुर्यम् । इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानम् । तच्चेष्टजातीयत्वलिङ्गा[15]नुभवम्[16] । सोऽपीन्द्रियार्थसंनिकर्षम्[17] । प्रामाण्यग्रहणं[18] तु न क्वचिदुपयुज्यत इति । तदपि तस्करस्य पुरस्तात्कक्षे सुवर्ण[19]मुपेत्य[20] सर्वाङ्गोद्घाटनमिव प्रतिभाति[21] । यतः समीहितसाधनताज्ञानमेव[22] प्रमाणं[23] तयाऽवगम्यमानमिच्छां जनयतीत्यत्रैव स्फुट एव प्रामाण्यग्रहणस्योपयोगः । किंच क्वचिदपि चेन्निर्विचिकित्सा प्रवृत्तिः संशयादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथा[24]भावसंभवात्प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः स्यात्[25] । तथोक्तम्—अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभमिति[26] । यदि सत्त्वं सुलभं भवेत्तदा प्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलिकं भवेदित्यलमतिप्रपञ्चेन यस्मादुक्तम्—

तस्मात्सद्बोधकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्था[27]न्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते ॥ इति ।

---

१ ख. दोषभा° । २ ख. प्रमाहे° । ३ ख. °स्याप्रति° । ४ घ. °माण्यासत्त्वं तेनोत्सर्गस्य प्रामाण्यस्यानयोदितत्वादिति । ५ ख. °सत्त्वे ते° । ६ क. °त्सर्गे न । ७ क. ख. ग. घ. °ति च यु° । ८ च. °धानवशादनुप° । ९ क. ख. ग. घ. °स्था तदवस्था स्या° । १० च. प्रकृतप्र° । ११ क. ख. घ. °दिति प्र° । १२ घ. र्हीनेच्छा° । १३ घ. °ते । किं तत्प्राचुर्येच्छा° । १४ क. °चुर्येच्छा° । ख. °चुर्ये इच्छा° । °चुर्ये चे° १५ च. °ङ्गाभावम् । १६ घ. °भवः सोऽ° । १७ घ. °कर्षप्रा° । १८ घ. °णं विना क° । १९ च. °र्णमपलपतः स° । २० घ. °पेतं स° । २१ क.—ङ. °भात्र: । अतः । २२ क. घ.—ङ. °नज्ञा° । ख. ग. °नमज्ञा° । २३ च. °णयतोऽव° । २४ घ तदभा° । २५ क.—ग. ङ. च. °त् । अ° । २६ क.—ग. ङ. च. °ति प्रा° । २७ घ. अथान्य° ।

तस्माद्धर्मे स्वतःसिद्धप्रमाणभावे 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिविध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मके वेदे यजेतेत्यत्र तेप्रत्ययः प्रकृत्यर्थोपरक्तां भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युपगच्छतामभिहितान्वयवादिनां भट्टाचार्याणां सिद्धान्तः । यागविषयं नियोगमिति कार्ये व्युत्पत्तिमनुसरतामन्विताभिधानवादिनां प्रभाकरगुरूणां सिद्धान्त इति सर्वमवदातम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शनम् ॥

अथ पाणिनिदर्शनम् ॥ १३ ॥

नन्वयं प्रकृतिभागोऽयं प्रत्ययभाग इति प्रकृतिप्रत्ययविभागः कथमवगम्यत इति चेत्पीतपातञ्जलजलानामेतच्चोद्यं चमत्कारं न करोति । व्याकरणशास्त्रस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रतिपादनपरतायाः प्रसिद्धत्वात् । तथाहि—पतञ्जलेर्भगवतो महाभाष्यकारस्येदमादिमं वाक्यम्—अथ शब्दानुशासनमिति (पात० म० भा० १।१।१)। अस्यार्थः—अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते । अधिकारः प्रस्तावः। प्रारम्भ इति यावत् । शब्दानुशासनशब्देन च पाणिनिप्रणीतं व्याकरणशास्त्रं विवक्ष्यते । शब्दानुशासनमित्येतावत्यभिधीयमाने संदेहः[10] स्यात् । किं शब्दानुशासनं प्रस्तूयते[11] न वेति । तथा मा प्रसाङ्क्षीदित्यथशब्दं प्रयुङ्क्त[12] । अथशब्दप्रयोगबलेनार्थान्तरव्युदासेन प्रस्तूयत इत्यस्यार्थस्याभिधीयमानत्वात् । अनेन हि वैदिकाः शब्दाः 'शं नो देवीरभिष्टये' (अ० सं० १।१) इत्यादयस्तदुपकारिणो लौकिकाः शब्दा गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिरित्यादयश्चानुशिष्यन्ते व्युत्पाद्य संस्क्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागवत्तया बोध्यन्त इति शब्दानुशासनम् ।

अत्र केचित्पर्यनुयुञ्जते—अनुशास्तिक्रियायाः सकर्मकत्वात्कर्मभूतस्य शब्दस्य कर्तृभूतस्याऽऽचार्यस्य प्राप्तौ सत्यामुभयप्राप्तौ कर्मणि (पा० सू० २।३।६६) इत्यनुशासनबलात्कर्मण्येषा षष्ठी विधातव्या । तथा च कर्मणि चेति

१ च. °वेन ज्यो° । २ घ. तद्रूप्र° । ३ घ. भावाना° । ४ क.–ग. ङ. च. °षयो नियोग इति । ५ °णां राद्धा° । ६ च. °भावोऽयं । ७ च. °थंकारम° । ८ क. ख. ग. अलाना° । च. °अलिज° । ९ ख. ङ.–च. °गप° । १० च. °देहो जायते । किं । ११ क. °ते वे° । ख. म. घ. °ते स्तूयते वे । १२ घ. च. प्रयुङ्क्ते । १३ क. °थ प्र° । १४ क.–ङ. °इत्य° ।

(पा० सू० २ । २ । १४) समासप्रतिषेधसंभवाच्छब्दानुशासनशब्दो न प्रमाणपथमवतरतीति[1] । अत्रायं समाधिरभिधीयते—यस्मिन्कृत्प्रत्यये कर्तृकर्मणो-रुभयोः प्राप्तिरस्ति तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति न कर्तरीति बहुव्रीहि-विज्ञानबलान्नियम्यते । तद्यथाऽऽश्चर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेन गोपालकेनेति । कर्तर्यपि षष्ठी भवतीति केचिद्ब्रुवते । अत एवोक्तं काशिकावृत्तौ—केचिदवि-शेषेणैव विभाषामिच्छन्ति शब्दानामनुशासनमाचार्येणाऽऽचार्यस्य वेति । शब्दा-नुशासनमित्यत्र तु शब्दानामनुशासनं नार्थानामित्येतावतो विवक्षितस्यार्थ-स्याऽऽचार्यस्य कर्तुरुपादानेन विनाऽपि सुप्रतिपादत्वादाचार्योपादानमकिंचित्क-रम् । तस्मादुभयप्राप्तेरभावादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येषा षष्ठी न भवति । किंतु कर्तृकर्मणोः कृतीति (पा० सू० २ । ३ । ६५) कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवतीति कृद्योगलक्षणा षष्ठी भविष्यति । तथा चेध्मप्रव्रश्च-नपलाशशातनादिवत्समासो भविष्यति । अथवा शेषलक्षणेयं षष्ठी । तत्र किमपि चोद्यं नावतरत्येव । यद्येवं तर्हि शेषलक्षणाया षष्ठ्याः सर्वत्र सुवचत्वात्षष्ठी समासप्रतिषेधसूत्राणामानर्थक्यं प्राप्नुयादिति चेत्सत्यम् । तेषां स्वरचिन्ताया-मुपयोगो वाक्यपदीये[4] हरिणा प्रदर्शि । तदाह महोपाध्यायवर्धमानः—

लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः ।
वैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्तताम् ॥
इति पाणिनिसूत्राणामर्थवत्त्वम[6]सौ यतः ।
जनिकर्तुरिति ब्रूते तत्प्रयोजक इत्यपि ॥ इति ।

तथा च शब्दानुशासनापरनामधेयं व्याकरणशास्त्रमारब्धं वेदितव्यमिति वाक्यार्थः संपद्यते ।

तस्यार्थस्य झटिति प्रतिपत्तयेऽथ व्याकरणमित्येवाभिधीयताम्[7] । अथ शब्दा-नुशासनमित्यधिकाक्षरं मुधा*ऽभिधीयत इति[10] । मैवम् । शब्दानुशासन-मित्यन्वर्थसमाख्योपादाने तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्वाख्यानसिद्धेः । अन्यथा प्रयोजनानभिधाने व्याकरणाध्ययनेऽध्येतॄणां प्रवृत्तिरेव न प्रसज्येत्[11] । ननु निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य इत्यध्येतव्य[12]त्वविधानादेव प्रवृत्तिः

*इत आरभ्य प्रयोजनानभिधान इत्यन्तो ग्रन्थो घ. पुस्तके न विद्यते ।

१ घ. °ति चेदत्रा° । २ घ. यस्मात् । ३ घ. °सुलभत्वा° । ४ क.–ङ. °ये प्रा° । ५ घ. °त्राणां स्वरमात्रमिदं यतः । ६ क.–ग. ङ. र्थमत्राभ्यधायतः । ७ च. °म् । ननु । ८ क. ग. °क्षरोपादाने व्या° । ९ ख. °धा न व्या° । १० क. °ति चेन्मै° । ११ क. प्रसज्येत । १२ क.–ङ. °व्यवि° ।

सेत्स्यतीति चेन्मैवम् । तथा विधानेऽपि तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान-भिधाने तेषां प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तथाहि—पुरा किल वेदमधीत्याध्येतारस्त्वरितं वक्तारो भवन्ति ।

वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः ।

तस्मादनर्थकं व्याकरणमिति । तस्माद्वेदाङ्गत्वं मन्यमानास्तदध्ययने प्रवृत्तिम-कार्षुः । ततश्चेदानींतनानामपि तत्र प्रवृत्तिर्न सिध्येत् । सा मा प्रसाङ्क्षीदिति तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकं प्रयोजनमन्वाख्येयमेव । यद्यन्वाख्यातेऽपि प्रयोजने न प्रवर्तेरंस्तर्हि लौकिकशब्दसंस्कारज्ञानरहितास्ते याज्ञे कर्मणि प्रत्यवायभाजो भवेयुः । धर्माद्धीयेरन् । अत एव याज्ञिकाः पठन्ति—अहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । अतस्तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयो-जनान्वाख्यानार्थमथ शब्दानुशासनमित्येव कथ्यते नाथ व्याकरणमिति । भवति च शब्दसंस्कारो व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनम् । तस्य तदुद्देशेन प्रवृत्तेः । यथा स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्तस्य यागस्य स्वर्गः प्रयोजनम् । तस्माच्छब्दानुशिष्टिः संस्कारपदवेदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम् ।

नन्वेवमप्यभिमतं प्रयोजनं न लभ्यते । तदुपायाभावात् । अथ प्रतिपदपाठ एवाभ्युपाय इति मन्येथास्तर्हि स ह्यनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो भवेत् । शब्दापशब्दभेदेनाऽऽनन्त्याच्छब्दानाम् । एवं हि समाम्नायते—बृहस्पति-रिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपाठविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रोऽध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । न च पारावाप्तिरभूत् । किमुताद्य यश्चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । अधी-तिबोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिरुपायैर्विद्योपयुक्ता भवति । तत्राध्ययनकालेनैव सर्व-मायुरुपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति प्रयोजनं न सिध्येदिति चेन्मैवम् । शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठसाध्यत्वानङ्गीकारात् । प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्सु लक्ष्येषु सामान्यविशेषरूपाणां लक्षणानां पर्जन्य-वत्सकृदेव प्रवृत्तौ बहूनां शब्दानामनुशासनोपलम्भाच्च । तथाहि—कर्मण्यण् (पा० सू० ३ । २ । १) इत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मोपपदाद्धातु-मात्रादणप्रत्यये कृते कुम्भकारः काण्डलाव इत्यादीनां बहूनां शब्दानामनुशास-

१ च. °जनत्वान° । २ घ. °वृत्तिं माऽका° । ३ च. °ति । शब्दानुशासनव्या° । ४ घ. °पायश° । ५ च. पारप्राप्ति° । ६ क.–ङ. । °ति । अधीतबो° । ७ ग. °तिबोध्यांच° । ८ घ. °मायुः पुरुषस्योप° । ९ च. °वं वोचः । श° ।

नमुपलभ्यते । एवमातोऽनुपसर्गे कः (पा० सू० ३ । २ । ३) इत्येकेन विशेषलक्षणेनाऽऽकारान्ताद्धातोः कप्रत्यये कृते धान्यदो धनद इत्यादीनां बहूनां शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते । बृहस्पतिरिन्द्रायेति प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वप्रतिपादनपरोऽर्थवादः ।

नन्वन्येष्वप्यङ्गेषु सत्सु किमित्येतदेवाऽऽद्रियते । उच्यते । प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति । तदुक्तम्—

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।
प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः ॥ (वाक्यप० १।११)इति ।

तस्माद्व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात्प्रयोजनम् । पारम्पर्येण तु वेदरक्षादीनि । अत एवोक्तं भगवता भाष्यकारेण—रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति (पा० प० भा० १ । १ । १) ।

साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति । तथा च कथितं कात्यायनेन—शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । अन्यैरप्युक्तम्—एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । तथा—

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बद्धवाग्रथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति ये चिक्कमितभाषिणः ॥

नन्वचेतनस्य शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्मैवं मन्येथाः । महता देवेन साम्यश्रवणात् । तदाह श्रुतिः—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश ॥(म०ना०१०।१)॥

व्याचकार च भाष्यकारः—चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः । त्रयो अस्य पादा लडादिविषयास्त्रयो भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात् । सप्त हस्तासो अस्य तिङा सह सुब्विभक्तयः । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः । वृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन रूपणं क्रियते । वर्षणात् । वर्षणं च ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वम् । रोरवीति । शब्दं करोति । रौतिः शब्दकर्मा । इह शब्दशब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः । महो देवो मर्त्याँ आविवेश । महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेशेति ।

---

१ च. °पपद्यते । २ क.–ङ. । °गे इ° । ३ ध. °परार्थ° । ४ क. °पातन्न° । ५ क. द्वौ नित्यानित्यात्मा° । ६ घ. °न रोरूयणं । ७ क.–°र्षणश्च ।

महता देवेन परेण ब्रह्मणा साम्यमुक्तं स्यादिति (पात० म० भा० पृ० ३ पं० १७)।

जगन्निदानं स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति हरिणाऽभाणि ब्रह्मकाण्डे—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं[1] तदक्षरम्[2] ।
विवर्ततेऽर्थभावेन[3] *प्रक्रिया जगतो यतः॥ (वाक्यप० १।१)इति ।

ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्य[4]प्रतीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्तमिति चेन्मैवम् । प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके—

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ इति ।

कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति हेलाराजो व्याख्यातवान् । कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनितसंबन्धावच्छेदहेतव इति संबन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनादुपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्तीत्यभिसंधाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् ।

ननु भवता स्फोटात्मा नित्यः शब्द इति निर्जागद्यते[5] । तन्न मृष्यामहे । तत्र प्रमाणाभावादिति केचित् । अत्रोच्यते—प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणम् । गौरित्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न ह्यसति बाधके पदानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । पदार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽपि स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । न च वर्णेभ्य एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवति[6] परीक्षाक्षमम् । विकल्पासहत्वात् । किं[7] वर्णाः समस्ता[8] व्यस्ता वा[9]ऽर्थप्रत्ययं जनयन्ति[10] । नाऽऽद्यः[11] । वर्णानां क्षणिकानां समूहा[12]संभवात्[13] । नान्त्यः । व्यस्तवर्णेभ्योऽर्थप्रत्यया[14]संभवात् । न च व्याससमासा[15]भ्या[16]मन्यः प्रकारः समस्तीति । तस्माद्वर्णानां वाच-

* घ. पु. टि.—स्वविषयमसत्ताके स्वभावे न मायया ।

१ ख. °णां क्षरब्र° । २ क.—ङ. यदक्षरम् । ३ क. °म् । निवर्तते । च. °म् । विवक्षते । ४ च. °ध्यप्रसिद्धेः क° । ५ घ. निगद्यते । ६ च. °दुर्भावपरीक्षाक्षमो वि° । ७ च. किं व्यस्ता वर्णा अर्थं प्रतिपादयन्ति समस्ता वा । नाऽऽद्यः । इतरवर्णवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एकैकस्माद्वर्णादर्थप्रतिपत्तेश्च । नापि द्वितीयः । उत्पन्नप्रध्वस्तवर्णानां समस्तत्वाभावात् । न च व्या° । ८ घ. °मस्तवर्णा व्यस्तवर्णा वा । नाऽऽद्यः । वर्णानां स° । ९ ख. वा । ना° । १० क. ग. °न्ति समस्ता वा । ना° । ११ क. ग. °द्यः । ततोऽर्थप्रत्ययानुपलब्धेः । न द्वितीयः । क्ष° । १२ क. ग. समुदायासं° । १३ क. ग. °त् न च । १४ घ. °प्रत्यायकत्वासं° । १५ क. °मासाभ्याम° । १६ ग. °भ्यासम° ।

कत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोटः । वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्य-ङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अत एव स्फुटयते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फुटति स्फुटी भवत्य-स्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहुः । तथा चोक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये—अथ गौरित्यत्र कः शब्दो येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणानां संप्रत्ययो भवति स शब्दः (पात० म० भा० पृ० १ पं० ६) इति । विवृतं च कैयटेन—वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गादि-त्यादिना तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापित इत्यन्तेन प्रबन्धेन ।

ननु स्फोटस्याप्यर्थप्रत्यायकत्वं न घटते । विकल्पासहत्वात् । किमभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययत्यनभिव्यक्तो वा । न चरमः । सर्वदाऽर्थप्रत्ययलक्षणकार्यो-त्पादप्रसङ्गात् । स्फोटस्य नित्यत्वाभ्युपगमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा सत्त्वेन कार्यस्य विलम्बायोगात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयाऽभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्या-ययतीति कक्षी क्रियते तथाऽप्यभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति संभूय वा । पक्षद्वयेऽपि वर्णानां वाचकत्वपक्षे भवता ये दोषा भाषितास्त एव स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षे व्यावर्तनीयाः । तदुक्तं भट्टाचार्यैर्मीमांसाश्लोकवार्तिके—

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।
सोऽपि पर्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते ॥ इति ।

विभक्त्यन्तेष्वेव वर्णेषु ‘सुप्तिङन्तं पदम्’ (पा० सू० १ । ४ । १४) इति पाणिनिना ‘ते विभक्त्यन्ताः पदम्’ (गौ० २ । २ । ६०) इति गौत-मेन च पदसंज्ञाया विहितत्वात्संकेतग्रहणेनानुग्रहवशाद्वर्णेष्वेव पदबुद्धिर्भविष्यति । तर्हि सर इत्येतस्मिन्पदे यावन्तो वर्णास्तावन्त एव रस इत्यत्रापि । एवं वनं नवं नदी दीना रामो मारो राजा जारेत्यादिष्वर्थभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न । क्रमभेदेन भेदसंभवात् । तदुक्तं तौतातितैः—

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

---

१ ख. ङ.—च. °ट इति व° । २ ख. ङ.— च. °ङ्ग्यः स्फुटी° । ३ ख. ब्दार्थं नि° । ४ ख. ग. स्फोटार्थं । ५ क.—ग. ङ. च. °थाऽभि° । ६ क.—ङ. °षु पा° । ७ च. °क्त्यन्तं प° । ८ घ. °ग्रहेणानु° । ९ ख. ग. चेत्क्रम° । १० च. भवतामेव वर्णानां वाचकत्वसा-मर्थ्याभ्युपगमात् । त° । ११ क. °तु । तदेतत्का° ।

तस्माद्यश्चोभयोः समो दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति न्यायाद्वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ नातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्पत इति चेत्तदेतत्काशकुशावलम्बनकल्पम् । विकल्पानुपपत्तेः किं वर्णमात्रं पदप्रत्ययावलम्बनं वर्णसमूहो वा । नाऽऽद्यः । परस्परविलक्षणवर्णमालायामभिन्नं निमित्तं पुष्पेषु विना सूत्रं मालाप्रत्ययवदित्येकं पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः । नापि द्वितीयः । उच्चरितप्रध्वस्तानां वर्णानां समूहभावासंभवात् । तत्र हि समूहव्यपदेशो ये पदार्था एकस्मिन्प्रदेशे सहावस्थितत्तया बहवोऽनुभूयन्ते । यथैकस्मिन्प्रदेशे सहावस्थिततयाऽनुभूयमानेषु धवखदिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशो यथा वा गजनरतुरगादिषु । न च ते वर्णास्तथाऽनुभूयन्ते । उत्पन्नप्रध्वस्तत्वात् । अभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तिः । समूहासंभवात् । नापि वर्णेषु काल्पनिकः समूहः कल्पनीयः । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । एकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धौ तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रतीतिस्तत्सिद्धावेकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धिरिति । तस्माद्वर्णानां । वाचकत्वासंभवासंभवात्स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः ।

ननु स्फोटव्यञ्जकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पप्रसरेण घट्टकुटीप्रभातायितमिति चेत्तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम् । वैषम्यसंभव त् । तथाहि—अभिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति । उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमम् । यथा स्वाध्यायः सकृत्पठ्यमानो नावधार्यते । अभ्यासेन तु स्फुटावसायः । यथा वा रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति । चरमे चेतसि यथावदभिव्यज्यते ।

*नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।
आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ (वाक्यप० १।८५)

इति प्रामाणिकोक्तेः । तस्मादस्माच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारवशाद्वर्णानामर्थवाचकत्वानुपपत्तेः प्रथमे काण्डे तत्रभवद्भिर्भर्तृहरिभिरभिहितत्वान्निरवयवमर्थप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फोटाख्यमभ्युपगन्तव्यमिति । एतत्सर्वं परमा-

* घ. पु. टि.—नादाघातजन्या ।

१ ख. घ. ङ.—च. °मूहे वा । २ क. ख. ग. घ. समूहाभा° । ३ ख. °भावसं । ४ घ. °तया । ५ घ. °तया । ६ घ. °व्यक्तस्य स° । ७ घ. °नीयस्य प° । ८ घ. °कसि° । ९ घ. °र्मा साधनात्मकत्वसं° । १० °कुट्टिप्र° । ११ क. ख. ग. घ. °टः स्फु° । १२ घ. °राहित° । १३ क. ख. ग. घ. °मन्येन । १४ च. °ति व्य° । १५ घ. °म इ° । १६ क. ख. ग. स्फोटभावम° ।

र्थसंविल्लक्षणसत्ताजातिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम्।

यदि सत्तैव सर्वेषां शब्दानामर्थस्तर्हि सर्वेषां शब्दानां पर्यायता स्यात्। तथा च क्वचिदपि युगपत्त्रिचतुरपदप्रयोगायोग इति महच्चातुर्यमायुष्मतः। तदुक्तम्—

पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते।
पर्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थं न संहताः॥ इति।

तस्मादयं पक्षो न क्षोदक्षम इति चेत्तदेतद्गगनरोमन्थकल्पम्। नीललोहितपीताद्युपरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव संबन्धिभेदात्सत्तायास्तदात्मना भेदेन प्रतिपत्तिसिद्धौ गोसत्तादिरूपगोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः। तथा चाऽऽप्तवाक्यम्—

स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक्पृथक्।
नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यते॥ इति।

तथा हरिणाऽप्युक्तम्—

संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः॥ इति।

आश्रयभूतैः संबन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदा गवाश्वादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिः। गोत्वादिकमपरं सामान्यं परमार्थतस्ततो भिन्नं न भवति। गोसत्तैव गोत्वं नापरमन्वयि प्रतिभासते। एवमश्वसत्ताऽश्वत्वमित्यादि वाच्यम्। एवं च तस्यामेव गवादिभेदभिन्नायां सत्तायां जातौ सर्वे गोशब्दादयो वाचकत्वेन व्यवस्थिताः। प्रातिपदिकार्थश्च सत्तेति प्रसिद्धम्। भाववचनो धातुरिति पक्षे भावः सत्तैवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव। क्रियावचनो धातुरिति पक्षेऽपि।

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम्।

इति क्रियासमुद्देशे क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनाद्धात्वर्थः सत्ता भवत्येव। तस्य भावस्त्वतलाविति (पा० सू० ५।१।११९) भावार्थे त्वतलादीनां विधानात्सत्तावाचित्वं युक्तम्। सा च सत्तोदयव्ययवैधुर्यान्नित्या। सर्वस्य

१ क. °तिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्र°। २ क. °न प्रतिपत्तिसिद्धौ स्फ°। ३ घ. °था चोक्तं महद्भिरिदं वा°। ४ ख. विद्यमाना। ५ क. °भेदो ग°। ६ घ. °दिकं प°। ७ क. ख. ग. घ. ङ. °ति। जातिपदार्थनयानुसारेणानेकव्यक्तिकि°। ८ घ. °र्या नित्या।

प्रपञ्चस्य तद्विवर्ततया देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यात्सा सत्ता महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकाद्वयार्थः ।

द्रव्यपदार्थवादिनोऽपि नये संविल्लक्षणं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ इति संबन्धसमुद्देशे समर्थितम्—

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्यते ।
असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥
अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ।
गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते ॥ इति ।

भाष्यकारेणापि सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इत्येतद्वार्तिकव्याख्यानावसरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन ग्रन्थेनासत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थ इति निरूपितम् ।

जातिशब्दार्थवादिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतजातिमभिदधति । तस्यामवगाह्यमानायां तत्संबन्धाद्द्रव्यमवगम्यते । शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते । गुणे तत्संबन्धात्प्रत्ययः । द्रव्ये संबन्धिसंबन्धात् । संज्ञाशब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्छैशवकौमारयौवनाद्यवस्थाद्भेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययबलात्सिद्धा देवदत्तत्वादिजातिरभ्युपगन्तव्या । क्रियास्वपि जातिरालक्ष्यते । सैव धातुवाच्या पचतीत्यादावनुवृत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात् । द्रव्यपदार्थवादिव्याडिनये शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेयतया प्रतिभासते । जातिस्तूपलक्षणतयेति नाऽऽनन्त्यादिदोषावकाशः । पाणिन्याचार्यस्योभयं संमतम् । यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् (पा० सू० १ । २ । ५८) इत्यादिव्यवहारः । द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (पा० सू० १ । २ । ६४) इत्यादिः । व्याकरणस्य सर्वपार्षदत्वान्मतद्वयाभ्युपगमे न कश्चिद्विरोधः । तस्माद्द्रव्यं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थ इति स्थितम् । तदुक्तम्—

तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः ।
एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते ॥ इति ।

१ च. °तत्त्वशब्दं द्र° । २ क.—ग. ङ. च. °भिन्न° । ३ क. ग. °सिद्धत्वा° । ख. °सिद्धादिजा° । घ. °सिद्धा जा° । ४ ङ.—च. पठती° । ५ क. ख. °तु । नद्र° । ग. °तु । स्वद्र° । ६ घ. °व्यालिन° । ७ क. ख. ग. °दिः । इत्यादिव्या° । ८ क. सर्व पा° । ९ घ. ब्राह्म° । १० ख. एकार्थश° । ११ क. ग. घ. °क्नोऽर्थश° ।

सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं संबन्धसमुद्देशे—

यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं चाविकल्पितम् ।
तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्रय्यन्तवेदिनः ॥ इति ।

द्रव्यसमुद्देशेऽपि—

विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा ।
विकारापगमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं पराम् ॥ इति ।

अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः—

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाश्च न पृथक्ततः ।
अपृथक्त्वेऽपि संबन्धस्तयोर्जीवात्मनोरिव ॥ इति ।

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्यामात्रकल्पितत्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः । अभेदे च पारमार्थिके संवृतिवशाद्व्यवहारदशायां स्वप्नावस्थावदुच्चावचः प्रपञ्चो विवर्तत इति कारिकार्थः । तदाहुर्वेदान्तवादनिपुणाः—

यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ।
एवं जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः ॥ इति ।

तदित्थं कूटस्थे परस्मिन्ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगभिन्नेऽवगतेऽनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनाऽवस्थानलक्षणं निःश्रेयसं सेत्स्यति ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।

इत्यभियुक्तोक्तेः । तथा च शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं सिद्धम् । तदुक्तम्—

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षते ॥ (वाक्यप० १।१४)इति ।

तथा—इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥ (वाक्यप० १।१६)इति ।

तस्माद्व्याकरणशास्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतयाऽध्येतव्यमिति सिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शनम् ॥

---

१ घ. °गमेऽथाऽऽहुः प्रकृतिं च प° । च. °गमे सत्यां ता° । २ घ. °गताद्वितीयत्वनिर्वाहार्थं वाचकयोर्विभा° । ३ ख. °त्रपरिक° । ४ ख. न । ५ घ. °वादिनि° । ६ क. ख. °दृग्ब्रह्मा° । ७ घ. °नपार्वे° । ८ क.—ग ङ. च. °मार्गणाम्° । ९ घ. राज्ययावति । १० घ. तद्व्या° ।

अथ सांख्यदर्शनम् ॥ १४ ॥

अथ सांख्यैराख्याते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके कथंकारं विवर्तवाद आदरणीयो भवेत्। एष हि तेषामाघोषः। संक्षेपेण हि सांख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः संभाव्यन्ते। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च कश्चिद्विकृतिरेव कश्चिदनुभय इति।

तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः। नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृतिः। प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात्। तदुक्तं—मूलप्रकृतिरविकृतिरिति (सां० का० ३)। मूलं चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः। महदादेः कार्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति। अनवस्थापातात्। न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यम्। प्रमाणाभावादिति भावः।

विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहंकारतन्मात्राणि। तदप्युक्तं—महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति (सां० का० ३)। अस्यार्थः—प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महादादीनि तत्त्वानि। तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमहंकारस्य प्रकृतिः। मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः। एवमहंकारतत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः। प्रकृतिश्च तदेवाहंकारतत्त्वं तामसं सत्पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानाम्। तदेव सात्त्विकं सत्प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानां कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च। रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम्। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

> अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः।
> एकादशकश्च गणस्तन्मात्रापञ्चकं चैव ॥
> सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात्।
> भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥
> बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि।
> वाक्पादपाणिपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥

---

१ च.–कश्चिद्°। २ ग. °द्विवृतिः। ३ ग. °द्विवृतिः। ४ घ. मूला चा°। ५ घ. °त्त्वं नाम ता°। ६ ख. ग. °णम°। ७ क.–ग. ङ. च. कश्च ग°। ८ क.—ग. ङ. च. °कमेकादशकः प्र°। ९ क. ख. ग. घ. °स्थाख्यानि।

उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं[1] च साधर्म्यादिति (सां० का० २४ । २७) विवृतं च तत्त्वकौमुद्यामाचार्यवाचस्पतिभिः।

केवला विकृतिस्तु वियदादीनि पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च। तदुक्तं---षोडशकस्तु विकारः (सां० का० ३) इति। षोडशसंख्याव- च्छिन्नो गणः षोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः। यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथाऽपि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः। तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतम्। गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्य- त्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावः तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च[2] महाभूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुष्प- ञ्चगुणानि जायन्ते। इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता। तदुक्तम्--

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥ (सां०का०२२)इति।

अनुभयात्मकः पुरुषः। तदुक्तं—न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः (सां० का० ३) इति। पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः।

एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम्। तदप्युक्तम्---

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि॥(सां०का०४)इति।

इह कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः *संगिरन्ते। नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति। वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तु सदिति। सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति।

तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः। असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः। तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च।

नापि सतोऽसज्जायते। कारकव्यापारात्प्रागसतः शशविषाणवत्सत्तासं- बन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः। न हि नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्तुं पार्यते। ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्तदचारु। असति धर्मिणि तद्धर्म इति व्यप- देशानुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः।

* घ. पु. टि.---संप्रतिपद्यन्ते।

१ घ. °यं चेति। उभयसाधर्म्यात्। वि°। २ ख. ग. ङ.—च. °ञ्च भू°। ३ ङ. —च. °ञ्च भू°। ४ घ. त्पत्तेरसंभवात्। न।

तस्मात्कारकव्यापारात्प्रागपि कार्यं सदेव[1] । सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीषु पयसः । असतः करणे किमपि निदर्शनं[2] न दृश्यते । किंच कार्येण कारणं संबद्धं[3] तज्जनकमसंबद्धं वा । प्रथमे कार्यस्य सत्त्वमायातम् । सतोरेव संबन्ध इति नियमात् । चरमे सर्वं कार्यजातं सर्वस्माज्जायेत[4] । असंबद्धत्वाविशेषात्[5] । तदाख्यायि सांख्याचार्यैः—

असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ इति ।

अथैवमुच्येत संबद्धमपि[6] तत्तदेव[7] जनयति यत्र यच्छक्तम् । शक्तिश्च कार्यदर्शनोन्नेयेति । तन्न संगच्छते । तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे[8] संबद्धत्वासंबद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् । कार्यकारणयोरभेदाच्च कारणात्पृथक्कार्यस्य[9] सत्त्वं न भवति । पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते । तद्धर्मत्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा गौरश्वः । तद्धर्मश्च पटः । तस्मान्नार्थान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्यं कुर्युरिति चेन्न । संस्थानभेदेनाऽऽविर्भूतपट[10]भावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरो भवन्ति निःसरन्ति चाऽऽविर्भवन्त्येवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते । निविशमानास्तिरो भवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते । न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः । यथोक्तं भगवद्गीतायाम्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । (२।१६) इति ।

ततश्च कार्यानुमानात्तत्प्रधानसिद्धिः । तदुक्तम्—

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात्[11] ।
शक्तस्य शक्यकरणात्कारण[12]भावाच्च[13] सत्कार्यम् ॥ (सां० का० ९) इति ।

नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तः प्रपञ्चः । बाधानुपलम्भात् । अधिष्ठानारोप्ययोश्चिज्जडयोः कलधौत[14]शुक्त्यादिवत्सारूप्या[15]भावेना[16]ऽऽरोपासंभवाच्च ।

---

१ घ. °देवास° । २ घ. °नं ह° । ३ ख. °द्धं सत्तज्ज° । ४ ख. °ज्जायते । अ° । ५ ख. °बन्धत्वा° । ६ क.–ग. च. °बन्धम° । ७ क. ख. ग. घ. °पि तदे° । ८ ङ.–च. °त् । पृथङ्न । ९ क. कार्यस्यासत्त्वं न । ग. कार्यस्य सत्त्वं न° । घ. कार्यस्य सत्त्वं कारणात्पृथ° । १० घ. °स्थाभे° । ११ च. °सदुपकरणादुपादानाग्र° । १२ क.–ग. ङ. °दकारणत्वात्° । १३ ख. ग. °रणाभा° । १४ क.–ग. ङ. च. °तरूप्यादि° । १५ क. ख. °रूप्याभेदेनापि सं° । ग. °रूप्याभेदेनारोपासं° । च.–°रूप्यभा° । १६ घ. °नापि संभवाभावा° ।

ततश्च सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रपञ्चस्य तथाविधकारणमवधारणीयम् । तथा च प्रयोगः--विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् । यद्येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकम् । तथा चेदं तस्मात्तथेति । तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत्सत्त्वं या दुःखात्मकता तद्रजो या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः । तथाहि--प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा चैत्रदारेषु सत्यवत्यां चैत्रस्य सुखमाविरस्ति । तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात् । तत्सपत्नीनां दुःखम् । ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् । तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसमुद्भवात् । एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति । परैरपह्रियमाणं दुःखं करोति । उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते । उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः । मुह वैचित्त्ये, इत्यस्माद्धातोर्मोहशब्दनिष्पत्तेः । उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात् । तस्मात्सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते । तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते--

> अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः *प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
> अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः
> ॥ (४ । ५) इति ।

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्याद्रजःसत्त्वतमोगुणत्रयप्रतिपादनपराः ।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्ये न व्याप्रियते । अतः केनचिच्चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यम् । तथा च सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्तव्यः स्यादिति चेत्तदसंगतम् । अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्तमानं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्तते तथा प्रकृतिरचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यतीति । तदुक्तम्--

> वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
> पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ (सां०का० ५७) इति।

यत्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स गर्भस्रावेण गतः । विकल्पानुपपत्तेः । स किं सृष्टेः प्राक्प्रवर्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा ।

---

* सर्वदर्शनसंग्रहपुस्तके तु प्रजा जनयन्तीमिति पाठः ।

---

१ क.--ङ. °स्य त° । २ क.--°वर्णाका° । ३ क. तत्पत्नी° । ग. तत्पत्नीनां । ४ घ. °त्वेन व्यवति । ५ ख. °पि प्रयो° । ६ क. ख. ग. घ. °थार्थे प्र° । ७ क. ख. ग. °वृद्ध्यर्थं क्षी° । ८ क.--ङ. स प्रायेण ।

आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः । द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः । करुणया सृष्टिः सृष्ट्यां च कारुण्यमिति । तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य संनिधानेन लोहस्य व्यापारस्तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य संनिधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते । प्रकृतिपुरुषसंबन्धश्च पङ्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः । प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद्बुद्धिच्छायापत्त्या तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनं न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । यथा खलु कौचित्पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात्परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात्संयोगमुपगच्छेताम् । तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः । ततश्च पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः। तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः। यथोक्तम्—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संबन्धस्तत्कृतः सर्गः ॥ (सां०का०२१)इति।

ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः । निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यत इति चेदुच्यते । यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्तकी निवर्तते तथा प्रकृतिरपि । यथोक्तम्—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ (सां० का० ५९)) इति ।

एतच्च निरीश्वरसांख्यशास्त्रप्रवर्तककपिलादिमतानुसारिणां मतमुपन्यस्तम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे सांख्यदर्शनम् ॥

---

१ ख. सृष्टेः का° । २ घ. °ष्ट्या का° । ३ क. ख. ग. घ. °युक्तप्र° । ४ च. °षनिबन्ध° । ५ क. ख. °न्धनो न । ६ ग. ङ. ततः प° । ७ च. °नदर्शनसंबन्धानि° । ८ घ. °की नर्तनं त° । च. °की नृत्याग्निव° । ९ क. नृत्तात् । १० ख. घ. °थाऽऽनन्दं प्र° । ११ घ. तदर्थं नि° । १२ ख. ङ.–च. °लानु° ।

अथ पातञ्जलदर्शनम् ॥ १५ ॥

सांप्रतं सेश्वरसांख्यप्रवर्तकपतञ्जलिप्रभृतिमुनिमतमनुवर्तमानानां मतमुपन्यस्यते ।

तत्र सांख्यप्रवचनापरनामधेयं योगशास्त्रं पतञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे–अथ योगानुशासनम् (पा० यो० सू० १ । १) इति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' (पा० यो० सू० १ । २) इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षद्भगवान्पतञ्जलिः । द्वितीये 'तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः' (पा० यो० सू० २ । १) इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि[3] च पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि । तृतीये 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' पा० यो० सू० ३ । १) इत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तदवान्तरफलं विभूतिजातम् । चतुर्थे 'जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः' (पा० यो० सू० ४ । १) इत्यादिना सिद्धिपञ्चकप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम् । प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्राचीनान्येव संमतानि । षड्विंशस्तु परमेश्वरः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसंप्रदायप्रवर्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभृतामनुग्राहकश्च ।

ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य तप्यभावः कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोऽनुग्राहकतया कक्षी क्रियत इति चेदुच्यते । तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं बुद्ध्यात्मना परिणमत इति सत्त्वे परितप्यमाने तदारोपवशेन तदभेदावगाहि- पुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः–

सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावा ये वा राजसास्तापकास्ते ।
तप्याभेदग्राहिणी तामसी या वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्त आत्मा ॥ इति ।

पञ्चशिखेनाप्युक्तम्—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परि-

---

१ क. ख. घ. °ख्यप्राग्व° । २ ग. अथो यो° । ३ क–ग. ङ. च. °नि प° । ४ क. ग. °बन्धं चित्त° । ५ क. ग. °न्तरं सं° । ६ घ. °मपाद° । ७ क.–ग. ङ. च. तत्रावा° । ८ क. °फलवि° । ९ क. ख. ग. °न्त्रकल्पः स° । १० ङ.–तापः । ११ क. ग. °सत्त्वे त° । १२ क.–ङ. तमोत्र° । १३ ङ.–°वास्ते वा° । १४ क. वा मानसा° । १५ क. ग. °त्युक्तमात्मा ।

णामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपततीति । भोक्तृशक्तिरिति चिच्छक्ति-रुच्यते । सा चाऽऽत्मैव । परिणामिन्यर्थे बुद्धितत्त्वे प्रतिसंक्रान्तेव प्रतिबिम्बि-तेव तद्वृत्तिमनुपततीति बुद्धौ प्रतिबिम्बिता सा चिच्छक्तिर्बुद्धिच्छायापत्त्या बुद्धिवृत्त्यनुकारवतीति भावः । तथा शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्माऽपि तदात्मक इव प्रतिभासत इति । इत्थं तप्यमानस्य पुरुषस्याऽऽदरनैरन्तर्यदीर्घकालानुबन्धियमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन परमेश्वर-प्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावनुपप्लवायां जातायामविद्यादयः पञ्च क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति । कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति । ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यमिति सिद्धम् ।

तत्राथ योगानुशासनम् (पा० यो० सू० १।१) इति प्रथमसूत्रेण प्रेक्षा-वत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रतिपाद्यते ।

अत्राथशब्दोऽधिकारार्थः स्वी क्रियते । अथशब्दस्यानेकार्थत्वे संभवति कथ-मारम्भार्थत्वपक्षे पक्षपातः संभवेत् । अथशब्दस्य मङ्गलाद्यनेकार्थत्वं नामलिङ्गानु-शासनेनानुशिष्टम्—मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ (अमर० ३।३।२४६) इति । अत्र प्रश्नकार्त्स्न्ययोरसंभवेऽप्यानन्तर्यमङ्गलपूर्वप्रकृतापेक्षारम्भलक्षणानां चतुर्णामर्थानां संभवादारम्भार्थत्वानुपपत्तिरिति चेन्मैवं मंस्थाः । विकल्पासह-त्वात् । आनन्तर्यमथशब्दार्थ इति पक्षे यतः कुतश्चिदानन्तर्यं पूर्ववृत्तशमाद्य-साधारणात्कारणादानन्तर्यं वा । न प्रथमः । न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठ-त्यकर्मकृत् । (भ० गी० ३ । ५) इति न्यायेन सर्वो जन्तुरवश्यं किंचि-त्करोत्येवेति तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्ततया तदर्थाथशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसक्तेः । न चरमः । शमाद्यनन्तरं योगस्य प्रवृत्तावपि तस्यानुशासनप्रवृत्त्यनुबन्धत्वेनो-पात्ततया शब्दतः प्राधान्याभावात् । न च शब्दतः प्रधानभूतस्यानुशासनस्य शमाद्यानन्तर्यमथशब्दार्थः किं न स्यादिति वदितव्यम् । अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह । अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलसहितो योगो येन तदनुशासनमिति व्युत्पत्तेः । अनुशासनस्य च तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषानन्तरभा-वित्वेन शमदमाद्यानन्तर्यनियमाभावात् । जिज्ञासाज्ञानयोस्तु शमाद्यानन्तर्यमा-

---

१ ङ.—च. °न्ते च त° । २ ग. तद्वृति । ३ ङ.—च. °न्ते च प्र° । ४ ङ.—च. °ते त° । ५ क. प्रलयं । ६ च. °यं बीजम° । ७ घ. °षस्य नै° । ८ घ.—च. °न्यथाख्या° । ९ घ. °त्यङ्गवि° । १० ख. °थमधिकारार्थत्वप° । ११ क.—ङ. जन्तुः किं° ।

म्नायते—तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत् । (बृ० ४ । ४ । २३) इत्यादिना । नापि तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषानन्तर्यमथशब्दार्थः । तस्य संभवेऽपि श्रोतृप्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरनुपयोगेनानभिधेयत्वात् । तत्रापि निःश्रेयसहेतुतया योगानुशासनं प्रमितं न वा । आद्ये तदभावेऽप्युपादेयत्वं भवेत् । द्वितीये तद्भावेऽपि हेयत्वं स्यात् । प्रमितं चास्य निःश्रेयसनिदानत्वम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति (का० २ । १२) इति श्रुतेः । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि (भ० गी० २ । ५३) इति स्मृतेश्च । अत एव शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनाद्युपयोगानन्तर्यं पराकृतम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १ । १ । १) इत्यत्र तु ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वेनाधिकारार्थत्वं परित्यज्य साधनचतुष्टयसंपत्तिविशिष्टाधिकारिसमर्पणाय शमदमादिवाक्यविहिताच्छमादेरानन्तर्यमथशब्दार्थ इति शंकराचार्यैर्निरटङ्कि ।

अथ मा नाम भूदानन्तर्यार्थोऽथशब्दः । मङ्गलार्थः किं न स्यात्[१] । न स्यात् । मङ्गलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अगर्हिताभीष्टावाप्तिर्मङ्गलम् । अभीष्टं च सुखावाप्तिदुःखपरिहाररूपतयेष्टम् । योगानुशासनस्य च सुखदुःखनिवृत्त्योरन्यतरत्वाभावान्न मङ्गलता । तथा च योगानुशासनं मङ्गलमिति न संपनीपद्यते[३] । मृदङ्गध्वनेरिवाथशब्दश्रवणस्य कार्यतया मङ्गलस्य वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरसंभवाच्च । यथाऽऽर्थिकार्थो वाक्यार्थे[४][५] न निविशते तथा कार्यमपि[६] न निविशेत । अपदार्थत्वाविशेषात् । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते । अन्यथा शब्दप्रमाणकानां शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत[७] इति मुद्राभङ्गः कृतो भवेत् । ननु प्रारिप्सितप्रबन्धपरिसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहप्रशमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च शास्त्रारम्भे मङ्गलाचरणमनुष्ठेयम् । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, आयुष्मत्पुरुषकाणि वीरपुरुषकाणि च भवन्ति (पा० म० भा० पृ० ७४०) इत्यभियुक्तोक्तेः । भवति च मङ्गलार्थोऽथशब्दः—

> ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
> कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

---

१ क. ग.–च. °कार्यार्थं° । २ क. °त् । स्या° । ३ ङ. संपद्यते । ४ ख. °क्यार्थो नि° । ५ क–ग. ङ. च. °र्थे नि° । ६ क. ख. घ. °पि । अ° । ७ क. ग.–च. पूर्येति ।

इति स्मृतिसंभवात् । तथा च वृद्धिरादैच् (पा० सू० १ । १ । १) इत्यादौ वृद्ध्यादिशब्दवदथशब्दो मङ्गलार्थः स्यादिति चेन्मैवं भाषिष्ठाः । अर्थान्तराभिधानाय प्रयुक्तस्याथशब्दस्य वीणावेण्वादिध्वनिवच्छ्रवणमात्रेण मङ्गलफलत्वोपपत्तेः । अथार्थान्तरारम्भवाक्यार्थधीफलकस्याथशब्दस्य कथमन्यफलकतेति चेन्न । अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भवत्तत्संभवात् । न च स्मृतिव्याकोपः । माङ्गलिकाविति मङ्गलप्रयोजनत्वविवक्षया प्रवृत्तेः ।

नापि पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दः । फलत आनन्तर्याव्यतिरेकेण प्रागुक्तदूषणानुषङ्गात् । किमयमथशब्दोऽधिकारार्थोऽथाऽऽनन्तर्यार्थं इत्यादिविमर्शवाक्ये पक्षान्तरोपन्यासे तत्संभवेऽपि प्रकृते तदसंभवाच्च । तस्मात्पारिशेष्यादधिकारप्रदवेदनीयप्रारम्भार्थोऽथशब्द इति विशेषो भाष्यते । यथाऽथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरित्यत्राथशब्दः क्रतुविशेषप्रारम्भार्थः परिगृहीतो यथा चाथ शब्दानुशासनम् (पात० म० भा० १ । १) इत्यत्राथशब्दो व्याकरणशास्त्राधिकारार्थस्तद्वत् । तदभाषि व्यासभाष्ये योगसूत्रविवरणपरे—अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यत इति । तद्व्याचख्यौ वाचस्पतिः । तदित्थम्—अमुष्याथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे शास्त्रेण प्रस्तूयमानस्य योगस्योपवर्तनात्समस्तशास्त्रतात्पर्यार्थव्याख्यानेन शिष्यस्य सुखावबोधप्रवृत्तिर्भवतीत्यथशब्दस्याधिकारार्थत्वमुपपन्नम् ।

ननु 'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः' इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः पतञ्जलिः कथं योगस्य शासितेति चेदद्धा । अत एव तत्र तत्र पुराणादौ विशिष्य योगस्य विप्रकीर्णतया दुर्ग्राह्यार्थत्वं मन्यमानेन भगवता कृपासिन्धुना फणिपतिना सारं संजिघृक्षुणाऽनुशासनमारब्धं न तु साक्षाच्छासनम् । यदाऽयमथशब्दोऽधिकारार्थस्तदैवं वाक्यार्थः संपद्यते—योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति । तस्मादयमथशब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थश्चेति सिद्धम् ।

तत्र शास्त्रे व्युत्पाद्यमानतया योगः ससाधनः सफलो विषयः । तद्व्युत्पादनमवान्तरफलम् । व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं परमप्रयोजनम् । शास्त्रयोगयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबन्धः । योगस्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभाव-

---

१ क. ख. ग. घ. °वणम° । ङ—°वणे मङ्गलकार्यतयोपपत्तेः । २ घ. अर्था° । ३ ख. नानार्थं । ४ क.–ग. °जकम् । ना° । ङ. च. °जकत्ववि° । ५ क.–ग. च. °वृत्तिः । ना° । ६ ख. °सेन त° । ७ घ. °रकप° । ८ क.–ग. च. विश्वग्ज्यो° । ९ ङ.–च. °त्पर्यव्या° । १० क.–ग. ङ. च. °त्तिरास्तामित्युप° । ११ घ. °याऽग्राह्या° ।

लक्षणः संबन्धः । स च श्रुत्यादिप्रसिद्ध इति प्रागेवावादिषम् । मोक्षमपेक्षमाणा एवाधिकारिण इत्यर्थसिद्धम् । न चाथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १।१।१) इत्यादावधिकारिणोऽर्थतः सिद्धिराशङ्कनीया । तत्राथशब्देनाऽऽनन्तर्याभिधान-प्रणाडिकयाऽधिकारिसमर्पणसिद्धावार्थिकत्वशङ्कानुदयात् । अत एवोक्तं श्रुति-प्राप्ते प्रकरणादीनामनवकाश इति । अस्यार्थः—यत्र हि श्रुत्याऽर्थो न लभ्यते तत्रैव प्रकरणादयोऽर्थं समर्पयन्ति नेतरत्र । यत्र तु शब्दादेवार्थस्योपलम्भस्तत्र नेतरस्य संभवः । शीघ्रबोधिन्या श्रुत्या विनियोगस्य बोधनेन निराकाङ्क्षतये-तरेषामनवकाशात् । किंच श्रुत्या बोधितेऽर्थे तद्विरुद्धार्थं प्रकरणादि समर्पयत्य-विरुद्धं वा । न प्रथमः । विरुद्धार्थबोधकस्य तस्य बाधितत्वात् । न चरमः । वैयर्थ्यात् । तदाह—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य-मर्थविप्रकर्षात् (जै० सू० ३।३।१४) इति ।

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।
मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥ इति च ।

तस्माद्विषयादिमत्वाद्ब्रह्मविचारकशास्त्रवद्योगानुशासनं शास्त्रमारम्भणीयमिति स्थितम् ।

ननु व्युत्पाद्यमानतया योग एवात्र प्रस्तुतो न शास्त्रमिति चेत्सत्यम् । प्रतिपाद्यतया योगः प्राधान्येन प्रस्तुतः । स च तद्विषयेण शास्त्रेण प्रतिपाद्यत इति तत्प्रतिपादने करणं शास्त्रम् । करणगोचरश्च कर्तृव्यापारो न कर्मगोचर-तामाचरति । यथा छेत्तुर्देवदत्तस्य व्यापारभूतमुद्यमननिपातनादि कर्म करण-भूतपरशुगोचरं न कर्मभूतवृक्षादिगोचरम् । तथा च वक्तुः पतञ्जलेः प्रवचनव्यापा-रापेक्षया योगविषयस्याधिकृतता करणस्य शास्त्रस्य । अभिधानव्यापारापेक्षया तु योगस्यैवेति विभागः । ततश्च योगशास्त्रस्याऽऽरम्भः संभावनां भजते । अत्र चानुशासनीयो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्यते । ननु युजिर्योग इति संयोगार्थ-तया परिपठिताद्युजेर्निष्पन्नो योगशब्दः संयोगवचन एव स्यान्न तु निरोधवचनः। अत एवोक्तं याज्ञवल्क्येन—

संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ इति ।

---

१ क. ख. ग. °दिष्टम् । मो° । घ. °दिष्टमो° । २ क.—ङ. °माणा श्रवणाधि° । ३ ङ.—च. °धाने प्र° । ४ क. ख. ग. घ. प्रमाणा° । ५ क. ख. °सनशा° । ६ क. °रं क° । ७ घ. °स्यैव प्रतिपाद्यतेति ।

तदेतद्वार्तम्[1] । जीवपरयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादेरसंभवात् । अजसंयोगस्य कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च । मीमांसकमतानुसारेण तदङ्गीकारेऽपि नित्यसिद्धस्य तस्य साध्यत्वाभावेन शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च । धातूनामनेकार्थत्वेन युजेः समाध्यर्थत्वोपपत्तेश्च । तदुक्तम्—

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ इति ।

अत एव केचन युजिं[2] समाधावपि पठन्ति युज समाधाविति । नापि याज्ञवल्क्यवचनव्याकोपः । तत्रस्थस्यापि योगशब्दस्य समाध्यर्थत्वात् ।

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।
ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति तेनैवोक्तत्वाच्च । तदुक्तं भगवता व्यासेन—योगः समाधिः (योगभा० पृ० २ । १ इति[3] ।

नन्वेवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्जलिना—यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि योगस्य (पात० यो० सू० २ । २९) इति न चाङ्गयेवाङ्गतां गन्तुमुत्सहते । उपकार्योपकारकभावस्य दर्शपूर्णमासप्रयाजादौ भिन्नायतनत्वेनात्यन्तभेदात् । अतः समाधिरपि[4] न योगशब्दार्थो युज्यत इति चेत्तन्न युज्यते । व्युत्पत्तिमात्राभिधित्सया तदेवार्थमात्रनिर्भासं[5] स्वरूपशून्यमिव समाधिः (पात० यो० सू० ३ । ३) इति । निरूपित[6]चरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो योगस्याभेदविवक्षया[7] व्यपदेशोपपत्तेः । न च व्युत्पत्तिबलादेव सर्वत्र शब्दः प्रवर्तते । तथात्वे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेस्तिष्ठन्गौर्न स्यात् । गच्छन्देवदत्तश्च गौः स्यात् । प्रवृत्तिनिमित्तं[8] च प्रागुक्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति । तदुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (पात० यो० सू० १ । २) इति ।

ननु वृत्तीनां निरोधश्चेद्योगोऽभिमतस्तासां ज्ञानत्वेनाऽऽत्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीयस्तदाश्रयो भवेत् । प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्वनियमात् । ततश्च

उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम् ।

इति न्यायेनाऽऽत्मनः कौटस्थ्यं विहन्येतेति[9] चेत्तदपि न घटते । निरोधप्र-

१ घ. °तदार्त° । २ क. ग. युजिस° । ३ क.—ग. ङ. च. °ति । यद्येव° । ४ ख. °पि यो° ।
५ ख. °भांसस्व° । ६ घ. °पितं च° । ७ ख. °वक्षाया । ८ ख. घ. निवर्ततेति । ९ घ. °ते नामनि° ।

तियोगिभूतानां प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिस्वरूपाणां वृत्तीनामन्तःकरणाद्यपरपर्यायचित्तधर्मत्वाङ्गीकारात् । कूटस्थनित्या चिच्छक्तिरपरिणामिनी विज्ञानधर्माश्रयो भवितुं नार्हत्येव । न च चितिशक्तेरपरिणामित्वमसिद्धमिति मन्तव्यम् । चितिशक्तिरपरिणामिनी सदा ज्ञातृत्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा चित्तादि–इत्याद्यनुमानसंभवात् । तथा यद्यसौ पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातृत्वं नोपपद्येत । चिद्रूपस्य पुरुषस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदन्तरङ्गं निर्मलं सत्त्वं तस्यापि सदैव स्थितत्वात् । येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य दृश्यस्य सदैव चिच्छायापत्त्या[3] भानोपपत्त्या पुरुषस्य निःसङ्गत्वं संभवति । ततश्च सिद्धं तस्य सदाज्ञातृत्वमिति [4]न कदाचित्परिणामित्वशङ्काऽवतरति । चित्तं पुनर्येन विषयेणोपरक्तं भवति स विषयो [6]ज्ञातः, येनोपरक्तं न भवति तदज्ञातमिति वस्तु[7]नोऽयस्कान्तमणिकल्पस्य [8]ज्ञानाज्ञानकारणभूतोपरागानुपरागधर्मित्वादयःसधर्मकं चित्तं परिणामीत्युच्यते ।

ननु चित्तस्येन्द्रियाणां चाऽऽहंकारिकाणां सर्व[9]गतत्वात्सर्वविषयैरस्ति सदा संबन्धः । तथा च सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येतेति चेन्न । सर्वगतत्वेऽपि चित्तं यत्र शरीरे वृत्तिमत्तेन शरीरेण सह संबन्धो येषां विषयाणां तेष्वेवां[10]स्य ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गाभावात् । अत एवायस्कान्तमणिकल्पा[11] विषया अयःसधर्मकं चित्तमिन्द्रियप्रणालिकयाऽभिसंबन्ध्योपरञ्जयन्तीत्युक्तम् । तस्माच्चित्तस्य धर्मा वृत्तयो नाऽऽत्मनः । तथा च श्रुतिः–'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' (बृ० १।५।३) इति । चिच्छक्तेरपरिणामित्वं[12] पञ्चशिखाचार्यैराख्यायि–अपरिणामिनी भोक्तृशक्तिरिति । पतञ्जलिनाऽपि–सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्त[13]यस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् (पात० यो० सू० ४ । १८) इति । चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते–चित्तं परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छ्रोत्रादिवदिति ।

परिणामश्च त्रिविधः प्रसिद्धो धर्मलक्षणावस्थाभेदात् । धर्मिणश्चित्तस्य नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः । यथा कनकस्य कटकमुकुटकेयूरादि । धर्मस्य

१ घ. °द्रास्व° । २ घ. °त्ताद्य° । ३ घ. °त्त्या निः° । ४ क.–ग.–च. न काचि° । ५ क.–ग.–ङ. च. °मित्वाश° । ६क. °तः, यदुपरक्तं भ° । ग. °तः, नानुपरक्तं भ° । ख. ङ.–च. °तः, यदुपरक्तं न भ° । ७ख. °स्तुतोऽय° । ८घ.ज्ञान° । ९क.ग. °गत्वा° । १०घ. °वाज्ञा° । ११ख. °ल्पा चिच्छक्तिर्यतो विचि° । १२घ. °त्वं च प° । १३ ख. °वृत्तिरप्येतत्प्र° ।

वर्तमानत्वादिर्लक्षणपरिणामः । नीलाद्यालोचनस्य स्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः । कटकादेस्तु नवपुराणत्वादिरवस्थापरिणामः । एवमन्यत्रापि यथासंभवं परिणामत्रितयमूहनीयम् । तथा च प्रमाणादिवृत्तीनां चित्तधर्मत्वात्तन्निरोधोऽपि तदाश्रय एवेति न किंचिदनुपपन्नम् ।

ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे सुषुप्त्यादौ क्षिप्तमूढादिचित्तवृत्तीनां[4] निरोधसंभवाद्योगत्वप्रसङ्गः । न चैतद्युज्यते । क्षिप्ताद्यवस्थासु क्लेशप्रहाणादेरसंभवान्निःश्रेयसपरिपन्थित्वाच्च । तथाहि—क्षिप्तं नाम तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमस्थिरं चित्तमुच्यते । तमःसमुद्रे मग्नं निद्रावृत्तिभावितं मूढमिति गीयते । क्षिप्ताद्विशिष्टं चित्तं विक्षिप्तमिति गीयते । विशेषो नाम—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । (भ० गी० ६ । ३४)

इति न्यायेनास्थिरस्यापि मनसः कादाचित्कसमुद्भूतविषयस्थैर्यसंभवेन स्थैर्यम् । अस्थिरत्वं च स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुशयजनितं वा । तदाह—व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः (पात० यो० सू० १ । ३०) इति । तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिर्व्याधिः । चित्तस्याकर्मण्यत्वं स्त्यानम् । विरुद्धकोटिद्वयावगाहि ज्ञानं संशयः । समाधिसाधनानामभावनं प्रमादः[11] । शरीरवाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यम् । विषयाभिलाषोऽविरतिः । अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिदर्शनम् । कुतश्चिन्निमित्तात्समाधिभूमेरलाभोऽलब्धभूमिकत्वम् । लब्धायामपि तस्यां चित्तस्याप्रतिष्ठाऽनवस्थितत्वमित्यर्थः । तस्मान्न वृत्तिनिरोधो योगपक्षेनिक्षेपमर्हतीति चेन्मैवं वोचः । हेयभूतक्षिप्ताद्यवस्थात्रये वृत्तिनिरोधस्य[14] योगत्वासंभवेऽप्युपादेययोरेकाग्रनिरुद्धावस्थयोर्वृत्तिनिरोधस्य योगत्वसंभवात् । एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते । निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धमिति भण्यते ।

स च समाधिर्द्विविधः । संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदात् । तत्रैकाग्रे चेतसि यः प्रमाणादिवृत्तीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स संप्रज्ञातसमाधिः । सम्यक्प्रज्ञायतेऽस्मिन्प्रकृतेर्विविक्ततया ध्येयमिति व्युत्पत्तेः । स चतुर्विधः । सवितर्कादिभेदात् । समाधिर्नाम भावना । सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण[15] चेतसि

१ क. ख. ग. न च पु° । २ ग. °न्यच्चापि । ३ घ. °त्तनिरो° । ४ घ. °क्षिप्तादिचित्तवृत्तेर्मूढा° । ५ घ. न त्वेत° । ६ क. ख. ग. °षु वि° । ७ ङ.—च. त्ति मच्चितं मू° । ८ घ. °त्वास्थिरत्वविक्षेपयोगान्त° । ९ क. ग. °तत्त्वविक्षेपयोगान्त° । १० च. °पा योगान्त° । ११ ग. °दः । चि° । १२ क. ग. घ. °मित्वम् । १३ °पक्षे नि° । १४ क.—ङ. °स्य हेयत्वसं° । १५ घ. रे चे° ।

पुनः पुनर्निवेशनम् । भाव्यं च द्विविधम् । ईश्वरस्तत्त्वानि च । तान्यपि द्विविधानि । जडाजडभेदात् । जडानि प्रकृतिमहदहंकारादीनि चतुर्विंशतिः । अजडः पुरुषः । तत्र यदा पृथिव्यादीनि स्थूलानि विषयत्वेनाऽऽदाय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखसंभेदेन[1] च भावना प्रवर्तते स समाधिः सवितर्कः । यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्तते तदा सविचारः । यदा रजस्तमोलेशानुविद्धं चित्तं भाव्यते तदा सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्योद्रेकात्सानन्दः । यदा रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्तते भावना तदा[2] तस्यां[3] सत्त्वस्य[4] न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकाच्च [5]सत्तामात्रावशेषत्वेन सास्मितः समाधिः । तदुक्तं पतञ्जलिना—वितर्कविचारानन्दा[6]स्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः (पात० यो० सू० १ । १७) इति । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः । ननु सर्ववृत्तिनिरोधो योग इत्युक्ते संप्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् । तत्र सत्त्वप्रधानायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्तदेत[7]द्वार्तम् । क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारात् । क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धाः—अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः (पात० यो० सू० २ । ३) इति ।

नन्वविद्येत्यत्र किमाश्रीयते । पूर्वपदार्थप्राधान्यममक्षिकं वर्तत इतिवत् । उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् । अन्यपदार्थप्राधान्यं वाऽमक्षिको देश इतिवत् । तत्र न पूर्वः । पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽविद्यायां[8] प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशादिकारकत्वानुपपत्तेः । अविद्याशब्दस्य[9] स्त्रीलिङ्गत्वाभावापत्तेश्च । न द्वितीयः । कस्यचिदभावेन विशिष्टाया विद्यायाः क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्बीजत्वानुपपत्तेः । न तृतीयः । नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्चेति वृत्तिकारवचनानुसारेणाविद्यमाना विद्या यस्याः साऽविद्या बुद्धिरिति समासार्थसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्लेशादिबीजत्वानुपपत्तेः । विवेकख्यातिपूर्वकसर्व[10]वृत्ति[11]निरोधसंपन्नायास्तस्यास्तथात्वप्रसङ्गाच्च । उक्तं चास्मितादीनां क्लेशानामविद्यानिदानत्वम्—अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदा[12]राणाम् (पात० यो० सू० २ । ४) इति । तत्र प्रसुप्तत्वं प्रबोधसहकार्यभावेनानभिव्यक्तिः । तनुत्वं प्रतिपक्षभावनया शिथिलीकरणम् । विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिभवः । उदारत्वं सहकारि-

१ क. ख. ग. °न भा° । २ च. °दा स° । ३ क. ख. ग. घ. तस्य । ४ घ. °स्य प्रत्यग्भा° । ५ ङ.–सत्त्वमा° । ६ क. °न्दात्मिकास्मि° । ७ घ. °तदार्तम् । ८ घ. °द्यायाः प्र° । ९ घ. °स्य तृतीयपत्तौ त्रिलि° । १० क. ख. °र्वप्रवृ° । ११ क.–ङ. °त्तिसं° । १२ घ. °दारबामि° । ङ. °दारणमि° ।

संनिधिवशात्कार्यकारित्वम्[1] । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम्—

प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां[2] तन्ववस्थाश्च योगिनाम् ।
विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम् ॥ इति ।

द्वंद्ववत्स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्रधानत्वं[3] नाऽऽशङ्कितम् । तस्मात्पक्षत्रयेऽपि[4] क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं हीयेतेति चेत्तदपि न शोभनं विभाति । पर्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्याशब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्ययज्ञानस्याभिधानमिति वृद्धैरङ्गीकारात् । तदाह—

नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः[5] ।
वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ[6] ॥ इति ।
वृद्धप्रयोगगम्यो हि शब्दार्थः सर्व एव नः[7] ।
तेन यत्र प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयते[8] ॥ इति ।

वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तम्—लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः संबन्धः । लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ उत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्य[9] तद्विरुद्धतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे प्रवृत्तिरिति ।

एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या[10] (पात० यो० सू० २ । ५ इति) । अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्यय इत्युक्तं भवति । तद्यथा—अनित्ये घटादौ नित्यत्वाभिमानः । अशुचौ कायादौ शुचित्वप्रत्ययः—

स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि ।
कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥ इति ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्त्यविरोधाच्च[11][12] दुःखमेव सर्वं विवेकिनः (पात० यो० सू० २ । १५) इति न्यायेन दुःखे स्रक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः । अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः । तदुक्तम्—

अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् ।
अविद्या तत्कृतो बन्धस्तन्नाशो[13] मोक्ष उच्यते ॥ इति ।

---

१ घ. °म् । अत उक्तं । २ घ. °सुप्ततनुली° । ३ ग. °नत्वे ना° । ४ क-ग. ङ. च. °क्षद्वये° । ५ च. °धकृत् । व° । ६ ग. °दन्त्यब्रा° । ७ ङ.-च. °गम्या हि शब्दार्थाः स° । ८ च. °क्तोऽयं न । ९ क. ग. °कत्वस्य । १० घ. °त्मज्ञतिर° । ११ क. ग. °गुणाव्° । १२ घ. °धाम्र दु° । १३ ख. ङ.-च. °न्नाशे मो° ।

एवमियमविद्या चतुष्पदा[1] भवति। नन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु किंचिदनुगतं सामान्यलक्षणं वर्णनीयम्। अन्यथा विशेषस्यासिद्धेः। तथा चोक्तं भट्टाचार्यैः—

सामान्यलक्षणं[2] त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम्।

न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यता॥ इति।

तदपि न वाच्यम्। अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति सामान्यलक्षणाभिधानेन दत्तोत्तरत्वात्। सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानोऽस्मिता[3]। तदप्युक्तं—दृक्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता (पात० यो०सू०२। ६) इति। सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गर्धो रागः। दुःखाभिज्ञस्य[4] तदनुस्मृतिपुरःसरं तत्साधनेषु निवृत्तिर्द्वेषः[5]। तदुक्तं—सुखानुशयी रागः (पात० यो० सू० २। ७) दुःखानुशयी द्वेषः (पात० यो० सू० २। ८) इति। किमत्रानुशयिशब्दे[6] ताच्छील्यार्थे णिनिरिनिर्वा मत्वर्थीयोऽभिमतः। नाऽऽद्यः। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (पा०सू०३।२।७८) इत्यत्र सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्धातोर्णिनेरनुत्पत्तेः। यथाकथंचित्तद्[7]ङ्गीकारेऽप्यचोऽञ्णिति (पा० सू० ७।२। ११५) इति वृद्धिप्रसक्तावतिशा[8]य्यादिपदवदनुशायिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात्। न द्वितीयः।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ।

इति तत्प्रतिषेधात्। अत्र चानुशयशब्दस्याजन्तत्वेन कृदन्तत्वात्। तस्मादनुशयिशब्दो[9] दुरुपपाद इति चेन्नैतद्भद्रम्। भावानवबोधात्[10][11]। प्रायिकाभिप्रायमिदं वचनम्। अत एवोक्तं वृत्तिकारेण[12]—इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिसंबध्यत इति। तेन क्वचिद्भवति कार्यी[13] कार्यिकस्तण्डुली तण्डुलिक इति। तथा च कृदन्ताज्जातेश्च प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम्। अनुशयशब्दस्य कृदन्ततयेनेरुपपत्तिरिति सिद्धम्।

पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलात्सर्वस्य प्राणभृन्मात्रस्याऽऽकृमेरा[14] च विदुषः संजायमानः शरीरविषयादिभिर्मम वियोगो मा भूदिति प्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्तमानो भयरूपो[15]ऽभिनिवेशः पञ्चमः क्लेशः। मा न भूवं हि भूयासम्[16] इति प्रार्थनायाः प्रत्यात्ममनुभवसिद्धत्वात्। तदाह—स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा

१ ख. घ.—च. °तुष्पादा। २ क. °क्षणां मुक्त्वा। ग. °क्षणं मुक्त्वा। ३ घ. °स्मितेति। त°। ४ क.—ङ. दुःखज्ञ°। ५ क.—ग ङ. च. निन्दाद्वेषः। ६ च. °नुगादिश°। ७ क.—ग. ङ च. °चिद्°। ८ क.—ग. ङ. च. °तिशय्या। ९ घ. °शयश°। १० घ. भावनान°। ११घ. °बोधप्रायि°। १२ च. °णेतिकरणेन। इ°। १३ ख. कार्यं का°। च. कार्यी कार्या कार्यकस्तण्डुलिर्मण्डलि°। १४ क. °रा वि°। १५ घ. भवरू°। १६ घ. भूत्वा संतिष्ठामीति।

रूढोऽभिनिवेशः (पात० यो० सू० २ । ९) इति । ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिश्नन्तीति क्लेशाः प्रसिद्धाः ।

कर्माणि विहितप्रतिषिद्धरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनि । विपाकाः[1] कर्मफ[2]लानि जात्यायुर्भोगाः । आ फलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशया धर्माधर्मसंस्काराः । तत्[3]परिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योगः । निरोधो ना[4]भावमात्रमभिमतम्[5] । तस्य तुच्छत्वेन भाव[6]रूप[7]साक्षात्कारजननक्षमत्वासंभवात् । किंतु तदाश्रयो मधुमतीमधु[8]मतीकाविशोकासंस्कार[9]शेषाव्यपदेश्यश्चित्तस्यावस्थाविशेषः । निरुध्यन्तेऽस्मिन्प्रमाणाद्याश्चित्तवृत्तय इति व्युत्पत्तेरुपपत्तेः ।

अभ्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः । त[10]त्र स्थि[11]तौ यत्नोऽभ्यासः (पात० यो० सू० १ । १२–१३) । वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः प्रशान्तवाहितारूपः परिणामविशेषः स्थितिः । तं निमित्तीकृत्य यत्नः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवन्निमित्तार्थेयं सप्तमीत्युक्तं भवति । दृष्टानु[12]श्रविकविष[13]यवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् (पात० यो० सू० १ । १५) । ऐहिकपारत्रिकविषयादौ दोषदर्शनान्निरभिलाषस्य ममैते विषया[14] वश्या नाहमेतेषां वश्य इति विमर्शो वैराग्यमित्युक्तं भवति । समाधिपरिपन्थिक्लेशतनूकरणार्थं समाधिलाभार्थं च प्रथमं क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यम् । क्रियायोगसंपादनेऽभ्यासवैराग्ययोः संभवात् । तदुक्तं भगवता—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं[15] कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते (भ०गी०६।३) इति ।

क्रियायोगश्चोपदिष्टः पतञ्जलिना—तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना[16]नि क्रियायोगः (पात० यो० सू० २ । १) इति । तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन—

विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥ इति ।

प्रणवगायत्रीप्रभृतीनामध्ययनं स्वाध्यायः । ते च मन्त्रा द्विविधाः । वैदिका[17]स्तान्त्रिकाश्च । वैदिकाश्च द्विविधाः । प्रगीता अप्रगीताश्च । तत्र प्रगीताः सामानि ।

---

१ घ. विपाकः । २ क. °फलजा° । ३ च. तत्त्वप° । ४ क. ख. घ. नाम भा° । ५ ख. घ. °तम् । न त्वभावमात्रम् । त° । ६ ख. °वसाक्षात्कारज° । ७ ख. ग. ङ.–च. °पसंस्कारज° । ८ ख. °धुराप्र° । ९ घ. °रविशेषाव्य° । १० ख. °त्र निवेशनमभ्या° । ११ क. ख. स्थितौ । १२ क. °नुश्रावि° । १३ घ. °षर्य वि° । १४ घ. °या न व° । १५ । क. ख. घ. °नादीक्षि° । १६ ख. °तीनां मन्त्राणाम° । १७ घ. °काश्चावैदि° ।

अप्रगीताश्च द्विविधाः। छन्दोबद्धास्तद्विलक्षणाश्च। तत्र प्रथमा ऋचो द्वितीया यजूंषि। तदुक्तं जैमिनिना—तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था। गीतिषु सामाख्या। शेषे यजुःशब्दः (जै० सू० २।१।३३-३५) इति। तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिकाः। ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधाः। स्त्रीपुंनपुंसकभेदात्। तदाह—

स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रिविधा मन्त्रजातयः।
स्त्रीमन्त्रा वह्निजायान्ता नमोन्ताः स्युर्नपुंसकाः॥
शेषाः पुमांसस्ते शस्ताः सिद्धा वश्यादिकर्मणि। इति।

जननादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धत्वम्। स च संस्कारो दशविधः कथितः शारदातिलके—

मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः।
निर्दोषतां प्रयान्त्याशु ते मन्त्राः साधु संस्कृताः॥
जननं जीवनं चैव ताडनं बोधनं तथा।
अभिषेकोऽथ विमलीकरणाप्यायने पुनः॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंक्रियाः।
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम्॥
प्रणवान्तरितान्कृत्वा मन्त्रवर्णाञ्जपेत्सुधीः।
मन्त्रार्णसंख्यया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते॥
मन्त्रवर्णान्समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा।
प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम्॥
विलिख्य मन्त्रवर्णांस्तु प्रसूनैः करवीरजैः।
मन्त्राक्षरेण संख्यातैर्हन्यात्तद्बोधनं मतम्॥
स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया।
अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये॥
संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्।
मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत्॥

---

१ क. घ. शेषं य°। २ क. °ति। ताडना°। ख. घ. °ति। स्नाना°। ग. ङ. च. °ति। स्नापना°। ३ घ. °नं चैव बन्धनम्। अ°। ४ ग. दर्पणं। ५ क. ख. ग. घ. °कावर्गादु°। ङ.-च. °कावर्णादु°। ६ क. °रेणासं°।

तारव्योमाग्निमनुयुग्जोतिर्मन्त्र उदाहृतः[1] ।
कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः ॥
वारिबीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम् ।
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं[2] तर्पणं स्मृतम् ॥
तारं[3]मायारमायोगो[4] मनोर्दीपनमुच्यते ।
जप्य[5]मानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥
संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
यत्कृत्वा संप्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ॥
रुद्धकीलितविच्छिन्नसुप्तशप्तादयोऽपि च
मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेभिरुत्तमैः इति ।

तदलमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन ।

ईश्वरप्रणिधानं नामाभिहितानामनभिहितानां च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम्[6] । यत्रेदमुक्तम्—

कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥ इति ।

क्रियाफलसंन्यासोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव । फलाभिसंधा-[7]नेन कर्मकरणात् । तथा च गीयते गीतासु भगवता—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (२।४७) इति ।

फलाभिसंधे[8]रुपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्नीलकण्ठभारतीश्रीचरणैः—

अपि प्रयत्नसंपन्नं कामेनोपहृतं तपः ।
न तुष्टये महेशस्य श्वलीढमिव पायसम्[9] ॥ इति ।

सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगसाधनत्वाद्योग इति शुद्ध-सारोपलक्षणावृत्त्याश्रयणेन निरूप्यते यथाऽऽयुर्घृतमिति । शुद्धसारोपलक्षणा नाम लक्षणाप्रभेदः । मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपादनं लक्षणा । सा द्विविधा । रूढिमूला प्रयोजनमूला च । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

---

१ क. ख. घ. °मानि नियुतं ज्यो° । २ ख. घ. °णं तादिति स्मृ° । ३ क. तारया मारयोयोगो । ख. तारया माययोर्योगो° । ग. तारयोर्मारया योगो° । ४ घ. °रव्यामारयोर्योगो । ५ घ. जाप्य° । ६ क.—ग. ङ. च. °मृ° अत्रे° । ७ घ. °नेनाक° । ८ घ. °धेरपकारक° । ९ क. यावकम् । घ. पावकम् ।

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ (२।९) इति ।

यच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परामृश्यते । सा लक्षणेति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वोपपत्तिः । तदुक्तं कैयटैः—निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददत इति । तत्र कर्मणि कुशल इत्यादि रूढिलक्षणाया उदाहरणम् । कुशाल्लँातीति व्युत्पत्त्या दर्भादानकर्तरि यौगिकं कुशलपदं विवेचकत्वसारूप्यात्प्रवीणे प्रवर्तमानमनादिवृद्धव्यवहारपरम्परानुपातित्वेनाभिधानवत्प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रवर्तते । तदाह—

निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् (त०वा०) इति ।

तस्माद्रूढिलक्षणायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति । यद्यपि प्रयुक्तः शब्दः प्रथमं मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्ष्यत इत्यर्थधर्मोऽयं[1] लक्षणा तथाऽपि तत्प्रतिपादके शब्दे समारोपितः[2] सञ्शब्दव्यापार इति व्यपदिश्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं लक्षणाऽऽरोपिता क्रियेति ।

प्रयोजनलक्षणा तु षड्विधा । उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा गौणसारोपा गौणसाध्यवसाना शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसाना चेति[3] । कुन्ताः प्रविशन्ति । मञ्चाः क्रोशन्ति । गौर्वाहीकः[4] । गौरयम् । आयुर्घृतम् । आयुरेवेदमिति यथाक्रममुदाहरणानि द्रष्टव्यानि । तदुक्तम्—

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं[5] चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥
सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।
विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥
भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ लक्षणा तेन षड्विधा ॥
(का०प्र० २।१०–१२) इति ।

तदलं काव्यमीमांसामर्मनिर्मन्थनेन[6] ।

स च योगो यमादिभेदवशादष्टाङ्ग इति निर्दिष्टः । तत्र यमा अहिंसादयः । तदाह पतञ्जलिः—अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः (पात० यो०

१ क. ख. ग. घ. °र्मो यस्य ल° । २ क. ख. घ. °णसमारो° । ३ च. °ति । काणाः प्र° । ४ क. ख. °र्वाहिकः । ५ ख. °क्षणा चे° । ६ क. °मथने° ।

सू० २।३०) इति । नियमाः शौचादयः । तदप्याह—शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः (पात० यो० सू० २।३२) इति । एते च यमनियमा विष्णुपुराणे दर्शिताः—

ब्रह्मचर्यमहिंसां[1] च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि परं परस्मिन्प्रवणं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः कामे निष्कामाणां विमुक्तिदाः ॥
(वि० पु० ६।७।३६—३८) इति ।

स्थिरसुखमासनं पद्मासनभद्रासनवीरासनस्वस्तिकासनदण्डकासनसोपाश्रयपर्यङ्कक्रौञ्चनिषदनोष्ट्रनिषदनसमसंस्थानभेदाद्दशविधम् ।

पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामभिपूजितम् ।

इत्यादिना याज्ञवल्क्यः[6] पद्मासनादिस्वरूपं निरूपितवान्[7] । तत्सर्वं तत एवावमन्तव्यम् । तस्मिन्नासनस्थैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति । स[8] च श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदस्वरूपः । तत्र[9] श्वासो नाम बाह्यस्य[10] वायोरन्तरानयनम् । प्रश्वासः पुनः कोष्ठ्यस्य बहिर्निःसारणम् । तयोरुभयोरपि संचारणाभावः प्राणायामः । ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणम् । तद्विशेषेषु रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु तदनुगतेरयोगादिति चेन्नैष दोषः । सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगतिविच्छेदसंभवात् । तथाहि—कोष्ठ्यस्य वायोर्बहिर्निःसरणं रेचकः प्राणायामो यः प्रश्वासत्वेन प्रागुक्तः । बाह्यवायोरन्तर्धारणं[11] पूरको यः श्वासरूपः । अन्तःस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः । यस्मिञ्जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणाख्यो वायुरवस्थाप्यते । तत्र सर्वत्र श्वासप्रश्वासद्वयगतिविच्छेदोऽस्त्येवेति[12] नास्ति शङ्कावकाशः । तदुक्तम्—तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः (पात०यो०सू०२।४९)इति।

१ क. ख. घ. °यमः। २घ. °हिंसा च। ३घ. °ग्रहाः। से°। ४ क.ख.ग. घ. च. °मानां वि° । ५घ. °निषाद°। ६घ. याज्ञवल्क्येन। ७घ. °पितं तत्स°। ८ घ. स चोच्छ्वासप्र°। ९घ. तत्रोच्छ्वासो। १० घ. °ह्यस्य वा°। ११ घ. °णं पूरक उच्छ्वास° । १२ घ. सयोर्द्वयोर्गति° ।

स च वायुः सूर्योदयमारभ्य सार्धघटिकाद्वयं घटीयन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायेनैकैकस्यां नाड्यां भवति । एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्राणि जायन्ते । अत एवोक्तं मन्त्रसमर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे—

षट्शतानि गणेशाय षट्सहस्रं स्वयंभुवे ।
विष्णवे षट्सहस्रं च षट्सहस्रं पिनाकिने ॥
सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने ।
सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि कृतं जपम् ॥ इति ।

तथा नाडीसंचारणदशायां वायोः[1] संचरणे पृथिव्यादीनि तत्त्वानि वर्णविशेषवशात्पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैरवगन्तव्यानि । तदुक्तमभियुक्तैः—

सार्धं घटीद्वयं नाड्योरेकैकोऽर्कोदयाद्वहेत् ।
अरघट्टघटीभ्रान्तिन्यायो नाड्योः पुनः पुनः ॥
शतानि तत्र[3] जायन्ते निःश्वासोच्छ्वासयोर्नव ।
खखषट्कद्विकैः संख्याऽहोरात्रे सकले पुनः ॥
षट्त्रिंशद्गुरुवर्णानां या वेला भणने भवेत् ।
सा वेला मरुतो नाड्यन्तरे संचरतो भवेत् ॥
प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाड्योश्च वहमानयोः ।
वहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानि यतात्मभिः ॥
ऊर्ध्वं वह्निरधस्तोयं तिरश्चीनः समीरणः ।
भूमिर्मध्यपुटे व्योम सर्वगं प्रवहेत्पुनः ॥
वायोर्वह्नेरपां पृथ्व्या व्योम्नस्तत्त्वं वहेत्क्रमात् ।
वहन्त्योरुभयोर्नाड्योर्ज्ञातव्योऽयं[12] क्रमः सदा ॥
पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशच्चत्वारिंशत्तथाऽम्भसः ।
अग्नेस्त्रिंशत्पुनर्वायोर्विंशतिर्नभसो दश ॥
प्रवाहकालसंख्येयं हेतुस्तत्र[13] प्रदर्श्यते ।
पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः ॥

---

१ क. °योश्च° । ख. घ. °योः पृथिव्यादिनिःसंचारणं चित्तावस्थावर्णविशेषकरणेऽत्र वशा° । २ ख. घ. °काच्चोद्° । ३ ङ.—च. तस्य । ४ च. °व स्वस्वषट्करैः सं° । ५ घ. °करकैः । ६ क.—ङ. °द्गुणव° । ७ च. °तो नाड्यां नाड्यां सं° । ८ क. ख. नाड्यां संचरतो गलत् । घ. नाड्यां प्रत्येकं च° । ९ घ. गलतः । १० घ. °रधो वारि ति° । ११ घ. सर्वगः । १२ क.—ङ. [illegible] । पु° । १३ क. ख. ग. ङ. च. °तुर्विह्नवक्रयोरश्च । पृ° ।

त्रिगुणो[1] द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् ।
गुणं प्रति दश पलान्युर्व्यां[2] पञ्चाशदित्यतः ॥
एकैकहानिस्तोयादेस्तथा पञ्च गुणाः क्षितेः ।
गन्धो रसश्च रूपं च स्पर्शः शब्दः क्रमादमी ॥
तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्याच्छान्तिः कार्ये फलोन्नतिः ।
दीप्तास्थैराव्यूहवृत्तिस्तेजोवाय्वम्बरेषु[4] च ॥
पृथ्व्यप्तेजोमरुद्व्योमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते ।
आद्ये स्थैर्यं स्वचित्तस्य शैत्ये कामोद्भवो भवेत् ॥
तृतीये कोपसंतापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता ।
पञ्चमे शून्यतैव स्यादथवाऽधर्मवासना ॥
श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये ।
सृक्किण्योः प्रान्त्यकोपान्त्याङ्गुली शेषे दृगन्तयोः ॥
न्यस्यान्तःस्थपृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत्क्रमात् ।
पीतश्वेतारुणस्यामैर्बिन्दुभिर्निरुपाधि[5] खम् ॥ इत्यादिना ।

यथावद्वायुतत्त्वमवगम्य तन्नियमने विधीयमाने[6] विवेकज्ञानावरणकर्मक्षयो भवति । तपो न परं प्राणायामादिति ।

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
प्राणायामैस्तु दह्यन्ते तद्वदिन्द्रियजा मलाः ॥ इति च ।

तदेवं यमादिभिः संस्कृतमनस्कस्य योगिनः संयमाय प्रत्याहारः कर्तव्यः । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविःकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः । इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्रियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । ननु तदा चित्तमभिनिविशते नेन्द्रियाणि । तेषां बाह्यविषयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावात् । अतः कथं चित्तानुकारः । अद्धा । अत एव वस्तुतस्तस्यासंभवमभिसंधाय सादृश्यार्थमिवशब्दं चकार सूत्रकारः—स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः । (पात० यो० सू० २ । ५४) । सादृश्यं च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासंप्रयोगः । यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्षणीयम् । यथा

1 क. ख. ग. घ. °णोऽथ भवेद्वायु° । 2 क. ख. ग. घ. °तिपलदशानुर्व्यां । 3 च. °स्थिताङ्घि° । 4 क. ख. घ. °म्बरं भुवः । ङ.—च °म्बरे तु च । 5 ख. °विकाम् । ङ° । 6 च. °नै भवेत् । सत्त्वज्ञा° । 7 क.—ग. ङ. च. °यपञ्जगाः । ङ° । 8 क.—ग. ङ. च °यमप्र° ।

मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्तन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥

(६ । ७ । ४३–४४) इति ।

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनासाग्रादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं धारणा । तदाह—देशबन्धश्चित्तस्य धारणा (पात०यो० सू० ३।१) इति । पौराणिकाश्च—

प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये

(वि० पु० ६ । ७ । ४५) इति ।

तस्मिन्देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रहाणेन प्रवाहो ध्यानम् । तदुक्तं—तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् (पात० यो० सू० ३।२) इति । अन्यैरप्युक्तम्—

तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या संततिश्चान्यनिःस्पृहा ।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥

(वि० पु० ६ । ७ । ८९) इति ।

प्रसङ्गाच्चरममङ्गं प्रागेव (पृ० १२८) प्रत्यपीपदाम ।

तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनाऽऽदरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन समाधिप्रतिपक्षक्लेशप्रक्षयेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसिद्धिलाभो भवति ।

अथ किमेवमकस्मादस्मानतिविकटाभिरत्यन्ताप्रसिद्धाभिः कर्णाटगौडलाटभाषाभिर्भीषयते भवान् । नहि वयं भवन्तं भीषयामहे । किंतु मधुमत्यादिपदार्थव्युत्पादनेन तोषयामः । ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूयतामवधानेन । तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमोलेशसुखप्रकाशमयसत्त्वभावनयाऽनवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपकर्तंभरप्रज्ञाख्या समाधिसिद्धिः । तदुक्तम्—

१ ख. ग, °दिषु प्रसक्ता° । २ घ.–च. °श्रयम् । इ° । ३ घ. °स्य धिप्र° । ४ क. ग. °काग्र्यसं° । ५ च. °निष्प्रभा । ६ ख. °दरं नै° । ७ घ. °कालासे° । ८ ख. °राग्यव° । ९ क. °भरा तत्र प्र° ।

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा (पात० यो० सू० १ । ४८) इति । ऋतं सत्यं बिभर्ति कदाचिदपि न विपर्ययेणाऽऽच्छाद्यते । तत्र स्थितौ दार्ढ्ये सति द्वितीयस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः । चत्वारः खलु योगिनः प्रसिद्धाः प्राथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति । तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः । न त्वनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं ज्योतिर्वशीकृतमित्युक्तं भवति । ऋतंभरप्रज्ञो द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः । परवैराग्यसंपन्नश्चतुर्थः । मनोजवित्वादयो मधुप्रतीकासिद्धयः । तदुक्तं—मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च (पात० यो० सू० ३ ४८) इति । मनोजवित्वं नाम कायस्य मनोवदनुत्तमो गतिलाभः । विकरणभावः कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणामभिमतदेशकालविषयापेक्षवृत्तिलाभः । प्रधानजयः प्रकृतिविकारेषु सर्वेषु वशित्वम् । एताश्च सिद्धयः करणपञ्चकरूपजयात्तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति । यथा मधुन एकदेशोऽपि स्वदते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः स्वदन्त इति मधुप्रतीकाः । सर्वभावाधिष्ठातृत्वादिरूपा विशोका सिद्धिः । तदाह—सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं च (पात० यो० सू० ३ । ४९) इति । सर्वेषां व्यवसायाव्यवसायात्मकानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वभावाधिष्ठातृत्वम् । तेषामेव शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम् । तदुक्तम्—विशोका वा ज्योतिष्मति (पात० यो० सू० १ । ३६) इति । सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जात्यादिबीजानां क्लेशानां निरोधसमर्थो निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातपदवेदनीयः संस्कारशेषताव्यपदेश्यश्चित्तस्यावस्थाविशेषः । तदुक्तम्—विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः (पात० यो० सू० १ । १८) इति । एवं च सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधौरेयस्य क्लेशबीजानि निर्दग्धशालिबीजकल्पानि प्रसवसामर्थ्यविधुराणि मनसा सार्धं प्रत्यस्तं गच्छन्ति ।

तदेतेषु प्रलीनेषु निरुपप्लवविवेकख्यातिपरिपाकवशात्कार्यकारणात्मकानां प्रधाने लयः चितिशक्तिः स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वाभिसंबन्धविधुरा वा कैवल्यं लभत इति सिद्धम् । द्वयी च मुक्तिरुक्ता पतञ्जलिना—पुरुषार्थशू-

१ क. °रूप्यं वै ज्यो° । २ ङ.—च. °रणाभा° । ३ ख. मनुवदनातमो° । ४ क. घ. वदनुत्तमो° । ङ.—च. °वदुत्तमो° । ५ ङ.—च. °रणाभा° । ६ ख. प्रधानवि° । ७ च. °म् । श्रताश्च । ८ ङ. °वाद्यधि° । ९ क.—ग. ङ. च. °पादिरूपा वि° । १० क. घ. °वसेया° । ११ घ. °त्मकगु° । १२ घ. °मयप° । १३ ख. °रता° । १४ क. ख. °रामः प्र° । १५ घ. °ग्धबीजनिर्दग्धशा° । १६ ख. घ.—च. °सत्ताभि° । १७ क.—ग. ङ. च. °रा कै° ।

न्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः (पात० यो० सू० ४।३४) इति । न चास्मिन्सत्यपि कस्मान्न जायते जन्तुरिति वदितव्यम् । कारणाभावात्कार्याभाव इति प्रमाणसिद्धार्थे नियोगानुयोगयोरयोगात् । अपरथा कारणभावेऽपि कार्यसंभवे मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयुः । तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थो भवेत् । तथा च श्रुतिः—अन्धो मणिमविन्दत् । तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् । तमजिह्वा असश्चत (तै० आ० १ । ११ । ५) अविन्ददविध्यत् । आवयद्गृहीतवान् । प्रत्यमुञ्चत्पिनद्धवान् । असश्चताभ्यपूजयत्स्तुतवानिति यावत् । एवं च चिकित्साशास्त्रवद्योगशास्त्रं चतुर्व्यूहम् । यथा चिकित्साशास्त्रं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भेषजमिति तथेदमपि संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति । तत्र दुःखमयः संसारो हेयः । प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयभोगहेतुः । तस्याऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम् । तदुपायः सम्यग्दर्शनम् । एवमन्यदपि शास्त्रं यथासंभवं चतुर्व्यूहमूहनीयमिति सर्वमवदातम्+ ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनम् ॥

+ इतः परं सर्वदर्शनशिरोमणिभूतं शांकरदर्शनमन्यत्र लिखितमित्यत्रोपेक्षितामिति ' । इयं पङ्क्तिः केषुचित्पुस्तकेषु वर्तते ।

---

१ घ. °ति । नाङ्गार्स्मि° । २ घ. जयति । ३ घ. °या आभा° । ४ ख. उभयत्रार्थो° । ५ घ. °र्यं तदुपायो भे° । ६ ङ.—च. °पि सं° । ख. °पि संसारास°।

अथ शांकरदर्शनम् ॥ १६ ॥

सोऽयं परिणामवादः प्रामाणिकगर्हणमर्हति । न ह्यचेतनं प्रधानं चेतनान-
धिष्ठितं प्रवर्तते । सुवर्णादौ[1] रुचकाद्युपादाने हेमकारादिचेतनाधिष्ठानोपलम्भेन
नित्यत्व[2]साधककृतकत्ववत्सुखदुःखमोहात्मनाऽन्वितत्वादेः साधनस्य साध्यविप-
र्ययव्याप्ततया विरुद्धत्वात् । स्वरूपासिद्धत्वाच्च । आन्तराः खल्वमी सुखदुः[3]-
खमोहा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्यो विभिन्न[4]प्रत्ययवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्ष-
मीक्ष्यन्ते[5] । यद्यमी सुखादिस्वभावा भवेयुस्तदा हेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात् ।
न हि चन्दनः कदाचिदचन्दनः । तथा निदाघेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो
भवेत् । न ह्यसौ कदाचिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः क्रमेलकस्येव मनु-
ष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । न ह्यसौ कांश्चित्प्रत्येव कण्टक इति ।
तस्माच्चन्दनकुङ्कुमादयो विशेषाः कालविशेषाद्यपेक्षया सुखादिहेतवो न तु
सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्माद्धेतुरसिद्ध इति सिद्धम् ।

नापि श्रुतिः प्रधानकारणत्ववादे प्रमाणम् । यतः—यदग्ने रोहितꣳ रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य (छा० ६ । ४ । १)
इति छान्दोग्यशाखायां तेजोबन्नात्मिकायाः प्रकृतेर्लोहितशुक्लकृष्णरूपाणि
समाम्नातानि तान्येवात्र प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्र श्रौतप्रत्यभिज्ञाया[6]: प्राबल्या-
ल्लोहितादिशब्दानां मुख्यार्थसंभवाच्च तेजोबन्ना[7]त्मिका जरायुजाण्डजस्वे-
दजोद्भिज्जचतुष्टयस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिरवसीयते । यद्यपि तेजोबन्नानां प्रकृ-
तेर्जातत्वेन योगवृत्त्या न जायत इत्यजत्वं न सिध्यति तथा[8]ऽपि रूढिवृत्त्याऽव-
गतमजात्वमुक्तप्रकृतौ सुखावबोधाय प्रकल्प्यते[9] । यथाऽसौ वाऽऽदित्यो देव-
मधु (छा० ३ । १ । १) इत्यादिवाक्येनाऽऽदित्यस्य मधुत्वं परिकल्प्यते
तथा तेजोबन्नात्मिका प्रकृतिरेवाजेति अतोऽजामेकामित्यादिका श्रुतिरपि न
प्रधानप्रतिपादिका ।

यदवादि[10] निदर्शनं पूर्ववादिना क्षीरादिकमचेतनं चेतनान[11]धिष्ठितमेव वत्सविवृ-
द्ध्यर्थं प्रवर्तत इति । नैतद्रमणीयम् । बुद्धिविशेषशालिनः परमेश्वरस्य तत्रा-
प्यधिष्ठातृत्वाभ्युपगमात् । न च परमेश्वरस्य करुणया प्रवृत्त्यङ्गीकारे प्राप्तक-

---

१ ग. °दौ कटका° । २ क. °त्यसा° । ३ ख. ग. °दुःखादि° । ४ क. ग. विच्छिन्न° । ५ ख. °न्ते । विचन्दनः सदा विचन्दनः स्यात्तथा नि° । ६ ख. °ज्ञायां प्रा° । ७ ख. °न्नात्मकज° । ८ क. तदाऽपि । ९ ख. परिकल्प्यते । १० क. °दिसाक्षी° । ११ °नाधि° ।

विकल्पावसरः। सृष्टेः प्राक् प्राणिनां दुःखसंबन्धासंभवेऽपि तन्निदानादृष्टसंबन्धसंभवेन तत्प्रहाणेच्छया प्रवृत्त्युपपत्तेः। किंच पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं तद्विवेक्तव्यम्। किं प्रधानं केवलं भोगार्थं प्रवर्तते किंवा केवलमोक्षार्थमाहोस्विदुभयार्थम्। न तावदाद्यः कल्पोऽवकल्पते। अनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य तात्त्विकभोगासंभवात्। अनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च। येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन विधातव्यम्। भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव विदध्यान्न मोक्षमिति। नापि द्वितीयः। चिद्धातोर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावतया कर्मानुभववासनानामसंभवेन प्रधानप्रवृत्तेः प्रागपि मुक्ततया तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। शब्दाद्युपभोगार्थमप्रवृत्तत्वेन प्रधानस्य तदजनकत्वप्रसङ्गाच्च। नापि तृतीयः। प्रागुक्तदूषणलङ्घनाल्लङ्घितत्वात्[1]। प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रकृतेरौदासीन्यायोगाच्च। ननु सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः पुरुषार्थः। तस्यां जातायां सा निवर्तते कृतकार्यत्वादिति चेत्तदसमञ्जसम्। अचेतनायाः प्रकृतेर्विचार्य कार्यकारित्वायोगात्। यथेयं कृतेऽपि शब्दाद्युपलम्भे तदर्थं पुनः प्रवर्तत एवमत्रापि पुनः प्रवर्तेत। स्वभावस्यानपायात्। किंच सा प्रकृतिर्विवेकख्यातिवशादुच्छिद्यते न वा। उच्छेदे सर्वस्य संप्रति संसारोऽस्तमियात्। अनुच्छेदे न कस्यचिन्मोक्षः। ननु प्रधानाभेदेऽपि तत्तत्पुरुषाविवेकख्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वानिबन्धनौ बन्धमोक्षावुपपद्येयातामिति चेद्हन्त तर्हि कृतं प्रकृत्या। अविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः। नन्वविद्यापक्षेऽप्येष दोषः प्रादुःष्यादिति चेत्तदेतत्प्रत्यवस्थानमस्थाने। न हि वयं प्रधानवदविद्यां सर्वेषु जीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपालभ्येमहि। अपि त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते। तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पद्यते तस्यैवाविद्या समुच्छिद्यते नान्यस्य। भिन्नायतनयोस्तयोर्विरोधाभावात्। अतो न समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गदोषः। तस्मात्परिणामः [illegible]क्तव्यः। स्वीकर्तव्यश्च विवर्तवादः। ननु जीवजडयोः सारूप्याभावेन चिद्विवर्तत्वं प्रपञ्चस्य न संपरिपद्यत इति प्रागवादिष्मेति चेन्नैतत्साधु। न हि सारूप्यनिबन्धनाः सर्वे विभ्रमा इति व्याप्तिरस्ति। असरूपादपि कामादेः कान्तालिङ्गनादिष्विव स्वप्नविभ्रमस्योपलम्भात्। किंच कादाचित्के विभ्रमे सारूप्यापेक्षा नानाद्यविद्यानिबन्धने प्रपञ्चे। तदवोचदाचार्यवाचस्पतिः—

१ ख. °लङ्घात°। २ ख. °कृतेः कादाचित्कत्वायो°। ३ क. °प्रतनु°। ४ क. °त्स्यामवि°। ५ ख. °धानाव°। ६ क. °लम्भेम°। ७ ख. °पद्य°। ८ ख. °दिष्वस्व°। ९ क. °नावि°। १० ख. °त्वयदा°।

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः।
अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते॥ इति।

तदेतत्सर्वं वेदान्तशास्त्रपरिश्रमशालिनां सुगमं च।

तच्च वेदान्तशास्त्रं चतुर्लक्षणम्। भगवता बादरायणेन प्रणीतस्य वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषय इति शंकराचार्याः प्रत्यपीपदन्। तत्र प्रथमे समन्वयाध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानम्। द्वितीयेऽविरोधाध्याये सांख्यादितर्कविरोधनिराकरणम्। तृतीये साधनाध्याये ब्रह्मविद्यासाधनम्। चतुर्थे फलाध्याये विद्याफलम्। तत्र प्रत्यध्यायं पादचतुष्टयम्। तत्र प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गं वाक्यजातं मीमांस्यते। द्वितीयेऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गमुपास्यविषयम्। तृतीये तादृशं ज्ञेयविषयम्। चतुर्थेऽव्यक्ताजापदादि संदिग्धं पदजातमिति। अविरोधस्य द्वितीयस्य प्रथमे सांख्ययोगकणादादिस्मृतिविरोधपरिहारः। द्वितीये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वम्। तृतीये पञ्चमहाभूतश्रुतीनां जीवश्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारः। चतुर्थे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः। तृतीयस्य प्रथमे जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपुरःसरं वैराग्यम्। द्वितीये त्वंपदतत्पदार्थपरिशोधनम्। तृतीये सगुणविद्यासु गुणोपसंहारः। चतुर्थे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गान्तरङ्गाश्रमयज्ञशमादिसाधनजातम्। चतुर्थस्य प्रथमे ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवतः पापपुण्यक्लेशवैधुर्यलक्षणा मुक्तिः। द्वितीये मरणोत्क्रमणप्रकारः। तृतीये सगुणब्रह्मोपासकस्योत्तरमार्गः। चतुर्थे निर्गुणसगुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यब्रह्मलोकावस्थानानि। तदित्थं ब्रह्मविचारशास्त्राध्यायपादार्थसंग्रहः।

तत्र प्रथममधिकरणमथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १।१।१) इति ब्रह्ममीमांसारम्भोपपादनपरम्। अधिकरणं च पञ्चावयवं प्रसिद्धम्। ते च विषयादयः पञ्चावयवा निरूप्यन्ते। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः (२।४।५) इत्येतद्वाक्यं विषयः। ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न वेति संदेहः। जिज्ञास्यत्वव्यापकयोः संदेहप्रयोजनयोः संभवासंभवाभ्याम्।

तत्र कस्येदं जिज्ञास्यत्वमवगम्यते। अहमनुभवगम्यस्य श्रुतिगम्यस्य वा। नाऽऽद्यः। सर्वजनीनेनाहमनुभवेनेदमास्पददेहादिभ्यो विवेकेनाऽऽत्मनः स्पष्टं प्रतिभासमानत्वात्। ननु स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यानु-

१ क. °रिश्रम°। २ क. °त्यक्पदं त°। ३ ख. °व्यक्तर्स°। ४ क.–ङ. °नपु°। ५ क. °श्रयज्ञादि°। ६ क. °थपदा°। ७ क. इत्यनेनै°। ८ ख. °येन दे°।

भवादध्यस्तात्मभावदेहालम्बनोऽयमहंकार इति चेन्न । बाल्याद्यवस्थासु भिन्न-परिमाणतया बदरामलकादिवत्परस्परभेदेन शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेः । अथोच्येत यथा पीलुपाकपक्षे पिठरपाकपक्षे वा कालभेदेनैकस्मिन्वस्तुनि पाक-जभेदो युज्यते तथैकस्मिञ्शरीराभिधे वस्तुनि कालभेदेन परिमाणभेदः । अत एव लौकिकाः शरीरमात्मनः सकाशादभिन्नं प्रतिपद्यमानाः प्रत्यभिजानते चेति। न तद्भद्रम् । मणिमन्त्रौषधाद्युपायभेदेन भूमिकाधानवन्नानाविधान्देहान्प्रतिपद्य-मानस्याहमालम्बनस्य भिन्नस्याऽऽत्मनः शरीराद्भेदेन भासमानत्वात् । अत एव चक्षुरादीनामप्यहमालम्बनत्वमशक्यशङ्कम् । नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः (न्या०कु०१। १५ इति न्यायेन चक्षुरादौ नष्टेऽपि रूपादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः । नाप्यन्तःकर-णस्याहमालम्बनत्वमास्थेयम् । अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति न्यायेन कर्तृकरणभूतयोरात्मान्तःकरणयोस्तक्षवासिवत्संभेदासंभ-वात् । यद्यभेदे एव नाऽऽद्रियते तर्हि स्थूलोऽहं कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादि संख्यानमुत्सन्नसंकथं स्यात् । न स्यात् । एवं लोके शास्त्रे चोभयथाशब्दप्रयो-गदर्शनेन मुख्यार्थत्वानुपपत्तौ मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिकत्वेनोपपत्तेः । न द्वितीयः । अहमनुभवगम्यस्यैव श्रुतिगम्यत्वात्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै० २ । १ । १) इत्यादिश्रुतिभ्यो हि ब्रह्मावगम्यते । ब्रह्मभावश्चाहमात्मा ब्रह्म (बृ० २।५।१९) तत्त्वमसि (छा० ६।८।७) इत्यादिश्रुतिष्वहंप्रत्ययगम्य-स्यैव बोध्यते । तथा चेदमनुमानं समसूचि । विमतमजिज्ञास्यमसंदिग्धत्वात्करत-लामलकवत् ।

तथा[1] फलं न फलभावमीक्षते । पुरुषैरर्थ्यत इति व्युत्पत्त्या निःशेषदुःखोपश[2]-मलक्षितं परमानन्दैकरस्यं च पुरुषार्थशब्दस्यार्थः सकलपुरुषैरेवैः प्रेप्स्यते[4] नेतरत्सांसारिकं सुखजातम् । तस्यैहिकस्य पारलौकिकस्य च सातिशयतया च सदृक्षतया च प्रेक्षावद्भिरर्थ्यमानत्वानुपपत्तेः । यत्तत्परिपन्थि दुःखजातं तज्जि-ज्ञास्यते। तच्चाविद्यापरपर्यायसंसार एव। कर्तृत्वादिसकलानर्थकरत्वादविद्यायाः। सामित्येकीकरणं वर्तते । संभेदादौ तथा चोपलम्भात् । तथा चाऽऽत्मानं देहेनै-कीकृत्य स्वर्गनरकमार्गयोः सरति येन पुरुषः स संसारोऽविद्याशब्दार्थः। तन्नि-वृत्तिः फलं फलवतामभिमतम् । तथा कथितम्——

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ॥ इति ।

तच्च काशकुशावलम्बनकल्पम् । आत्मयाथात्म्यानुभवेन सह वर्तमानस्य

१ ख. °दपदं नाऽऽद्रियेत तर्हि । २ ख. °था च फ° । ३ ख. °शमोपलक्षितं प° । ४ ख. °ले नैतान्सांसा° । ५ ख. °रुषः सं° ।

संसारस्य रूपरसवद्विरोधाभावेन निवर्त्यनिवर्तकभावाभावात् । ननु सहानुवर्तमानो बोधः संसारं मा वाधिष्ट । सहावर्तमानस्तु बोधः प्रकाशस्तमोवद्बाधिष्यत इति चेत्तदेतादृक्कं वचः । अहमनुभवादन्यस्याऽऽत्मज्ञानस्य मूषिकाविषाणायमानत्वात् । नन्वन्योऽयमनुभवः पामराणां मा स्म भवन्नाम । वेदान्तवचननिचयपर्यालोचनक्षमाणां परीक्षकाणां संभवत्येवेत्यपि न वक्तव्यम् । अबाधितानुभवविरोधेन वेदान्तवाक्यानां ग्रावप्लवनादिवाक्यकल्पत्वात् । न ह्यागमाः परःशतं घटं पटयितुमुत्सहन्ते । न चाध्ययनविधिव्याकोपः । गुरुमतानुसारेण हुंफडादिवाक्यवज्जपमात्रोपयोगित्वेनाऽऽचार्यमतानुसारेण वा यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यवत्स्तावकत्वेन वेदान्तसिद्धान्तस्याध्येतव्यत्वसंभवात् । तथा च प्रयोगः-विवादास्पदं ब्रह्म विचार्यपदं न भवत्यफलत्वात्काकदन्तवदिति । तदाहुराचार्याः—

अहंधियाऽऽत्मनः सिद्धेस्तस्यैव ब्रह्मभावतः ।
तज्ज्ञानान्मुक्त्यभावाच्च जिज्ञासा नावकल्पते ॥ इति ।

न च भेदेनाध्यस्तदेहादिनिवृत्तिः फलमित्यफलत्वहेतुरसिद्ध इति वेदितव्यम् । भेदग्रहो हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति न्यायेन भेदाग्रहपरिपन्थिनं भेदसंस्कारमपेक्षते[४] । अनाकलितकलधौतस्य शुक्तिशकले तत्समारोपानुपलम्भात् । संस्कारश्च प्रमितिमाकाङ्क्षति । अननुभूते संस्कारानुदयात् । न च भ्रान्तिरूपोऽनुभवस्तत्करणमिति भणितव्यम् । भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वेन क्वचित्प्रमितेरवश्याभ्युपगमयितव्यत्वात्[६] । प्रयोगश्च—विमतावात्मानात्मानौ भेदेन प्रमितावभेदायोग्यत्वात् । तमःप्रकाशवत् । न चाऽऽत्मानात्मनोरभेदायोग्यत्वलक्षणो हेतुरसिद्ध इति शङ्कनीयम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—अनात्माऽऽत्मपरिशेषः स्यादात्माऽनात्मपरिशेषो वा । आद्ये मुक्तिदशायामिव परिदृश्यमानं जगदस्तमियात् । द्वितीये जगदान्ध्यं प्रसज्येत । तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वाच्च दृग्दृश्ययोरात्मानात्मनोरभेदायोग्यत्वमवधेयम् । ततश्चार्थाध्यासानुपपत्तौ तत्पूर्वकस्य ज्ञानाध्यासस्यासंभवेन ब्रह्मणो विचार्यत्वासंभवाद्विचारात्मिका चतुर्लक्षणशारीरकमीमांसाऽनारम्भणीयेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते—अहंपदाधिगम्यादन्यदात्मतत्त्वं नास्तीति न वक्तव्यम् । निरस्तसमस्तोपाधिकस्याऽऽत्मतत्त्वस्य श्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वात् । न च तेषामुपचरितार्थता । उपक्रमोपसंहारादिषड्वि-

१ ख. °वत्स्थानक° । २ ख. °वादपदं । ३ क. °त्मना सि° । ४ ख. °पेक्ष्यते । ५ ख. °रूपान्° । ६ ख. °यिष्यत्वात् । षि° । ७ ख. °सजेत् । ८ ख. °पतेस्तत्पू° ।

धत्तात्पर्यलिङ्गवत्तया तत्त्वं बोधयतामुपचरितार्थत्वानुपपत्तेः । लिङ्गषट्कं च पूर्वाचार्यैर्दर्शितम्—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ।

तत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारः । तयोर्ब्रह्मविषयत्वेनैकरूप्यमेकलिङ्गम् । असकृत्तत्त्वमसीत्युक्तिरभ्यासः । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं फलम् । सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानि पञ्चार्थवादाः । मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । तस्मादेतैर्लिङ्गैर्वेदान्तानां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मपरत्वं निश्चेतव्यम् । तदित्थमौपनिषदस्याऽऽत्मतत्त्वस्याहमनुभवेऽनवभासमानत्वात्तस्यानुभवस्याध्यस्तात्मविषयत्वं सिद्धम् ।

कणभक्षाक्षचरणादिकक्षीकृतस्याऽऽत्मनो[1] भानाभावादहमनुभवस्याध्यस्तात्मविषयत्वमेषितव्यम् । न[2] तावदहमनुभवः सर्वगतत्वमात्मनोऽवगमयितुमीष्टे । अहमिहास्मि सदने जानाने इति प्रादेशिकत्वग्रहणात् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वं प्रतिभाति इति वेदितव्यम् । अहमित्युल्लेखायोगात् । ननु यथा राज्ञः सर्वप्रयोजननिर्वाहके भृत्ये ममाऽऽत्मा भद्रसेन इत्युपचारस्तद्वदात्मवचनस्याहंशब्दस्य देहे उपचार इति चेन्मैवं वोचः । उपचरितात्मभावस्य देहादेः स्वसमानाकृतिशिलापुत्रकादिवज्ज्ञातृत्वायोगात् । न च ज्ञातृत्वमप्युपचरितम् । प्रयोक्तुः स्वप्रतिपत्तिप्रकाशके प्रयोगे प्रतिपत्तृत्वोपचारानुपपत्तेः । अथ देहधर्मः प्रादेशिकत्वमात्मन्युपचर्येत तदा देहात्मनोर्भेदेन भवितव्यम् । प्रसिद्धभेदे माणवके सिंहशब्दवत्सांप्रतिकगौणत्वे तिरोहितभेदेन सार्षपादौ रसे तैलशब्दवन्निरूढगौणत्वे वा गौणमुख्ययोर्भेदाध्यवसायस्य नियतत्वात् । अथ मम शरीरमिति भेदभानसंभवाद्गौणत्वं मन्येथास्तदयुक्तम् । अहंशब्दार्थस्य देहादिभ्यो निष्कृष्यासाधारणधर्मवत्त्वेन प्रतिभासमानत्वाभावात् । अपरथा लोकायतिकमतं नोदयमासादयेत् । मम शरीरमित्युक्तिस्तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकी । मम शरीरमिति ब्रुवाणेनापि कस्त्वमिति पृष्टेन वक्षस्थलन्यस्तहस्तेन शृङ्गग्राहिकयाऽयमहमिति प्रतिवचनस्य दीयमानत्वेन देहात्मप्रत्ययस्य सकलानुभवसिद्धत्वात् । तदुक्तम्—

---

१ ख. °नादिप° । २ क. ग.—च. °वेनाव° । ३ ख. ग. °नोऽनवभासाद्° । ४ ख. न तदाह° । ५ ख. °नयिति । ६ क. ग. °ब्रुवनात्म° । ७ ख. °धर्मप्र° । ८ ख. °चर्यते ।

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ इति ।

तथा च व्यापकस्य भेदभानस्य निवृत्तेर्व्याप्यस्य गौणत्वस्य निवृत्तिरिति निरवद्यम् ।

नन्वभिज्ञया भेदसिद्धिर्मा संभून्नाम । प्रत्यभिज्ञया तु सोऽहमित्येवंरूपया तत्सिद्धिः संभविष्यतीति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । किमियं प्रत्यभिज्ञा पामराणां स्यात्परीक्षकाणां वा । नाऽऽद्यः । देहव्यतिरिक्तात्मैक्यमवगाहमानायाः प्रत्यभिज्ञाया अनुदयात् । प्रत्युत श्यामस्य लौहित्यवत्कारणविशेषादल्पस्यापि महापरिमाणत्वमविरुद्धमनुभवतां तेद्देह एव तस्याः संभवाच्च । न द्वितीयः । व्यवहारसमये पामरसाम्यानतिरेकात् । अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षज्ञानविनाश्यत्वानुपपत्तेश्च । यदुक्तं भगवता भाष्यकारेण—पश्वादिभिश्चाविशेषात् (ब्र० सू० भा० १ । १ । १) इति । भामतीकारैरप्युक्तम्—शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विचारयन्ति न प्रतिपत्तार इति । तथा चाऽऽत्मगोचरस्याध्यासात्मरूपत्वं सुस्थम् ।

न चाऽऽर्हतमतानुसारेणाहंप्रत्ययप्रामाण्यायाऽऽत्मनो देहपरिमाणत्वमङ्गीकरणीयमिति सांप्रतम् । मध्यमपरिमाणस्य सावयवत्वेन देहादिवदनित्यत्वे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयाऽवयवसमुदाय आत्मेत्यभ्युपगम्येत तदा वक्तव्यम् । किं प्रत्येकमवयवानां चैतन्यं संघातस्य वा । नाऽऽद्यः । बहूनां चेतनानामहमहमिकया प्रधानभावमनुभवतामैकमत्याभावेन समसमर्थविरुद्धदिक्क्रियतया शरीरस्यापि विशरणनिष्क्रियत्वयोरन्यतरापातात् । द्वितीयेऽपि संघातापत्तिः किं शरीरोपाधिकी स्वाभाविकी यादृच्छिकी वा । नाऽऽद्यः । एकस्मिन्नवयवे छिन्ने चिदात्मनोऽप्यवयवैवच्छिन्न इत्यचेतनत्वापातात् । न द्वितीयः । अनेकेषामवयवानामन्योन्यसाहित्यनियमादर्शनात् । न तृतीयः । संश्लेषवद्विश्लेषस्यापि यादृच्छिकत्वेन सुखेन वसतामकस्मादचेतनत्वप्रसङ्गात् ।

न चाणुपरिमाणत्वमात्मनः शङ्कनीयम् । स्थूलोऽहं दीर्घोऽहमिति प्रत्ययानुपपत्तेः । न च विज्ञानात्मभाषिणां नैष दोषः । विशुद्धसावयवत्वाभावादिति गणनीयम् । यः सुषुप्तः सोऽहं जागर्मीति स्थिरगोचरस्याहमुल्लेखस्य क्षणभङ्गिविज्ञानगोचरत्वेऽतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपमिथ्याध्यासस्य तदवस्थानात् । तदनेन कृशोऽहं

१ ख. तदाह । २ °रेकाप° । ३ ख. °यवो भिन्न इति चे° । ४ ख. °त्वे सु° । ५ ख. °स्यात्तद्° ।

कृष्णोऽहमित्यादीनां प्रख्यानानां बुद्ध्या सरूपताख्यानेनौपचारिकत्वं प्रत्याख्यातम्। तद्व्यापकभेदभानासंभवस्य प्रागेव प्रपञ्चितत्वात्। तथा च प्रयोगः—विमतं शास्त्रं विषयप्रयोजनसहितमाविद्यकबन्धनिवर्तकत्वात्सुप्तोत्थितबोधवत्। यथा स्वप्नावस्थायां मायापरिकल्पितयोषादिकृतबन्धनिवर्तकस्य सुप्तोत्थितबोधस्य मन्दिरमध्ये सुखेन शय्यायामवतिष्ठमानो देही विषयः। तस्य सुप्तबोधेनानिश्चयात्। स्वप्नमायाविजृम्भितानर्थनिवृत्तिः प्रयोजनम्। एवं मननादिजन्यपरोक्षज्ञानद्वारेणाऽऽध्यासिककर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थनिषेधकस्य शास्त्रस्य सच्चिदानन्दैकरसं प्रत्यगात्मभूतं ब्रह्म विषयः। तस्याहमनुभवेनानिश्चयात्। अध्यासनिवृत्तिः प्रयोजनम्। तथा चाफलत्वादिति हेतुरसिद्ध इति सिद्धम्। तदुक्तम्—

श्रुतिगम्यात्मतत्त्वं तु नाहंबुद्ध्याऽवगम्यते।
अपि खे कामतो मोहा नाऽऽत्मन्यस्तविपर्यये॥ इति।

इतोऽयमसंदिग्धत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध इति सिद्धम्।

यद्यपि सर्वः प्राणी प्रत्यागात्मास्तित्वं प्रत्येति अहमस्मीति। न हि कश्चिदपि नाहमस्मीति विप्रतिपद्यते। प्रत्यगात्मैव ब्रह्म। तत्त्वमसि (छा० ६। ८। ७) इति सामानाधिकरण्यात्। तस्मादात्मतत्त्वमसंदिग्धं सिद्धम्। तथाऽपि धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविधा इति न्यायेन विशेषप्रतिपत्तिरुपपद्यत एव। तथाहि—चैतन्यविशिष्टं देहमात्मेति लोकायता मन्यन्ते। इन्द्रियाण्यात्मेत्यन्ये। अन्तः करणमात्मेत्यपरे। क्षणभङ्गुरं संतन्यमानं विज्ञानमात्मेति बौद्धा बुद्ध्यन्ते। देहपरिमाण आत्मेति जैना जिनाः प्रतिजानते। कर्तृत्वादिविशिष्टः परमेश्वराद्भिन्नो जीवात्मेति नैयायिकादयो वर्णयन्ति। द्रव्यबोधस्वभावमात्मेत्याचार्याः परिचक्षते। भोक्तैव केवलं न कर्तेति सांख्याः संगिरन्ते। चिद्रूपः कर्तृत्वादिरहितः परस्मादभिन्नः प्रत्यगात्मेत्यौपनिषदा भाषन्ते। एवं प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ तद्विशेषसंशयो युज्यते। तथा च संदेहसंभवाज्जिज्ञास्यत्वं ब्रह्मणः सिद्धम्। तदित्थं ब्रह्मणो विचार्यत्वसंभवेन तद्विचारात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति युक्तम्। जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १। १। २) इत्यादिसर्वस्य शास्त्रस्यैतद्विचारापेक्षत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायसंगतमिदमधिकरणम्।

नन्वित्थंभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा। न कदाचित्तत्र

---

१ ख. °योगावि°। २ ख. शास्त्रवि°। ३ ख. °हो न वि°। ४ ख. °नऽध्यापारे°। ५ ख. °त्त्वं ना°। ६ ख. नान्यस्त°। ७ ख. °चार्य प°। ८ ख. °र्यत्वेन सं°।

प्रत्यक्षं क्रमते । अतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानम् । व्याप्तस्य लिङ्गस्याभावात् । नाप्यागमः । यतो वाचो निवर्तन्ते (तै० २ । ४ । १) इति श्रुत्यैवाऽऽगमगम्यत्वनिषेधात् । उपमानादिकमशक्यशङ्कम् । नियतविषयत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणि प्रमाणं न संभवतीति चेन्मैवं वोचः । प्रत्यक्षाद्यसंभवेऽप्यागमस्य सत्त्वात् । यतो वाचो निवर्तन्त इति वागगोचरत्वनिषेधात्कथमेतदिति चेच्छ्रुतिरेव निषेधति वेदान्तवेद्यत्वं ब्रह्मणः श्रुतिरेव विधत्ते । न हि वेदप्रतिपादितेऽर्थेऽनुपपन्ने वैदिकानां बुद्धिः खिद्यते । अपि तु तदुपपादनमार्गमेव विचारयति । तस्मादुभयमपि प्रतिपादनीयम् । विषयत्वनिषेधकानि वाक्यानि वाक्यजन्यवृत्तिव्यक्तस्फुरणलक्षणफलासंभवविवक्षया प्रवृत्तानि । विषयत्वबोधकानि तु वृत्तिजन्यावरणभङ्गलक्षणसंभवविवक्षया । तदुक्तं भगवद्भिः—

अनाधेयफलत्वेन श्रुतेर्ब्रह्म न गोचरः ।
प्रमेयं प्रमितौ तु स्यादात्माकारसमर्पणात् ॥ इति ।
न प्रकाश्यं प्रमाणेन प्रकाशो ब्रह्मणः स्वयम् ।
तज्जन्यावृतिभङ्गत्वात्प्रमेयमिति गीयते ॥ इति च ।

ननु स्यादेष मनोरथो यदि सिद्धेऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यं सिध्येत् । संगतिग्रहणायत्तत्वात्प्रामाण्यनिश्चयस्य । संगतिग्रहणस्य च वृद्धव्यवहारायत्तत्वात् । वृद्धव्यवहारस्य च लोके कार्यैकनियतत्वात् । न ह्यस्ति संभवः शब्दानां कार्येऽर्थे संगतिग्रहः सिद्धार्थाभिधायकत्वं तत्र वा प्रामाण्यमिति । न हि तुरङ्गत्वे गृहीतसंगतिकं तुरङ्गपदं गोत्वमाचष्टे तत्र वा प्रामाण्यं भजते । तस्मात्कार्यगृहीतसंगतिकानां शब्दानां कार्य एव प्रामाण्यम् । ननु मुखविकासादिलिङ्गाद्धर्षहेतुं प्रसिद्धार्थमनुमाय यत्र शब्दस्य संगतिग्रहो यथा पुत्रस्ते जात इत्यादिषु तत्रावश्यं कार्यमन्तरेणैव शब्दस्य सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमाश्रीयत इति चेन्न । पुत्रजन्मवदेव प्रियासुखप्रसवादेरनेकस्य हर्षहेतोरुपस्थीयमानत्वेन परिशेषावधारणानुपपत्तेः । पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिद्धार्थपरेषु प्रयोगेषु द्वारं द्वारमित्यादिवत्कार्याध्याहारेण प्रयोगोपपत्तेश्च । शास्त्रत्वप्रसिद्ध्या च न वेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणामेव वाक्यानां शास्त्रत्वप्रसिद्धेः । तदुक्तं भट्टाचार्यैः—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ इति ।

---

१ ख. °पन्नवै° । २ ख. बुद्धिर्भिद्य । ३ ख. °रयितुमस्मा° । ४ ख. °यवि° । ५ ... °भा यित्वं । ६ ख. वा माप्रा° । ७ ख. °रगत्वे । ८ ख. °नु यत्र मु° । ९ ख. °नसत्त्वे° ।

न चैतेषां स्वरूपपरत्वे प्रयोजनमस्ति। श्रुतवेदान्तार्थस्यापि पुंसः सांसारिकधर्माणामनिवृत्तेः। तस्माद्वेदान्तानामप्यात्मा ज्ञातव्य इति समाम्नातेन विधिनैकवाक्यतामाश्रित्य कार्यपरतैवाऽऽश्रयणीयेति सिद्धम्। ततश्च केवलसिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं न सिध्यतीति चेत्।

अत्र प्रतिविधीयते—न तावत्सिद्धे व्युत्पत्त्यसिद्धिः। प्रागुन्नीतया नीत्या पुत्रस्ते जात इति वाक्यात्सिद्धपरादपि व्युत्पत्तिसिद्धेः। न च परिशेषावधारणानुपपत्तिः प्रियासुखप्रसवादेरपि संभवादिति भणितव्यम्। पुत्रपदाङ्कितपटप्रदर्शनवत्प्रियासुखप्रसवादिसूचकाभावात्। पुत्रजन्मैव तत्सूचकमिति चेत्प्रथमप्रतीतपुत्रजन्मपरित्यागे कारणाभावात्। पुत्रजननस्यैवाधिकानन्दहेतुत्वाच्च।

पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः।

इति विद्यमानत्वात्। तथा चाचकथच्चित्सुखाचार्यः—

दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेस्तत्पदाङ्कितवाससा।
वार्ताहारेण यातस्य परिशेषविनिश्चितेः॥ (चित्सु० पृ० ८८) इति।

यदुक्तं सिद्धार्थपरेषु कार्याध्याहार इति तदयुक्तम्। मुख्यार्थविषयतया सिद्धेऽपि प्रयोगसिद्धावध्याहारानुपपत्तेः। यदुक्तं शास्त्रत्वप्रसिद्ध्या च न स्वरूपपरत्वमिति तदप्ययुक्तम्। हितशासनादपि शास्त्रत्वोपपत्तेः। न च प्रयोजनाभावः श्रुतमतवेदान्तजन्याद्वितीयात्मविज्ञानाभ्यासेन विद्योदये संसारनिदानाविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मात्मतालक्षणपरमपुरुषार्थसिद्धेः। न चात्र विधिः संभवति। विकल्पासहत्वात्। तथाहि—किं शाब्दज्ञानं विधेयं किंवा भावनात्मकमाहोस्वित्साक्षात्काररूपम्। नाऽऽद्यः। विदितपदार्थसंगतिकस्याधीतशब्दन्यायतत्त्वस्यान्तरेणापि विधिं शब्दादेवोपपत्तेः। नापि द्वितीयः। भावनाया ज्ञानप्रकर्षहेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्। अप्राप्तप्रापकस्यैव विधित्वाङ्गीकारात्। तृतीये साक्षात्कारः किं ब्रह्मस्वरूपः किंवाऽन्तःकरणपरिणामभेदः। नाऽऽद्यः। तस्य नित्यत्वेनाविधेयत्वात्। नापि द्वितीयः। आनन्दसाक्षात्काररूपतया फलत्वेनाविधेयत्वात्। तस्माज्ज्ञातव्य इत्यादीनामविधायकत्वादर्हे कृत्यतृचश्च (पा० सू० ३।३।१६९) इति कृत्यप्रत्ययानामर्हार्थे विधानादर्हार्थतैव व्याख्येया। तथा च सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामुपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्योपेतत्वान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मपरत्वमास्थेयम्।

१ ख. °ससम्। २ ख. ग. °क्तं प्रवृत्तिपराणामेव शास्त्रत्वमिति। तन्न। हि°। ३ ख. °स्याधिगतशाब्द°। ४ ख. °र्थतयैव।

निष्प्रदेशे परमाणौ प्रदेशवृत्तित्वेनाभिमतस्य संयोगस्य दुरुपपादनतया तन्निबन्धनस्य द्व्यणुकस्यासिद्धौ द्व्यणुकादिक्रमेणाऽऽरम्भवादासंभवादचेतनायाः प्रकृतेर्महदादिरूपेण परिणामवादासंभवाच्च ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयः प्रपञ्चश्चिद्विवर्त इति । सिद्धम् । स्वरूपापरित्यागेन रूपान्तरापत्तिर्विवर्त इति सत्यमिथ्याख्यावभास इति । अवभासोऽध्यास इति पर्यायः । स चाध्यासो द्विविधः । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेति । तदुक्तम्—

प्रमाणदोषसंस्कारजन्माऽन्यस्य परात्मता ।
तद्धीश्चाध्यास इति हि द्वयमिष्टं मनीषिभिः ॥ इति ।

पुनरपि द्विविधोऽध्यासः । निरुपाधिकसोपाधिकभेदात् । तदप्युक्तम्—

दोषेण कर्मणा वाऽपि क्षोभिताज्ञानसंभवः ।
तत्त्वविद्याविरोधी च भ्रमोऽयं निरुपाधिकः ॥
उपाधिसंनिधिप्राप्तक्षोभाविद्याविजृम्भितम् ।
उपाध्यपगमापोह्यमाहुः सोपाधिकं भ्रमम् ॥ इति ।

तत्र स्वरूपेण कल्पिताहमाद्यध्यासो निरुपाधिकः । तदप्युक्तम्—

नीलिमेव वियत्येषा भ्रान्त्या ब्रह्मणि संसृतिः ।
घटव्योमेव भोक्ताऽयं भ्रान्तो भेदेन न स्वतः ॥ इति ।

अत एव भाष्यकारः शुक्तिका रजतवदवभासत एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति निदर्शनद्वयमुदाजहार । शिष्टं शास्त्र एव स्पष्टमिति विस्तरभियोपरम्यते । एवं च दृग्दृश्यौ द्वावेव पदार्थाविति वेदान्तिनां सिद्धान्त इति सर्वमवदातम् ।

अत्र प्रभाकरैः—शुक्तिका रजतवदवभासत इति दृष्टान्तो नेष्टः । रजतप्रत्ययस्य शुक्तिकालम्बनत्वानुपपत्तेः । तथाहि—इदं रजतमिति प्रतीतौ शुक्तेरालम्बनत्वं पुरोदेशसत्तामात्रेणावलम्ब्यते कारणत्वेन भासमानत्वेन वा । नाऽऽद्यः । पुरोवर्तिनां लोष्टादीनामप्यालम्बनत्वप्रसङ्गात् । अथ कलधौतबोधकारणसंस्कारोद्बोधकारणत्वेन तद्द्वारा रजतज्ञानकारणत्वादालम्बनत्वं मन्यसे । तदपि न संगच्छते । चक्षुरादीनामपि कारणत्वेन विषयत्वापातात् । अथ भासमानतया विषयत्वमिष्यते तदप्यश्लिष्टम् । रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनत्वानुपपत्तेः । यस्मिन्विज्ञाने यदवभासते तत्तदालम्बनम् । अत्र च कलधौतानुभवः शुक्तिकालम्बनत्वकल्पनायां विरुध्यते । तथा चाचकथन्न्यायवीथ्यां शालिकानाथः—

१ ख. °द्विप्रक° । २ ख. °वर्तः स° । ३ क. °भितज्ञा° । ४ ख. °पध्युप° । ५ ख. °रः प्राह—शु° । ६ ख. वा । न प्रथमः । पु° । ७ ख. °तबोधिकरणं सं° । ८ ख. °द्द्वाररजतज्ञा° । ९ ख. °नाऽयं नावि° ।

अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।
वेद्यः स एव नान्यद्धि वेद्यावेद्यत्वलक्षणम् ॥
इदं रजतमित्यत्र रजतं त्ववभासते ।
तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥
तेनान्यस्यान्यथा भासः प्रतीत्यैव पराहतः ।
अन्यस्मिन्भासमाने हि न परं भासते यतः । (प्रक०प०४।२३-२५) इति ।

किंच मिथ्याज्ञानोत्पत्तौ सामग्री न समस्ति । किं केवलानीन्द्रियादीनि कारणानि दोषदूषितानि वा । नाऽऽद्यः। तेषां समीचीनज्ञानजननसामर्थ्योपलम्भात् । अन्यथा समीचीनं रजतज्ञानं न कदाचिदुदयमासादयेत् । न द्वितीयः । दोषाणामौत्सर्गिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिबन्धमात्रप्रभावत्वात् । न हि दुष्टं कुटजबीजं वटाङ्कुरं जनयितुमीष्टे । न वा तैलकलुषितं शालिबीजमशाल्यङ्कुरजननायालम् । किंतु स्वकार्यं न करोति । ननु दावदहनदग्धस्य वेत्रबीजस्य कदलीकाण्डजनकत्वं दृष्टमिति चेतन्न स्थाने । दग्धस्यावेत्रबीजत्वेन दोषाणां विपरीतकार्यकारित्वं प्रत्यनुदाहरणात् । न च भस्मकदोषदूषितस्य कौक्षेयकस्याऽऽशुशुक्षणेर्बह्वन्नपचनसामर्थ्यं दृष्टमित्येष्टव्यम् । अशितपीताद्याहारपरिणतौ जाठरस्य जातवेदसः शक्तत्वात् । तदुक्तम्-

अयथार्थस्य बोधस्य नोत्पत्तावरि कारणम् ।
दोषाश्चेन्न हि दोषाणां कार्यशक्तिविघातता ॥
भस्मकादिषु कार्यस्य विघातादेव दोषता ।
अग्नेर्हि रसनिष्पत्तिः कार्यं जठरवर्तिनः ॥(प्रक०प०४।७३-७४)इति ।

अपि चासत्यप्यर्थे ज्ञानप्रादुर्भावाभ्युपगमे समीचीनस्थलेऽपि ज्ञानानां स्वगोचरव्यभिचारशङ्काङ्कुरसंभवेन निरङ्कुशो व्यवहारो लुप्यते तदाह-

यदि चार्थं परित्यज्य काचिद्बुद्धिः प्रकाशते ।
व्यभिचारवति स्वार्थे कथं विश्वासकारणम् ॥ (प्रक०प०४।६६) इति ।

ननु रजतगोचरैकविशिष्टज्ञानानङ्गीकारे विशिष्टव्यवहारो न सिध्येत् । अतस्तत्सिद्धयेऽपि विपर्ययोऽङ्गीकार्य इति चेन्न । इदं रजतमिति ग्रहणस्मरणाभिधस्य बोधद्वयस्य व्यवहारकारणत्वाङ्गीकारात् । यद्येवमिदं शुक्तिशकलं तद्रजतमित्यतोऽपि विशिष्टव्यवहारः स्यादिति ।

१ ख. °रिहरणतौ । २ ख. तथाऽऽह ।

तन्न । तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य दोषदूषितचक्षुर्जन्यत्वेनानाकलितशुक्तित्वादिविशेषितस्य सामान्यमात्रग्रहणरूपत्वाद्रजतमिति ज्ञानस्यासंनिहितविषयस्य संप्रयोगलिङ्गाद्यप्रसूततया सदृशावबोधितसंस्कारमात्रप्रभवत्वेन परिशेषप्राप्तस्मृतिभावस्य दोषहेतुकतया गृहीततत्तांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रत्वोपपत्तेः । तदप्युक्तम्—

नन्वत्र रजताभासः कथमेष घटिष्यते ।
उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ॥
शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद्भेदहेतवः ।
ते न ज्ञाता अभिभवाज्ज्ञाता सामान्यरूपता ॥
अनन्तरं च रजतस्मृतिर्जाता तथाऽपि च ।
मनोदोषात्तदित्यंशपरामर्शविवर्जितम् ॥
रजतं विषयीकृत्य न तु शुक्तेर्विवेचितम् ।
स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ॥(प्रक०प०४।२६-२९)इति ।
न ह्यसंनिहितं तावत्प्रत्यक्षं रजतं भवेत् ॥
लिङ्गाद्यभावाच्चान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ।
परिशेषात्स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः॥ (प्रकं०प०४।३१-३२) इति ।

ननु किमिदमेकैकं व्यवहारकारणमुत संभूय । न प्रथमः । देशभेदेन प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चरमः । प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्यात् । (वै० सू० ३ । २ । ३) इत्यादि । ज्ञानयौगपद्यनिषेधात् । अतो ज्ञानद्वयं हेतुरित्ययुक्तं वच इति चेन्मैवं वोचः । अविनश्यतोः सहावस्थाननिषेधे[1]ऽपि विनश्यदविनश्यतोः सहावस्थानस्यानिषिद्धत्वेन निरन्तरोत्पन्नयोस्तदुपपत्तेः । ननु रजतज्ञानाद्रजतार्थी रजते प्रवर्ततां नाम । पौरस्त्ये वस्तुनि कथं प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न । स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदयोर्ग्रहणस्मरणयोः संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण वस्तुतः परस्परं विभिन्नयोरप्यभेदोचितसामानाधिकरण्यव्यपदेशहेतुत्वोपपत्तेः । ग्रहणस्मरणयोः संनिहितरजतज्ञानसारूप्यं कथम् । यथा चैतत्तथा निशम्यताम् । संनिहितरजतगोचरं हि विज्ञानमिदमंशरजतांशयोरसंसर्गं नावगाहते । तयोः संसृष्टत्वेनासंसर्गस्यैवाभावात् । नापि स्वगतं भेदम् । एकज्ञानत्वात् । एवं ग्रहणस्मरणे अपि दोषवशाद्विद्यमानमपीदमंशरजतांशयोरसंसर्गं भेदं नावगाहत इति । भेदाग्रहणमेव सारूप्यम् । तदुक्तं गुरुमतानुसारिभिः—

[1] ख. °धे वि° ।

ग्रहणस्मरणे चेमे विवेकानवभासिनी ।
सम्यग्रजतबोधाच्च भिन्ने यद्यपि तत्त्वतः ॥
तथाऽपि भिन्ने नाऽऽभाते भेदाग्रहसमत्वतः ।
सम्यग्रजतबोधस्तु समक्षैकार्थगोचरः ॥
ततो भिन्ने अबुद्ध्वा च ग्रहणस्मरणे इमे ।
समानेनैव रूपेण केवलं मन्यते जनः ॥
अपरोक्षावभासेन समानार्थग्रहेण च ।
अवैलक्षण्यसंवित्तिरिति तावत्समर्थिता ।
व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्तत एव प्रवर्तते ॥ (प्रक०प०४।३३-३७) इति ।

एवमगृहीतविवेकमापन्नसंनिहितरूप्यज्ञानसारूप्यं ग्रहणस्मरणद्वयमयथाव्यवहार-हेतुरिति सिद्धम् । यद्येवमयथाव्यवहारो ग्रहणस्मरणजन्यस्तर्हि पीतः शङ्ख इत्यादौ स न सिद्धस्तत्र तयोरभावादिति चेन्न । अगृहीतविवेकयोः प्राप्तसमीचीनसंसर्गज्ञानसारूप्यत्वे ग्रहणयोरेव व्यवहारसंपादकत्वोपपत्तेः । नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य पीतिमा दोषवशाद्द्रव्यरहितो गृह्यते । शङ्खोऽप्यकलितशुक्लगुणः स्वरूपतो गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोः संसर्गयोग्ययोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययावैलक्षण्याद्व्यवहार उपपद्यते । यथोक्तम्—

पीतशङ्खावबोधे हि पित्तस्येन्द्रियवर्तिनः ।
पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितो दोषतस्तथा ॥
शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा न च गृह्यते ।
केवलं द्रव्यमात्रं तु प्रथते रूपवर्जितम् ॥
गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।
भासमाने तयोर्बुद्धिरसंबन्धं न बुध्यते ॥
सत्यपीतावभासेन समे भाते मती इमे ।
व्यवहारोऽपि तत्तुल्य एवमत्रापि युज्यते ॥ (प्रक०प०४।४८-५१) इति ।

नन्विदं रजतमिति भ्रान्तिज्ञानानभ्युपगमे रजतप्रसक्तेरसत्त्वान्नेदं रजतमिति निषेधः कथं कलधौताभावं बोधयतीति चेन्नैष दोषः । भेदाग्रहप्रसञ्जितस्य शुक्तौ रजतव्यवहारस्य निषेधस्वीकारेण कल्पनालाघवसद्भावात् । तदुक्तं पञ्चिकाप्रकरणे—

१ ख. °नार्थे ग्र° । २ ख. °त्तेः । विनीय न° । ३ ख. °गुणितोऽसं° । ४ ख. °नः । पित्तमा । ५ ख. प्रथिते । ६ ख. °व्यस्य पक्षे । ७ ख. °ङ्क्षिणे । ८ °त्यपित्ताव° ।

मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ।
रजतव्यवहारांशे विसंवादयतो नरान् ॥
बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम् ।
प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥ (प्रक० प० ४।३८-३९) इति ।

तदनेन प्राचीनयोर्ज्ञानयोः सत्यत्वे कथं भ्रमत्वप्रसिद्धिरिति शङ्का पराकृता । अयथाव्यवहारप्रवर्तकत्वेन तदुपपत्तेः--

किंच नेदं रजतमिति बाधकावबोधो नाभावमवगाहते । भावव्यतिरेकेणाभावस्य दुर्ग्रहणत्वात् । यद्येवमङ्ग नास्तीति प्रत्ययस्य किमालम्बनम् । अपरथा प्राहाभाकिपक्षानुप्रवेश इति चेन्मैवं भाषिष्ठाः । अभावस्य धर्मिप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूप्यत्वेनावश्याभ्युपगमनीये दृश्ये प्रतियोगिन्यदृश्ये वा स्मर्यमाणेऽधिकरणमात्रबुद्धेरेव नास्तीति व्यवहारोपपत्तावतिरिक्ताभावकल्पनायां प्रमाणाभावात् । तदुक्तममृतकलायाम्--

अत्रोच्यते द्वयी संविद्वस्तुनो भूतलादिनः ।
एका संसृष्टविषया तन्मात्रविषया परा ॥
तन्मात्रविषया वाऽपि द्वयी साऽथ निगद्यते ।
प्रतियोगिन्यदृश्ये च दृश्ये च प्रतियोगिनि ।
तत्र तन्मात्रधीर्थेयं स्मृते च प्रतियोगिनि ।
नास्तित्वं सैव भूभागे घटादिप्रतियोगिनः॥(प्रक० प० ६।३७-३९) इति ।

अत एव च प्राभाकरमतानुसारिभिः प्रमाणपारायणे प्रत्यक्षादीनि पञ्चैव प्रमाणानि प्रपञ्चितानि । नन्वेवमभावस्याभावे नकारस्य वैयर्थ्यमापद्येत । अनुशासनविरोधश्चाऽऽपतेदिति चेत्तदेतद्वार्तम् । एकोनपञ्चाशद्वर्णानां मध्ये कस्यापि वर्णस्याभावार्थत्वादर्शनेन वर्णस्य सतो नकारस्य तदर्थत्वानुपपत्तेः । न चैवमनुशासनविरोधः । तदन्यतदभावतद्विरुद्धेष्वर्थेष्वनुशासनस्यैवमर्थः स्यात् । तथाहि--चेतनानां मध्ये कश्चन कस्यचिच्छत्रुः कश्चन कस्यचिन्मित्रं कश्चन कस्यचिदुदासीनस्तथैवाचेतनानामपि । तदन्यपदेन तदुदासीनो नकारार्थः । विरुद्धपदेन शत्रुर्नकारार्थः । तदभावपदेन मित्रं नकारार्थः । तथा चाब्राह्मणपद एवैतत्त्रयं प्रतीयते शूद्र इत्युदासीनो यवन इति शत्रुः क्षत्रिय इति मित्रम् । एवं सर्वत्र नञ्प्रयोगस्थले द्रष्टव्यमिति न कश्चिदभावो भावव्यतिरिक्तः संभवति । तस्मादुक्तया रीत्या भ्रमबाधप्रसिद्ध्या विवादाध्यासिताः प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वाद्दण्डीति प्रत्ययवदिति सिद्धम् ।

---

१ ख. °रव° । २ ख. रासितं व्य° । ३ ख. °म् । आस° । ४ ख. °वव्यति° । ५ ख. °सिद्धत्वाद्दिवा° ।

तदपरे न क्षमन्ते। इह खलु निखिलप्रेक्षावान्समीहिततत्साधनयोरन्यतरप्रवेदने प्रवर्तते। न च रजतमर्थयमानस्य शुक्तिकाशकलज्ञानं तद्रूपमनुभावयितुं प्रभवति। शुक्तिकाशकलस्य समीहिततत्साधनयोरन्यतरभावाभावात्। नापि रजतस्मरणं पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिकारणम्। तस्यानुभवपारतन्त्र्यतयाऽनुभवदेश एव प्रवर्तकत्वात्। नापि भेदाग्रहो व्यवहारकारणम्। ग्रहणनिबन्धनत्वाच्चेतनव्यवहारस्य। ननु न वयमेकैकस्य कारणत्वं ब्रूमहे येनैवमुपालभ्येमहि। किंत्वगृहीतविवेकस्य ज्ञानद्वयस्य प्राप्तसमीचीनपुरःस्थितरजतज्ञानसारूप्यस्येत्यनुक्तोपालम्भोऽयमिति चेत्तदप्ययुक्तम्। विकल्पासहत्वात्। तथाहि—समीचीनरजतावभाससारूप्यं भासमानं प्रवर्तकं सत्तामात्रेण वा। आद्ये विकल्पे भेदाग्रहापरपर्यायस्य सारूप्यस्य समीचीनसंनिभे इमे ज्ञाने इति विशेषाकारेण गृह्यमाणस्य प्रवृत्तिकारणत्वं किंवाऽनयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहो विद्यत इति सामान्याकारेण गृह्यमाणस्य सारूप्यस्य। नाऽऽद्यः। समीचीनज्ञानवत्तत्संनिभज्ञानस्य तदुचितव्यवहारप्रवर्तकत्वानुपपत्तेः। न खलु गोसंनिभो गवय इत्यवभासो गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति। न द्वितीयः। व्याहतत्वात्। न खल्वनाकलितभेदस्यानयोरित्यनयोरिति ग्रहे भेदाग्रह इति च प्रतिपत्तिर्भवति। अतः परिशेषात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहरूपस्य सारूप्यस्य व्यवहारकारणत्वमङ्गीकर्तव्यम्। एवमेवास्त्विति चेत्तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—किमयं भेदाग्रहः समारोपोत्पादनक्रमेण व्यवहारकारणमस्तूतानुत्पादितारोप एव स्वयमिति। न च द्वितीयः पक्ष एव श्रेयान्। तावतैव व्यवहारोत्पत्तावारोपस्य गौरवदोषदुष्टत्वादिति मन्तव्यम्। विशिष्टव्यवहारस्य विशिष्टज्ञानपूर्वकत्वनियमेनाज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः।

नन्वयं व्यवहारो नाज्ञानपूर्वक इत्यनाकलितपराभिसंधिः स्वसिद्धान्तसिद्धार्थाद्यदि कश्चिच्छङ्केत स प्रतिवक्तव्यः। शुक्तिकाविषयस्य ग्रहणस्यासमीहितविषयत्वेन रजतार्थिप्रवृत्तिहेतुत्वासंभवादन्वयव्यतिरेकाभ्यां रजतज्ञानस्य समीहितविषयत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वसंभवाच्चेदमर्थाभिसंभिन्नग्रहाविविक्तस्यापि रजतस्मरणस्य कारणत्वं वक्तव्यम्। तच्च वक्तुं न शक्यते। जानाति, इच्छति ततः प्रवर्तत इति न्यायेन ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानविषयत्वेन भाव्यम्। तथा चेदंकारास्पदाभिमुखप्रवृत्तस्य रजतार्थिनस्तदिच्छानिबन्धनम्। अन्यथाऽ-

१ ख. °भवे पा°। २ ख. °ग्रहे व्य°। ३ क. °वा तयो°। ४ ख. °प्रसार्यम्। ५ क. °मुख्यर°। ख. °मुखर°।

न्यदिच्छन्नन्यद्व्यवहरतीति व्याहन्येत तथा च यदीदंकारास्पदं रजतावभासगोचरतां नाऽऽचरेत्कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यरजतत्वाग्रहणादिति ब्रूयादजतत्वाग्रहात्कस्मादयं नोपेक्षेतेति । युगपत्तद्भवभेदाग्रहाभेदाग्रहनिबन्धनाभ्यामुपादानोपेक्षाभ्यां पुरतः पृष्ठतश्चाकृष्यमाणः पुरुषो दोलायमानतया रूप्यारोपमन्तरेणोपादानपक्ष एव न व्यवस्थाप्यत इत्यनिच्छताऽप्यच्छमतिना समारोपः समाश्रयणीयः । यथाऽऽह भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वमारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुस्मृत्य तज्जातीयत्वेनास्यापि तदनुमाय तदर्थी प्रवर्तत इति प्रथमः पक्षः प्रशस्यः ।

न च तटस्थरजतस्मरणपक्षेऽपि हेतोर्गृहीतत्वेनायं मार्गः समान इति वाच्यम् । रजतत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वाभावात् । न च पक्षधर्मताया अभावेऽपि व्याप्तिबलाद्गमकत्वं शङ्क्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात् । तदाहुः शबरस्वामिनः—ज्ञातसंबन्धस्यैव पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशदर्शनाल्लिङ्गिविशिष्टधर्म्येकदेशबुद्धिरनुमानमिति । आचार्योऽप्यवोचत्—

> स एष चोभयात्मा यो गम्ये गमक इष्यते ।
> असिद्धेनैकदेशेन गम्यासिद्धेर्न बोधकः ॥ इति ।

ननु भवत्पक्षेऽपि पुरःस्थितस्येदमर्थस्य परमार्थतो रजतत्वं नास्तीति न रजतत्वं धर्म्येकदेश इति चेन्न । यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेनानुमित्याभासानुगुणस्यैकदेशस्य विद्यमानत्वात् । तथा च प्रयोगः—विवादाध्यासितं रजतज्ञानं पुरोवर्तिविषयं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् । यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं यथोभयवादिसंमतं सत्यरजतज्ञानम् । विवादपदं शुक्तिशकलं रजतज्ञानविषयोऽव्यवधानेन रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वाद्रजतपदसमानाधिकरणपदान्तरवाच्यत्वाद्वा वस्तुरजतवत् ।

यदुक्तं रजतज्ञानस्य शुक्तिकालम्बनत्वेऽनुभवविरोध इति तदप्ययुक्तम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—तत्र किं रजताकारप्रतीतिं प्रति शुक्तेरालम्बनत्वेऽनुभवविरोध उद्भाव्यत इदमंशस्य वा । नाऽऽद्यः । अनङ्गीकारपराहतत्वात् । न द्वितीयः । इदंतानियतदेशाधिकरणस्य चाकचक्यविशिष्टस्य वस्तुनो रजतज्ञानालम्बनत्वमनवलम्बमानस्य भवत एवानुभवविरोधात् । इदं रजतमिति सामानाधिकरण्येन पुरोवर्तिन्यङ्गुलिनिर्देशपूर्वकमुपादानादिव्यवहारदर्शनाच्च ।

---

१ ख. °दिच्छेदन्य° । २ क.–°ताभा° । ३ ख. °ग्रहणात्क° । ४ ख. °गतद्भ° । ५ ख. °णीयस्तथाहि भे° । ६ क. °पि धर्महेत्वोर्गृ° । ख. °पि हेत्वागृही° । ७ ख. शक्यशङ्कम् व्या° । ८ ख. स एव चो° । ९ ख. °पदं स° ।

यच्चोक्तं—दोषाणामौत्सर्गिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिबन्धकतया विपरीतकारित्वं नास्तीति । तदप्ययुक्तम् । दावदग्धवेत्रबीजादौ तथा दर्शनात् । न च दग्धस्य वेत्रबीजत्वं नास्तीति मन्तव्यम् । श्यामस्य घटस्य रक्ततामात्रेण घटत्वनिवृत्तिप्रसङ्गात् । ननु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुवृत्तयोः प्रत्ययप्रयोगयोः सद्भावाद्घटत्वस्य सद्भाव इति चेन्न । अत्रापीदं वेत्रबीजामिति तयोः समानत्वात् । तथा भस्मकदोषदूषितस्य जाठराग्नेर्बह्वन्नपचनसामर्थ्यं दृश्यते न च बह्वन्नपचनसामर्थ्यं जाठरस्यैव जातवेदसो न भस्मकव्याधेरिति वक्तुं युक्तम् । तस्य मन्दमल्पपचनसामर्थ्येऽपि सहसा महत्पचनस्य भस्मकव्याधिसाहायकमन्तरेणानुपपत्तेः । अन्यथा सर्वेषां तथाऽऽपत्तेः । किंच ज्ञानानां यथार्थव्यवहारकारणत्वेऽपि दोषवशादयथार्थव्यवहारकारणत्वमङ्गीकुर्वाणो भवानेव पर्यनुयोज्यो भवति । तदुक्तं भाष्ये—यश्चोभयोः समानो दोषो द्योतते तत्र कश्चोद्यो भवतीति । अत्राप्युक्तम्—

> यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।
> नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ इति ।

तथाऽपि मामकस्यानुमानस्य किं दूषणं दत्तमासीत् । यद्यनुमानदूषणं विना न परितुष्यति हन्त कालात्ययापदिष्टता । कृष्णवर्त्मानुष्णत्वानुमानवत् । एतावन्तं कालं यदिदं रजतमित्यभादसौ शुक्तिरिति प्रत्यक्षेण प्राचीनप्रत्ययस्यायथार्थत्वं प्रवेदयता यथार्थत्वानुमानस्यापहृतविषयत्वाद्बाध्यत्वसंभवात् ।

यच्चोक्तं स्वगोचरव्यभिचारे सर्वानाश्वासप्रसङ्ग इति । तदसांप्रतम् । संविदां क्वचित्संवादिव्यवहारजनकत्वेऽपि न सर्वत्र तच्छङ्कया प्रवृत्त्युच्छेद इति यथा तावके मते तथा मामकेऽप्यसौ पन्था न वारित इति समानयोगक्षेमत्वात् । तौतातितमतमवलम्ब्य विधिविवेकं व्याकुर्वाणैराचार्यवाचस्पतिमिश्रैर्बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति न्यायकणिकायां प्रत्यपादि । तस्मादविश्वासशङ्काऽनवकाशं लभते ।

ननु माध्यमिकमतावलम्बनेन रजतादिविभ्रमालम्बनमसदिति चेत्तदयुक्तम् । असतोऽपरोक्षप्रतिभासायोग्यत्वात् । तदुपादित्सया प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । ननु विज्ञानमेव वासनादिस्वकारणसामर्थ्यासादितदृष्टान्तसिद्धस्वभावविशेषमसत्प्रकाशनसमर्थमुपजातम् । असत्प्रकाशनशक्तिरविद्या संवृतिरिति पर्यायाः । तस्मादविद्यावशादसन्तो भान्तीति चेत्तदपि वक्तुमशक्यम् । शक्यस्य दुर्निरूप्यत्वात् ।

१ ख. °था तथाऽऽप° । २ क. °नानाप्रज्ञानतो य° । ख. °नानाप्रज्ञानाद्यथा° ३ ख. °ङ्क° । ४ ख. °सङ्गयति । ५ ख. °चेत्सन्नादि° । ६ ख. °दिताद्द° । ७ ख. भान्तीति ।

किमत्र शक्यं कार्यं ज्ञाप्यं वा। नाऽऽद्यः। असतः कार्यत्वानुपपत्तेः। न द्वितीयः। शक्यस्य कारणत्वेनाङ्गीकृतत्वात्। ज्ञानादन्यस्य ज्ञानस्यानुपलब्धेश्च। उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञाप्यत्वेन ज्ञापकान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेश्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया विज्ञानं सद्रूपमेवासतः प्रकाशकमिति कक्षी क्रियत इति चेदत्र देवानांप्रियः प्रष्टव्यः पुनः। असौ सदसतोः संबन्धो निरूप्यनिरूपकभावोऽविनाभावो वा। नाऽऽद्यः। असत उपकाराधारत्वायोगेनानुपकृततया निरूप्यत्वानुपपत्तेः। न चरमः। धूमधूमध्वजयोरिव तदुत्पत्तिलक्षणस्य शिंशपावृक्षयोरिव तादात्म्यलक्षणस्य वाऽविनाभावनिदानस्य सदसतोरसंभवात्। तस्माद्विज्ञानमेवासत्प्रकाशकमित्यसद्वादिनायमसत्प्रलाप इत्यारोप्यमाणं नासत्।

ननु विज्ञानवादिनयानुसारेण प्रतीयमानं रजतं ज्ञानात्मकम्। तत्र च युक्तिरभिधीयते—यद्यथाऽनुभूयते तत्तथा। अन्यथात्वं तु बलवद्बाधकोपनिपातादास्थीयत इत्युभयवादिसंमतोऽर्थः। तत्र च नेदं रजतमिति निषिद्धेदंभावं रजतमर्थादान्तरज्ञानरूपमवतिष्ठते। न चेदंतया निषेधे सत्यनिदंतया च बहिरपि व्यवस्थोपपत्तेः कुतः संविदाकारतेति वाच्यम्। व्यवहितस्यापरोक्षत्वानुपपत्तावपरोक्षस्य विज्ञानस्य कक्षीकर्तव्यत्वात्। तथा च प्रयोगः—विवादपदं विज्ञानाकारः संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वाद्विज्ञानवदिति। तदनुपपन्नम्। विकल्पासहत्वात्। बाधकोऽवबोधः किं साक्षाज्ज्ञानाकारतां बोधयत्यर्थाद्वा। नाऽऽद्यः। नेदं रजतमिति प्रत्ययस्य रजतविवेकमात्रगोचरस्य ज्ञानाभेदगोचरतायामनुभवविरोधात्। नेदं रजतमिति रजतस्य पुरोवर्तित्वप्रतिषेधो ज्ञानाकारतां कल्पयतीति चेत्तदेतद्वार्तम्। प्रसक्तप्रतिषेधात्मनो बाधकावबोधस्य तत्रैव सत्त्वात्प्रतिषेधोपपत्तेः। विज्ञानाकारत्वसाधनमप्यविज्ञानाकारे बहिष्ठे साक्षिप्रत्यक्षे भावरूपाज्ञाने वर्तत इति सव्यभिचारः।

ननु अन्यथाख्यातिवादिमतानुसारेण रजतस्य देशान्तरसत्त्वेन भाव्यम्। अन्यथा तस्य प्रतिषेधप्रतियोगित्वानुपपत्तेः। न हि कश्चित्प्रेक्षावाञ्शशविषाणं प्रतिषेद्धुं प्रभवति। तदुक्तम्—

> व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता।
>
> अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता॥ (न्या० कु० ३।२) इति।

तथा च तस्य देशान्तरसत्त्वमाश्रयणीयमिति चेत्तदपि न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। असतः संसर्गस्येव कलधौतस्य निषेधप्रतियोगित्वोपपत्तेः।

---

१ क. ॰ज्ञानरू॰। ख. ॰ज्ञानस्वरूप॰। २ क.—॰तिम॰।

नन्विदं रजतमिति ज्ञानमेकमनेकं वा। न तावदाद्यः। अपसिद्धान्तापत्तेरसंभवाच्च। तथाहि—शुक्तीदमंशेन्द्रियसंप्रयोगादिदमाकारान्तःपरिणामरूपमेकं ज्ञानं जायते। न च तत्र कलधौतं विषयभावमाकल्पयितुमुत्सहते। असंप्रयुक्तत्वात्तस्य। विषयत्वाङ्गीकारे सर्वज्ञत्वापत्तेः। न च चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायितया तज्ज्ञानस्य तज्जन्यत्वं वाच्यम्। इदमंशज्ञानोत्पत्तौ तदुपक्षयोपपत्तेः। न चापि संस्काराद्रजतज्ञानस्य जन्म। स्मृतित्वापत्तेः। अथेन्द्रियदोषस्य तत्करणत्वम्। तदप्ययुक्तम्। स्वातन्त्र्येण तस्य ज्ञानहेतुत्वानुपपत्तेः। न हि ग्रहणस्मरणाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति। तस्मादिदमंशरजततादात्म्यविषयमेकं विज्ञानं न घटते। नाप्यनेकमख्यातिमतापत्तेरिति चेदुच्यते—

प्रथमं दोषकलुषितेन चक्षुषेदंतामात्रविषयान्तःकरणवृत्तिरुत्पद्यते। अनन्तरं तया वृत्त्या चैतन्यावरणाभिभवे सति तच्चैतन्यमभिव्यज्यते। पश्चादिदमंशचैतन्यनिष्ठाऽविद्या रागादिदोषकलुषिता कलधौताकारेण परिणमते। इदमाकारान्तःकरणपरिणामावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठा कलधौतगोचरपरिणामसंस्कारसचिवा कलधौतज्ञानाभासाकारेण परिणमते। तौ च रजतवृत्तिपरिणामौ स्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनाव्यवधानेन भास्येते। तथा च सवृत्तिकाया अविद्यायाः साक्षिभास्यत्वाभ्युपगमे वृत्त्यन्तरवेद्यत्वाभावान्नानवस्था। यद्यप्यन्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति द्वे इमे ज्ञाने तथाऽपि विषयाधीनं फलम्। ज्ञातो घट इति विषयावच्छिन्नतया फलप्रतीतेः। तद्विषयश्च सत्यमिथ्याभूतयोरिदमंशरजतांशयोरन्योन्यात्मकतयैकत्वमापन्नः। तस्माद्विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वाज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते। तदुक्तम्—

शुक्तीदमंशचैतन्यस्थिताऽविद्या विजृम्भते।
रागादिदोषसंस्कारसचिवा रजतात्मना॥
इदमाकारवृत्त्युक्तचैतन्यस्था तथाविधा।
विवर्तते तद्रजतज्ञानाभासात्मनाऽप्यसौ॥
सत्यमिथ्यात्मनोरैक्यादेकत्वाद्विषयो मतः।
तदायत्तफलैकत्वाज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते॥ इति।

पञ्चपादिकायामपि फलैक्याज्ज्ञानैक्यमुपचर्यत इत्यभिप्रायेण सा चैकमेव ज्ञानमेकफलं जनयतीत्युक्तम्।

---

१ ख. °च्च शु°। २ ख. °रूपात्मकं। ३ ख. चक्षु°। ४ ख. तदपेक्षाया उप°। ५ ख. °स्याविम°।

ननु शुक्तिकामस्तके भाव्यमानस्य कलधौतस्य तत्रैव सत्यत्वाभ्युपगमे नेदं रजतमिति निषेधः कथं प्रभवेदिति चेन्न । प्रातिभासिकसत्यत्वेऽपि व्यावहारिकसत्यत्वाभावेन प्रतिपन्नोपाधौ प्रतियोगित्वसंभवात् । तदुक्तं पञ्चपादिकाविवरणे—त्रिविधं सत्त्वम् । परमार्थसत्त्वं ब्रह्मणः । अर्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वं मायोपाधिकमाकाशादेः । अविद्योपाधिकं सत्त्वं रजतादेरिति । अन्यत्राप्युक्तम्—

कालत्रये ज्ञातृकाले प्रतीतिसमये तथा ।
बाधाभावात्पदार्थानां सत्त्वत्रैविध्यमिष्यते ।
तात्त्विकं ब्रह्मणः सत्त्वं व्योमादेर्व्यावहारिकम् ॥
रूप्यादेरर्थजातस्य प्रातिभासिकमिष्यते ॥ इति ।
लौकिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं लौकिकेऽवधौ ।
तत्प्रातिभासिकं सत्त्वं बाध्यं सत्येव मातरि ॥
वैदिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं वैदिकेऽवधौ ।
तद्व्यावहारिकं सत्त्वं बाध्यं मात्रा सहैव तत् ॥ इति च ।

ततः ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या भ्रान्तिगोचरस्य मायामयस्य रजतादेः सदसद्विलक्षणत्वलक्षणमनिर्वचनीयत्वं सिद्धम् । तमवोचच्चित्सुखाचार्यः—

प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत् ।
गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः ॥ (चित्सु० पृ० ७९) इति ।

ननु मायाविद्ययोः स्वाश्रयव्यामोहहेतुत्वतदभावाभ्यां भेदस्य जागरूकत्वेनाविद्यामयत्वे वक्तव्ये मायामयत्वोक्तिरारोप्यस्यायुक्तेति चेत्तदयुक्तम् । अनिर्वचनीयत्वतत्त्वाभासप्रतिबन्धकत्वादिलक्षणजातस्य मायाविद्ययोः समानत्वात् । किंचाऽऽश्रयशब्देन द्रष्टोच्यते कर्ता वा । नाऽऽद्यः । मन्त्रौषधादिनिमित्तमायादर्शिनस्तस्य व्यामोहदर्शनात् । न द्वितीयः । विष्णोः स्वाश्रितमाययैव रामावतारे मोहितत्वेन तत्र मायावित्वस्याप्रयोजकत्वात् । बाधनिश्चयमन्त्रादिप्रतीकारबोधयोरेव प्रयोजकत्वात् । अपरथा पङ्ग्वन्धवत्कर्ताऽपि व्यामुह्येत । न चेच्छानुविधानाननुविधानाभ्यां तयोर्भेद इति भणितव्यम् । मायास्थले मणिमन्त्रौषधादिप्रयोगवदविद्यास्थलेऽपि द्विचन्द्रकेशोण्डुकादिविभ्रमनिमित्ताङ्गुल्यवष्टम्भादावपि स्वातन्त्र्योपलम्भात् । अत एव तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिभाष्यादिषु मायाविद्ययोरभेदेन व्यवहारः संगच्छते । क्वचिद्विक्षेपप्राधान्येनाऽऽवरणप्राधान्येन च मायाविद्ययोर्भेदे तद्व्यवहारो न विरुध्यते । तदुक्तम्—

---

१ ख. तदैव । २ ख. °णम° । ३ ख. °कत्वविल° । ४ क.—तिसूत्रभा° ।

मोया विक्षिपदज्ञानमीशेच्छावशवर्ति वा ।
अविद्याच्छादयत्तत्त्वं स्वातन्त्र्यानुविधायि वा ॥ इति ।

नन्वविद्यासद्भावे किं प्रमाणम् । अहमज्ञो मामन्यं न जानामीति प्रत्यक्षप्रतिभास एव । ननु ज्ञानाभावविषयोऽयं माभिप्रेतमर्थं गमयतीति चेन्न तावदनुपलब्धिवादिनश्चोद्यमेतत् । परोक्षप्रतिभासहेतुत्वाचस्या: । अयमपि परोक्षप्रतिभास एवेति चेन्न तावल्लिङ्गशब्दानुपपद्यमानार्थजन्य: । ज्ञातकरणत्वात्तेषाम् । न चैतत्सामग्रीकाले ज्ञानमस्ति । अनुभूयते वा । अनुपलब्ध्या जन्यत इति चेन्न तावदियमज्ञाता करणम् । प्रत्यक्षेतरस्य ज्ञातकरणत्वनियमात् । नापि ज्ञातैव करणम् । अनुपलब्ध्यनवस्थानात् । न च यथा परेषामभावग्रहणे योग्यानुपलब्धि: सहकारिणी तथा न: करणमिति शङ्क्यम् । ज्ञानकरण इव सहकारिणि ज्ञातत्वनियमाभावात् । अस्तु वा तथा ज्ञेयाभावग्रहणे करणम् ज्ञानाभावग्रहणे करणं न भवत्येवेति वक्ष्यते ।

प्रत्यक्षाभाववादे तु प्रत्यक्षेण तावद्धर्मिप्रतियोगिज्ञानयो: सतोरात्मनि ज्ञानमात्राभावग्रहणं न भूयात् । घटवति भूतले घटाभावस्येव ज्ञानमात्राभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तयोरसतोस्तु सुतराम् । कारणाभावात् । अतोऽपि योग्यानुपलब्ध्या वा फललिङ्गाद्यभावेन वाऽऽत्मनि ज्ञानमात्राभावग्रहणं दुर्लभमिति परमतेऽप्ययं न्याय: समान: । तदेवमात्मनि प्रत्यक्षेण वाऽन्येन वा ज्ञानमात्राभावस्य ग्रहणमशक्यमिति स्थितम् ।

ननु ज्ञानविशेषाभाव: प्रत्यक्षेण गृह्यताम् । न तावत्स्मरणाभाव: । अभावग्रहणे प्रतियोगिग्रहणस्य कारणत्वात् । नाप्यनुभवाभाव: । तस्यावर्जनीयत्वात् । नन्वात्मनि घटानुभवाभाव: प्रत्यक्षविषयस्तर्ह्यहमज्ञ इति ज्ञानसामान्यवचनो जानातिर्ज्ञानविशेषेऽनुभवे लक्षणया वर्तन्ताम् । लक्षणा च संबन्धेऽनुपपत्तौ च सत्यां वर्तते । संबन्धस्तावदनुभवत्वज्ञानत्वयोरेकव्यक्तिसमावेशो व्याप्यव्यापकभावो वा विद्यत एव । अनुपपत्तिं तु न पश्याम: । नन्वनुभवाभावे प्रत्यक्षस्य प्रमेयलाभस्तेनैव तस्यार्थवत्ता सिध्यति । सत्यम् । प्रयोजनमेतन्नानुपपत्ति: । अन्योन्याश्रयात् । नन्वहमज्ञ इत्यत्र नञ्, आत्मनि ज्ञानमात्राभावं

१ ख. मामाचिक्षिपति ज्ञा° । २ ख. °मयेदिति । ३ ख. °महारम्र° । ४ °था क° । ५ ख. °तत्त्वं नेमा° । ६ ख. °वदिति । ७ ख. °त्रावभा° । ८ क-°ज्ञाभा° । ९ ख. °त्रावभा° । १० ख. °गिस्मरण° । ११ ख. °चने ज्ञाना° । १२ ख. °शषानु° । १३ ख. °नीयक° । १४ ख. °श्यामय न° । १५ ख. °क्षप्र° । १६ ख. °पत्तेरन्यो° ।

न भूते । ज्ञानवति तस्मिंस्तदभावात् । नाप्यनुभवाभावम् । ज्ञानोक्तेस्तदनभिधायकत्वात् । नैरर्थक्यं च न युक्तमित्यनयैवानुपपत्त्या लक्षणेति चेदुक्तलक्षणैवाविद्या तदर्थोऽस्तु । संदेह इति चेन्न । असमत्वात्कोटिद्वयस्य । अन्यत्र हि प्रतियोगिनिवृत्तिर्नञर्थः । अत्र तु प्रतियोगिव्याप्यनिवृत्तिरिति । जानातिसमभिव्याहृतस्य नञः क्वचिदुक्तलक्षणाविद्याविषयत्वसिद्धिमन्तरेण न संदेह इत्यपर्यवसानेन सैव जानातिसमभिव्याहृतस्य नञः सर्वत्र तद्विषयत्वमवगमयति विलुम्पति ज्ञानाभावकोट्यन्तरामिति क्व संदेहावकाशः । तदेवं लक्षणाहेत्वभावेऽनुभवाभावोऽप्यात्मनि न प्रत्यक्षेण गृह्यत इति परिशेषादुक्तलक्षणाऽविद्यैवाज्ञ इति प्रतिभासस्य विषय इति स्थितम् ।

अस्तु वा ज्ञानाभावप्रतिभासः । अयमभावश्च प्रतियोगी यत्र निषिध्यते न ततस्तत्त्वान्तरमन्यदाधिकरणभावात् । मा भूदन्यभावत्वमन्याभावत्वं तु स्यात् । ननु तदपि विरुद्धम् । सत्यं सति भेदे । स च प्रमाणात् । तच्च सति प्रतियोग्यभावाधिकरणतत्त्वान्तरे । ननु घटवति भूतले घटाभावमितिव्यवहृती स्यातामिति चेन्मा भूतामेते प्रतियोगिना सहानुभूयमानेऽधिकरणे । प्रतियोगिस्मरणे सत्यनुभूयमानेऽधिकरणे तु स्याताम् । एवमप्युपपत्तौ न तत्त्वान्तरविषयत्वं कल्प्यम् । काऽनुपपत्तिरिति चेद्बाधकाभावस्तावदुक्त एव । बाधकं तु कल्पनागौरवमेव । तथाहि—तत्त्वान्तरत्वं तावदेकं कल्प्यम् । तस्यापरोक्षत्वायेन्द्रियसंनिकर्षः कल्प्यः । स च संयोगादिर्न भवतीति संयुक्तविशेषणत्वादिः कल्प्य इत्यतो वरमुक्तलक्षणस्याधिकरणस्य व्यवहारविषयेऽङ्गीकारः । सति चैवं ज्ञानाभावेनापि प्रतियोगिस्मृतौ सत्यामनुभूयमानमधिकरणं ज्ञातव । स च न केवलमन्तःकरणम् । जडत्वात् । नापि केवल आत्मैव । अपरिणामित्वादगुणत्वाच्च । अत उभयोरभेदाध्यासः । आत्माध्यासश्चोक्तलक्षणाऽविद्याऽऽत्मेत्यायातमविद्यायामेवाहमज्ञ इति प्रतिभासः प्रमाणमिति ।

अनुमानं च—विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । वस्तुपूर्वकमित्युक्त आत्मवस्तुपूर्वकत्वेनार्थान्तरता ।

१ ख. °तस्तदाभा° । २ ख. °निवर्त्या नार्थः । ३ ख. °निवर्त्योऽनर्थ इति । ४ ख. °इयं भवति सै° । ५ ख. °स्य नञि त° । ६ ख. °देव ल° । ७ ख. °दवि° । ८ ख. सत्त्वं । ९ ख. °वात्स्वावि° । १० ख. °न्तरत्वेनास्य । घ° । ११ ख. °प्युत्पत्तौ नत्वान्त° । १२ ख. °शेषेण° । १३ ख. °षयाङ्गीकारः सति ज्ञा° । १४ ख. सत्वान° । १५ ख. सात्माध्या° । १६ ख. °लि वाऽनु° । १७ ख. °देशं ग°

तदर्थं वस्त्वन्तरेति । तथाऽपि विषयभूते वस्त्वन्तरेऽर्थान्तरता । तदर्थं स्वदेश[1]गतेति । अदृष्टादिकं प्रत्यादेष्टुं स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यं प्रथमज्ञानं निवर्तयितुं स्वविषयावरणेति । प्रागभावं प्रतिक्षेप्तुं स्वप्रागभावव्यतिरिक्ते[2]ति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्ते विषयेणार्थान्तरता । तदर्थं विषयावरणेति । तादृशमन्धकारं व्यासेद्धुं स्वनिवर्त्येति । विषयगतामज्ञाततां निराकर्तुं स्वदेशगतेति । मिथ्याज्ञानमपोहितुं वस्त्वन्तरेति । धारावाहिकविज्ञाने व्यभिचारं व्यासेद्धुमप्रकाशितेति । मध्यवर्तिप्रदीपप्रभायां साध्यसाधनवैधुर्यप्रतिरोधाय प्रथमोत्पन्नविशेषणम् । सौरालोकव्याप्तदेशस्थप्रदीपप्रभाप्रतिक्षेपायान्धकारेति न च ज्ञानसाधके प्रमाणे व्यभिचारः शङ्कनीयः । विप्रतिपन्नं प्रत्यसत्त्वनिवृत्तिमात्रस्य प्रमाणै[3]कृत्यत्वात् । तदुक्तं देवताधिकरणे कल्पतरुकारैः–अनुमानादिभिरसत्त्वनिवृत्तिः क्रियत इति । ननु साधनविकलो दृष्टान्त इति चेन्न । प्रकाशशब्देन तमोविरोध्याकारस्य विवक्षितत्वात् । तदुक्तं विवरणविवरणे सहजसर्वज्ञविष्णुभ[4]ट्टोपाध्यायैः–न चात्र पक्षदृष्टान्तयोरेकप्रकाशरूपानन्वयः शङ्कनीयः । तमोविरोध्याकारो हि प्रकाशश[5]ब्दवाच्यः । तेनाऽऽकारेणैक्यमुभयत्रास्तीति । नै[6]रेन्द्रगिरिश्रीचरणैस्त्वित्थमुक्तम्–अप्रकाशितं[7] प्रकाशव्यवहारहेतुत्वं हे[8]त्वर्थः । तस्य चोभयत्रानुगतत्वान्नासिद्ध्यादिरिति ।

श्रुते[9]श्च । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः (श्वे० १ । १० इत्यादिका श्रुतिः ।

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ इति च ।

एतेनै[10]तत्प्रत्युक्तं यदुक्तं भास्करेण—क्षपणकचरणं प्रमाणशरणे भेदाभेदवादिनां भावरूपमज्ञानं नास्ति किंतु ज्ञानाभाव इति । तथा च भास्कारप्रणीतशारीरकमीमांसाभाष्यग्रन्थः–यदेव पररूपादर्शनं[11] सैवाविद्येति । भावरूपाज्ञानानभ्युपगमे जीवेश्वरादिविभागानुपपत्तेः । न च भाविकः परमात्मनोंऽशो जीव इति वाच्यम् । निष्कलं ‘ निष्क्रियं शा[12]न्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ’ (श्वे० ६ । १९)’इत्यादिश्रुतिविरोधात् ।

केचन शाक्ताः–शक्तिं मायाशब्दार्थभूतां जगत्कारणत्वेनाङ्गीकृतां सत्यामभ्युपेत्य मातुलिङ्गगदाखेटविधारिणी महालक्ष्मीस्तस्याः प्रथमावतार इति

---

१ ख. °गत इति । २ क.—°ति । प्रा° । ३ क.—°णतत्वा° । ४ ख. °भक्तोपा° । ५ ख. °शब्दो वाच्यते साका° । ६ ख. °रेन्द्रागि° । ७ ख. °तव्य° । ८ ख. °त्वर्थोऽस्य । ९ ख. °श्रुतिश्च° । त° । १० ख. °क्तं भा° । ११ ख. °नं नैवा । १२ शान्तम् । इ° ।

वर्णयन्ति । सा च कालरात्रिः सरस्वतीति द्वे शक्ती उत्पाद्य ब्रह्माणं पुरुषं श्रियं च स्त्रियमुत्पादयामास । स्वयं मिथुनं जनयित्वा स्वसुते अप्याह—अहमिव युवामपि मिथुनमुत्पादयतमिति । ततः कालरात्रिर्महादेवं पुरुषं स्वरां स्त्रियं च जनयामास । सरस्वती च विष्णुं पुरुषं गौरीं च स्त्रियमुदपादयत् । ततश्चाऽऽदि-विवाहमकरोदकारयच्च । एवं ब्रह्मणे स्वरां विष्णवे श्रियं शिवाय गौरीं दत्त्वा शक्तियुक्तानां तेषां सृष्टिस्थितिसंहाराख्यानि कर्माणि प्रत्यपादयदिति । तदेतन्मतं श्रुत्यादिमूलप्रमाणविधुरतया स्वोत्प्रेक्षामात्रपरिकल्पितमिति स्वरूपाख्यैव नि-राक्रियेत्युपेक्षणीयम् । ततश्चानिर्वचनीयानाद्यविद्यालसितः प्रत्यगात्मनि प्रतीय-मानः प्रमातृत्वादिप्रपञ्चः इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

ननु किमर्थं प्रमातृत्वादीनामाविद्यकत्वं निगद्यते। ब्रह्मज्ञानेन निवर्तनाय जीवस्य ब्रह्मभावाय वा । न प्रथमः । शास्त्रप्रामाण्यादेव सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्ते-रुपपत्तेः । उपलम्भाच्च । तथाहि—

सेतुं दृष्ट्वा विमुच्येत ब्रह्महा ब्रह्महत्यया ।

इत्यादिना पापं सनीस्रस्यते । विषयदोषदर्शनेन रागो दंदह्यते । तार्क्ष्यध्यानेन विषं शम्यते । एवं कर्तृत्वादिबन्धः पारमार्थिकोऽपि तत्त्वज्ञानेन निवर्त्येत । न चरमः । औपाधिकस्य जीवभावस्योपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ ब्रह्मभावसंभवात् । तस्माद्बन्धस्याऽऽविद्यकत्ववाचोयुक्तिः सावद्येति चेन्नैतदनवद्यम् । सत्यस्याऽऽत्म-वज्ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः । बन्धस्य मिथ्यात्वमन्तरेण शास्त्रप्रामाण्यादपि तद-सिद्धेश्च । शास्त्रमपि—

लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ।

इति न्यायेन लोकावलोकितां पदशक्तिं पदार्थयोग्यतां चोररीकृत्य प्रचरतीति । अपरथा, 'आदित्यो यूपः' (तै०ब्रा०२।१।५) 'यजमानः प्रस्तरः' (तै०सं० १।७।४)इत्यादिवाक्यस्तोमस्य यथाश्रुतेऽर्थे प्रामाण्यापत्तेः। वैदिक्याः क्रियायाः समक्षक्षायितया पारत्रिकफलकरणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वाङ्गीकरणानुपपत्तिश्च । लोके च शुक्तिव्यक्तितत्त्वाभिव्यक्तावपनीयमानस्याऽऽरोपितस्य मिथ्यात्वदृष्टेः तद्दृष्टान्तावष्टम्भेनाऽऽत्मतत्त्वसाक्षात्काराविद्यापनोद्यस्याऽऽविद्यकस्य बन्धस्य मिथ्यात्वानुमानसंभवात् । विमतं मिथ्याऽधिष्ठानतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाच्छुक्ति-रूप्यवदिति । न च विमतं सत्यं भासमानत्वादिति प्रतिप्रयोगे समानबलतया

---

१ ख. °मुपपा° । २ ख. °पश्यतियौवनिराश्रिये° । ३ ख. प्रतिभासमानप्र° । ४ ख. प्रपञ्चेन । ५ ख. °ह्मभवना° । ६ ख. दह्यते । ७ ख. °स्तोम्या य° । ८ ख. °पत्तेश्च । ९ ख. °नाऽऽत्यन्तिक° ।

बाधप्रतिरोधः। प्रतिरोधभियाऽन्यतरदोषत्वसंभवादिति वदितव्यम्। मरुमरीचिकोदकादौ सव्यभिचारात्। अबाधितत्वेन विशेषणान्न दोष इति चेन्मैवं भाषिष्ठाः। विशेषणासिद्धेः। तत्रेदं भवान्पृष्टो व्याचष्टाम्। कतिपयपुरुषकतिपयकालाबाधितत्वं हेतुविशेषणं क्रियते सर्वथा बाधवैधुर्यं वा। न प्रथमः।

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते॥ (वाक्यप० १।३४)

इति न्यायेन त्रिचतुरप्रतिपत्तृप्रतिपादितस्यापि प्रतिपत्त्रन्तरेण प्रकारान्तरमुररीकृत्य प्रतिपादनात्। नापि चरमः। सर्वथा बाधवैधुर्यस्यासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वात्। यद्येवं हन्त तर्हि ज्ञानात्मनोऽपि सत्यत्वं नावगम्यत इति चेन्मैवं मंस्थाः। 'तत्सत्यं स आत्मा' (छा० ६।८।७) इत्यागमसंवादगतेः। न च प्रपञ्चेऽप्ययं न्याय इति मन्तव्यम्। तादृशस्याऽऽगमस्यानुपलम्भात्। प्रत्युताद्वितीयत्वं श्रावयन्त्याः श्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्व एव पक्षपातात्। ननु कल्पनामात्रशरीरस्य पक्षसपक्षविपक्षादेः सर्वसुलभत्वेन जयपराजयव्यवस्थया कथं कथा प्रथेत। काऽत्र कथंता।

'एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः'। (श्लो० वा० १।१।२ सूत्रे) इति न्यायेन त्रिचतुरकक्ष्याविश्रान्तस्य सच्चदाभासलक्षणानालिङ्गितस्य दूषणभूषणादेस्तत्र कथाङ्गत्वाङ्गीकारात्। अत एवोक्तं खण्डनकारेण—व्यावहारिकीं प्रमाणसत्तामाकृष्य विचारारम्भः (ख० पृ० ४४) इति। न च भेदग्राहिभिः प्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्जघन्यतेति शङ्क्यम्। ब्रह्मणि पारमार्थिकसत्यत्वेन तदावेदिकायास्तत्त्वावेदनलक्षणप्रामाण्यायाः श्रुतेर्व्यावहारिकप्रमाणभावानां प्रत्यक्षादीनां च विभिन्नविषयतया परस्परं बाध्यबाधकभावासंभवात्। तदप्युक्तं तेनैव—

तदद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधे प्रत्यक्षमक्षमम्।
नानुमानादिकं कर्तुं तवापि क्षमते मते॥ (ख० १।२०)।
धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ।
क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ॥ (ख० १।२४)।

---

१ ख. °दोषितत्व°। २ ख. नापग°। ३ ख. न प्र°। ४ ख. °न्त्याश्रावयन्त्या श्रु°। ५ क.—°तुरोज्ञा°। ६ ख. °कामितिरि°। ७ ख. °श्रुतिर्जन्यत इति। ८ ख. तवे°। ९ ख. क्षादिना च। १० ख. तथाऽद्वै°। ११ ख. नाम मानादिकं क°। १२ ख. ते। साध°।

तस्मात्तत्त्वज्ञानेन निवर्तनायास्य बन्धस्याज्ञानकल्पितत्वमङ्गीकर्तव्यम् । यत उक्तम्——यतो ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमिति ।

यदुक्तं——सत्यस्यापि दुरितस्य सेतुदर्शनेन निवृत्तिरुपलभ्यत इति । तदयुक्तम् । विहितक्रियानुष्ठानेन जनितस्य धर्मस्याधर्मनिवर्तकत्वध्रौव्यात् । 'धर्मेण पापमपनुदति' (म० ना० २२ । १) इति श्रुतेः । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रशालिन्या दर्शनक्रियायाश्चोदितपुरुषप्रयत्नतन्त्रत्वाभावेन विधानासंभवात् ।

ब्रह्महत्यां प्रमुच्येत तस्मिन्स्नात्वा महोदधौ ।

इत्यादिस्मृतिविहितब्रह्मचर्याङ्गसहितदूरतरदेशगमनसाध्यब्रह्महननिवृत्तिफलकसेतुस्नानप्रशंसार्थत्वात् । यस्य हि दर्शनमात्रेणैव दुरितोपशमः किमुत स्नानेन । अन्यथा दूरगमनानर्थक्यं प्रसजेत् । तत्र खरादीनामप्यनर्थनिवृत्तिरापतेत् । अन्धस्य न स्याच्च । ननु——

अग्निचित्कपिला राजा सती भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥

इति क्वचिद्दर्शनक्रियाया अपि विधानं दरीदृश्यत इति चेन्मैवं वोचः । तत्राप्यनर्थवानुपपत्त्याऽग्निचिदाद्यर्वपरिचर्यादावेव तात्पर्यावधारणात् । यच्चोक्तं—विषयदोषदर्शनाद्रागो दन्दह्यत इति । तत्र विषयदोषदर्शनेन विरोधभूतानाभिरतिसंज्ञकवैराग्यैकप्रादुर्भावाद्रागनिवृत्तौ तददर्शनमात्रमिति न व्यभिचारः । यदपि तार्क्ष्यध्यानादिना विषादि सत्यं विनश्यतीति । तत्र श्लिष्यते । तत्रापि मन्त्रप्रयोगादिक्रियाया एव विषाद्यपनोदकत्वात् । ध्यानस्य प्रमात्वाभावाच्च । यदवाद्यौपाधिकस्य जीवभावस्योपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ ब्रह्मभावोपपत्तेर्न तदर्थमर्थवैतथ्यकथनमिति । तदपि काशकुशावलम्बनकल्पम् । विकल्पा[illegible] । किमुपाधेः सत्यत्वमभिप्रेत्य मिथ्यात्वं वा । न प्रथमः प्रमाणाभावात् । नापरः । इष्टापत्तेः । तस्मादाविद्यको भेद इति श्रुतावद्वितीयत्वोपपत्तयेऽभिधीयते न तु व्यसनितया ।

यदि वस्तुतः सर्वोपद्रवरहितमात्मतत्त्वं तर्हि कथंकारं देहादिरूपं कारागारं कारंकारं पुनः पुनस्तत्र प्रविशति । तदतिफल्गु । अविद्याया अनादित्वेन दत्तोत्तरत्वात् । अतो निवृत्त्युपाय एवान्वेषणीयः प्रेक्षावता । न तु विस्मयः कर्तव्यः । ततश्च तत्त्वमस्यादिविद्यया तदविद्यानिवृत्तौ निरतिशयानन्दात्मला-

१ क. लभ्येत । २ ख. विधिना° । ३ ख. °मनर्थकं प्र° । ४ ख. °जा भिक्षुर्महो° । ५ ख. यद्यपि । ६ ख. °ल्पानुपपत्तेः । ७ ख. श्रुतौ द्वि । ८ ख. व्यपनीतं वं वस्तु° ।

भरूपपरमपुरुषार्थः सेत्स्यति । तथा चाऽऽपस्तम्बस्मृतिः—आत्मलाभान्न परं विद्यत इति । नन्वसौ नित्यलब्धः । न हि स्वयमेव स्वस्यालब्धो भवति । सत्यम् । किंत्वनादिमायासंबन्धात्क्षीरोदकवत्समुदाचारप्रवृत्तितां न लभते । तथा च यथा शबरादिभिर्बाल्यात्स्वसुतैः सह वर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मानमवगच्छन्बन्धुभिर्य एवंभूतो राजा स त्वमसीति बोधिते स्वरूपे लब्धस्वरूप इव भवति तथा वेश्यास्थानीययाऽनाद्यविद्यया स्वभावान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसीत्यादिकया श्रुत्या स्वभावं नीयते । एतदाहुस्त्रैविद्यवृद्धाः—

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धित-
स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।
संवादे महदादिभिः सह वसंस्तद्वद्भवेत्पूरुषः
स्वात्मानं सुखदुःखजालकलितं मिथ्यैव धिङ्मन्यते ॥
दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां
राजा स त्वमसीति रक्षितृमुखाच्छ्रुत्वा यथावत्स तु ।
राजीभूय जयार्थमेव यतते तद्वत्पुमान्बोधितः
श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ।

एतेनैतत्प्रत्युक्तं यदुक्तं परैः किं द्वयोस्तादात्म्यमेकस्य वा । नाऽऽद्यः । अद्वैतभङ्गप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । असंभवादिति । तन्न । अविद्यापरिकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वेन तत्त्वमस्यादितादात्म्यवादप्रामाण्योपपत्तेः । तौ च पर्यनुयोगपरिहारावग्राहिषातां मनीषिभिः ।

न द्वयोरस्ति तादात्म्यं न चैकस्याद्वयत्वतः ।
अप्रामाण्यं श्रुतेरेवं नाऽऽरोपध्वंसमात्रतः ॥ इति ।

ततश्च तत्त्वमसीति तत्त्वंपदार्थश्रवणमननभावनाबलभुवा साक्षात्कारेणानाद्यविद्यानिवृत्तौ सच्चिदानन्दैकरसब्रह्माविर्भावः संपत्स्यत इति ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं प्रथमसूत्रोक्तं युक्तम् ।

अज्ञातं विषयो ब्रह्म ज्ञातं तच्च प्रयोजनम् ।
मुमुक्षुरधिकारी स्यात्संबन्धः शक्तितः श्रुतेः ॥ इति ।

---

१ ख. °म्बश्रुतिः । २ क. °या सा क्षी° । ख. °यासंहारात्क्षी° । ३ ख. लभ्यते । ४ ख. वर्तितो । ५ ख. °यते त° । ६ ख. °द्धा निचा° । ७ ख. नयोः सार्धं चि° । ८ ख. °स्तद्वत्पू° । ९ ख. °लितं मि° । १० ख. °धिता श्रु° । ११ क.—°ते । येनै° । १२ ख. °नादल° । १३ ख. °न्धः शक्तितच्छ्रुतेरिति ।

जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १ । १ । २) इति द्वितीयसूत्रे ब्रह्म स्वरूपलक्षणतटस्थलक्षणाभ्यां न्यरूपि । तत्र स्वरूपान्तर्गतत्वे सति व्यावर्तकं स्वरूपलक्षणं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २ । १) इत्यादिवेदान्तैः प्रतिपादितम् । तस्य सत्यज्ञानाद्यात्मकस्वरूपान्तर्गतत्वे सति व्यावर्तकत्वात् । तटस्थलक्षणं 'यतो वा इमानि' (तै० ३ । १) इत्यादीनि वाक्यानि निरूपयन्ति जगज्जन्मादिकारणत्वेन । तदुक्तं विवरणे—

जगज्जन्मस्थितिध्वंसा यतः सिध्यन्ति कारणात् ।
तत्स्वरूपतटस्थाभ्यां लक्षणाभ्यां प्रदर्श्यते ॥ इति ।

'शास्त्रयोनित्वात्' (ब्र० सू० १ । १ । ३) इति तृतीयसूत्रे प्रथमवर्णकेन षष्ठीसमासमाश्रित्य सर्वज्ञत्वं प्रत्यपादि । द्वितीयवर्णकेन बहुव्रीहिसमासमभ्युपगम्य ब्रह्मणो वेदान्तप्रमाणकत्वं प्रत्यज्ञायि ।

'तत्तु समन्वयात्' (ब्र० सू० १ । १ । ४) इति चतुर्थे सूत्रे प्रथमवर्णकेन वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं प्रत्यपादि । द्वितीयवर्णकेन वेदान्तानां प्रतिपत्तिविधिशेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वं प्रत्यक्षेपि । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् । शिष्टं[१] शास्त्र एव स्पष्टमिति सकलं समञ्जसम् । श्रीरस्तु ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे सकलदर्शनशिरोलंकाररत्नं श्रीमच्छांकरदर्शनं समाप्तम् ॥

समाप्तोऽयं सर्वदर्शनसंग्रहः ।

---

१ ख. प्रादर्शि । शि॰ ।

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

अथ मधुसूदनसरस्वतीकृतः प्रस्थानभेदः ।

अथ सर्वेषां शास्त्राणां भगवत्येव तात्पर्यं साक्षात्परम्परया वेति समासेन तेषां प्रस्थानभेदोऽत्रोद्दिश्यते । तथाहि—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति वेदाङ्गानि षट् । पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपाङ्गानि । अत्रो-पपुराणानामपि पुराणे[1]ऽन्तर्भावः । वैशेषिकशास्त्रस्य न्याये । वेदान्तशास्त्रस्य मीमांसायाम् । महाभारतरामायणयोः सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां च धर्मशास्त्रे । मिलित्वा चतुर्दश विद्याः । तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन (१. ३.)—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवन्ति । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः । सर्वेषां चाऽऽस्तिकानामेतावन्त्येव शास्त्रप्रस्थानानि । अन्येषामप्येकदेशिनामेतेष्वेवान्तर्भावात् ।

ननु नास्तिकानामपि प्रस्थानान्तराणि सन्ति तान्येतेष्वनन्तर्भावात्पृथग्गण-यितुमुचितानि । तथाहि—शून्यवादेनैकं प्रस्थानं माध्यमिकानाम् । क्षणिकवि-ज्ञानमात्रवादेनान्यद्योगाचाराणाम् । ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं सौ त्रान्तिकानाम् । प्रत्यक्ष[2]सल्लक्षणक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं वैभाषिकाणाम् । एवं सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम् । तथा देहात्मवादेनैकं प्रस्थानं चार्वाकाणाम् । एवं देहा[3]तिरिक्तदेहपरि[4]माणात्मवादेन द्वितीयं प्रस्थानं दिगम्बराणाम् । एवं मिलित्वा नास्तिकानां षट् प्रस्थानानि तानि कस्मान्नोच्यन्ते । सत्यम् । वेदबाह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत्परम्परयाऽपि पुरुषार्थानुपयोगित्वादुपेक्षणीय[5]त्वमेव । इह तु साक्षाद्वा परम्परया वा पुमर्थोपयोगिनां वेदो[6]पकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः । ततो न न्यूनत्वशङ्कावकाशः । अथ संक्षेपेणैषां प्रस्थानानां स्वरूप-भेदहे[7]तुप्र[8]योजनभेद उच्यते बालानां व्युत्पत्तये ।

तत्र धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौरुषेयं प्रमाणवाक्यं वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणा-त्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकाः । तेऽपि त्रिविधाः ।

---

१ ख. °णेष्वन्त° । २ ख. °क्षस्वल । ३ ग. °हाद्यति° । ४ ख. °रिणामात्म° । ५ क.–°यमे° । ६ ग. °पकार° । ७ ग. °भेदे हे° । ८ ख. °हेतुः प्र° ।

ऋग्यजुःसामभेदात् । तत्र पादबद्धगायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचः ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' इत्याद्याः । ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजूंषि । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिसंबोधनरूपा निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव । तदेवं निरूपिता मन्त्राः ।

ब्राह्मणमपि त्रिविधम् । विधिरूपमर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणरूपं च । तत्र शब्दभावनाविधिरिति भट्टाः[1] । नियोगो विधिरिति[2] प्राभाकराः । इष्टसाधनता विधिरिति तार्किकादयः सर्वे । विधिरपि चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्र-[3] योगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिराग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिः । सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसंबन्धबोधको विधि-रधिकारविधिर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः । अङ्गसंबन्धबोधको विधि-र्विनियोगविधिर्व्रीहिभिर्यजेत समिधो यजतीत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगै-क्यबोधकः पूर्वोक्तविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इत्येके । कल्प्य इत्यपरे । कर्मस्वरूपं च द्विविधम् । गुणकर्मार्थकर्म च । तत्र क्रतुकर्म-कारकाण्याश्रित्य विहितं गुणकर्म । तदपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्याप्तिविकृतिसं-[4] स्कृतिभेदात् । तत्र वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत यूपं तक्षतीत्यादावाधानतक्षणा-दिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नियूपादेरुत्पत्तिः । स्वाध्यायोऽध्येतव्यो गां पयो दोग्धीत्यादावध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्यायपयःप्रभृतेः प्राप्तिः । सोममभिषुणोति व्रीहीनवहन्त्याज्यं विलापयतीत्यादावभिषवावघातविलापनैः सोमा-दीनां विकारः । व्रीहीन्प्रोक्षति पत्न्यवेक्षत इत्यादौ प्रोक्षणावेक्षणा-दिभिर्व्रीह्यादिद्रव्याणां संस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गमेव । तथा क्रतुकारकाण्या-श्रित्य विहितमर्थकर्म[5] च द्विविधम् । अङ्गं प्रधानं च । अन्यार्थमङ्गम् । अन-न्यार्थं प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । संनिपत्योपकारकमारादुपकारकं[6] च । तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । फलोपकारि[7] द्वितीयम् । एवं संपूर्णाङ्ग-सहितो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसंयुक्तो[8] विधिर्विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्दार्विहोमः । एवमन्यदप्यूह्यम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः[9] । प्राशस्त्य-निन्दान्यतरलक्षणयां[10] विधिविशेषभूतं[11] वाक्यमर्थवादः । स च त्रिविधः । गुण-वादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवाद

---

१ ग. भाट्टाः । २ ग. °ति प्रभा । ३ ख. प्रस्थानप्र° । ४ ख. उत्पाद्याऽऽप्य° । ५ ख. °र्म तद्द्विवि° । ६ ख. °कभेदमा° । ७ ख. °कारकं द्वि° । ८ ख. °ङ्गसंयुक्तो वि° । ९ ख. °धिविभा° । १० ग. °याया °वि । ११ ख. ग. °धिशेष° ।

आदित्यो यूप इत्यादिः । प्रमाणान्तरप्राप्त्यर्थबोधकोऽनुवादोऽग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिः । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थवाद इन्द्रो[1] वृत्राय वज्रमुद्यच्छदित्यादिः । तदुक्तम्—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति ।

तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां[2] स्वार्थेऽपि प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्चा[3]बाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादानुवादयोः । भूतार्थस्य[4] तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्याप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यं विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थे उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया स्वतः प्रमाणभूतं सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वविशेषतामापादयदन्यशेषत्वाभावाच्च[5] । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्तवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते । क्वचिद्विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वेन भूतार्थवाद इति व्यवह्रियत इति न दोषः। तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् ।

एवं च कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदेन भिन्नः[7] । तत्र हौत्रप्रयोग ऋग्वेदेन, आध्वर्यवप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन । ब्राह्मयाजमानप्रयोगौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तः शान्तिकपौष्टिकाभिचारादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः[8] । एवं च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानामेकरूपत्वमेव[9] ब्रह्मकाण्डे ।

इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्तः । अथाङ्गानामुच्यते[10] । तत्र शिक्षाया उदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतादिविशिष्टस्वरव्यञ्जनात्मकवर्णोच्चारविशेषज्ञानं प्रयोजनम् । तदभावे मन्त्राणामनर्थकत्वात् । तथा चोक्तम्—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्(शि० ५२) इति ।

---

१ ग. °न्द्रो वज्रहस्तः पुरंदरः । त° । २ ख. °नां स्तु° । ३ क. तच्च बा° । ४ ख. °र्थवादस्य । ५ ख स्वशे° । ६ ख. °च्च नार्थवादः । त° । ७ ख. °मवेदैर्भिन्नः । ८ ख. ग गाथाः । ९ ख. °पमेव ब्रह्मकाण्डमिति । १० ख. ङ्गानां प्रयोजनम्° ।

तत्र सर्ववेदसाधारणी शिक्षा । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिना प्रकाशिता । प्रतिवेदशाखं च भिन्नरूपा प्रातिशाख्यसंज्ञिताऽन्यैरेव मुनिभिः प्रदर्शिता । एवं वैदिकपदसाधुत्वज्ञानेनोहादिकं व्याकरणस्य प्रयोजनम् । तच्च वृद्धिरादैजित्याद्यध्यायाष्टकात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिनैव विरचितम् । पाणिनीयसूत्रेषु कात्यायनेन मुनिना वार्तिकं विरचितम् । तद्वार्तिकस्योपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यमारचि । तदेतत्त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वरमित्याख्यायते । कौमारादिव्याकरणानि तु न वेदाङ्गानि किंतु लौकिकप्रयोगमात्रज्ञानार्थानीत्यवगन्तव्यम् ।

एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन समाम्नायः समाम्नातः, स व्याख्यातव्य इत्यादित्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तमारचितम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं निरूप्य वैदिकमन्त्रपदार्थानामर्थः प्रकाशितः । मन्त्राणां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनद्वारेणैव करणत्वात्पदार्थज्ञानाधीनत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य मन्त्रस्थपदार्थज्ञानाय निरुक्तमवश्यमपेक्षितम् । अन्यथाऽनुष्ठानासंभवात् । सृण्येव जर्भरी तुर्फरी तू इत्यादिदुरूहाणां शब्दानां (निरु० १३-५) प्रकारान्तरेणार्थज्ञानस्यासंभवनीयत्वाच्च । एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव । तत्रापि निघण्टुसंज्ञकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थो भगवता यास्केनैव कृतः ।

एवमृङ्मन्त्राणां पादबद्धच्छन्दोविशेषविशिष्टत्वात्तदज्ञाने च निन्दाश्रवणाच्छन्दोविशेषनिमित्तानुष्ठानविशेषविधानाच्च । छन्दोज्ञानाकाङ्क्षायां तत्प्रकाशनाय धीः श्रीः स्त्रीमित्याद्यष्टाध्यायात्मिका छन्दोविवृतिर्भगवता पिङ्गलेन विरचिता । तत्राप्यलौकिकमित्यन्तेनाध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगतीति सप्त च्छन्दांसि सावान्तरभेदानि निरूपितानि । अथ लौकिकमित्यारभ्याध्यायपञ्चकेन पुराणेतिहासादावुपयोगीनि लौकिकानि च्छन्दांसि प्रसङ्गान्निरूपितानि व्याकरणे लौकिकपदनिरूपणवत् ।

एवं वैदिककर्माङ्गदर्शादिकालज्ञानाय ज्योतिषं भगवताऽऽदित्येन गर्गादिभिश्च प्रणीतं बहुविधमेव ।

शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषज्ञानाय कल्पसूत्राणि । तानि च प्रयोगत्रयभेदात्त्रिविधानि । तत्र हौत्रप्रयोगप्रतिपादकान्याश्वलायनं-

---

१ ख. °हापोहादि° । २ ख. °सादादेव भ° । ३ ख. °धुत्वज्ञाने वै° । ४ ख. इत्यष्टाद° । ५ ख. °ज्ञानस्य । ६ ग. °घण्टुरपि । ७ ख. °णां पद° । ८ ख. °येणेति । ९ ख. °व । एवं ज्ञा° । १० ख. °न सांख्यय° । ग. °मसांख्याय° । घ. °नशांख्याय° ।

शाङ्खायनादिप्रणीतानि । आध्वर्यवप्रयोगप्रतिपादकानि बौधायनापस्तम्बकात्यायनादिप्रणीतानि । औद्गात्रप्रयोगप्रतिपादकानि लाट्यायनद्राह्यायणादिप्रणीतानि ।

एवं निरूपितः षण्णामङ्गानां प्रयोजनभेदः । चतुर्णामुपाङ्गानामधुनोच्यते । तत्र सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितप्रतिपादकानि भगवता बादरायणेन कृतानि पुराणानि । तानि च ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं शैवं भागवतं नारदीयं मार्कण्डेयमाग्नेयं भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गं वाराहं स्कान्दं वामनं कौर्मं मात्स्यं गारुडं ब्रह्माण्डं चेत्यष्टादश ।

आद्यं सनत्कुमारेण प्रोक्तं वेदविदां वराः ।
द्वितीयं नारसिंहाख्यं तृतीयं नान्दमेव च ॥
चतुर्थं शिवधर्माख्यं दौर्वासं पञ्चमं विदुः ।
षष्ठं तु नारदीयाख्यं कापिलं सप्तमं विदुः ॥
अष्टमं मानवं प्रोक्तं ततश्चोशनसेरितम् ।
ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणाख्यं ततः परम् ॥
ततः कालीपुराणाख्यं वासिष्ठं मुनिपुंगवाः ।
ततो वासिष्ठं लैङ्गाख्यं प्रोक्तं माहेश्वरं परम् ॥
ततः साम्बपुराणाख्यं ततः सौरं महाद्भुतम् ।
पाराशरं ततः प्रोक्तं मारीचाख्यं ततः परम् ॥
भार्गवाख्यं ततः प्रोक्तं सर्वधर्मार्थसाधकम् ।

एवमुपपुराणान्यनेकप्रकाराणि द्रष्टव्यानि ।

न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीता । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानाख्यानां षोडशपदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानं तस्याः प्रयोजनम् । एवं दशाध्यायं वैशेषिकं शास्त्रं कणादेन प्रणीतम् । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानामभावसप्तमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत्पादनं तस्य प्रयोजनम् । एतदपि न्यायपदेनोक्तम् ।

एवं मीमांसाऽपि द्विविधा । कर्ममीमांसा शारीरकमीमांसा च । तत्र द्वाद-

---

१ क. °द्राह्व्याय° । २ ग. °यं नन्दिमे° । ३ ख. °द्भुतम् । ४ क. वाशिष्ठं । ५ क. घ. वाशिष्ठं । ६ ख. वाशिष्ठलैङ्गाख्यं । ७ ग. पराशरं । ८ ख. °क्तं ततो भागवतं परम् । पु° । ९ ख. निर्मितम् ।

शाध्यायी कर्ममीमांसा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यादि 'अन्वाहार्ये च (१६) दर्शनात्' इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता। तत्र धर्मप्रमाणम्। धर्मभेदाभेदौ। शेषशेषिभावः। क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः। श्रुत्यर्थपठनादिभिः क्रमभेदः। अधिकारविशेषः। सामान्यातिदेशः। विशेषातिदेशः। ऊहः। बाधः। तन्त्रम्। प्रसङ्गश्चेति क्रमेण द्वादशाध्यायानामर्थाः। तथा संकर्षणकाण्डमप्यध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतम्। तच्च देवताकाण्डसंज्ञया प्रसिद्धमप्युपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात्कर्ममीमांसान्तर्गतमेव। तथा चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिरनावृत्तिः शब्दादित्यन्ता जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुः श्रवणाख्यविचारप्रतिपादकान्न्यायान्प्रदर्शयन्ती भगवता बादरायणेन कृता। तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षात्परम्परया वा प्रत्यगभिन्नाद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्याये प्रदर्शितः। तत्र च प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि। द्वितीये त्वस्पष्टलिङ्गान्युपास्यब्रह्मविषयाणि। तृतीये पादेऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रायशो ज्ञेयब्रह्मविषयाणि। एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः। चतुर्थपादे तु प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानान्यव्यक्ताजादिपदानि चिन्तितानि। एवं वेदान्तानामद्वये ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे तत्र संभावितस्मृतितर्कादिप्रयुक्तैस्तर्कैर्विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारः क्रियत इत्यविरोधो द्वितीयाध्यायेन वर्णितः। तत्राऽऽद्यपादे सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्तैस्तर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः। द्वितीये पादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम्। स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिवारणरूपपक्षद्वयात्मकत्वाद्विचारस्य। तृतीये पादे महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः पूर्वभागेण परिहृतः। उत्तरभागेण तु जीवविषयाणाम्। चतुर्थपादे त्विन्द्रियविषयश्रुतीनां विरोधः परिहृतः। तृतीयेऽध्याये साधननिरूपणम्। तत्र प्रथमे पादे जीवस्य परलोकगमनागमननिरूपणेन वैराग्यं निरूपितम्। द्वितीये पादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः। उत्तरभागेण तत्पदार्थः। तृतीये पादे निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशाखापठितपुनरुक्तपदोपसंहारः कृतः। प्रसङ्गाच्च सगुणनिर्गुणविद्यासु शाखान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारौ निरूपितौ। चतुर्थे पादे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गसाधनान्याश्रमयज्ञादीन्यन्तरङ्गसाधनानि शमदमनिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि। चतुर्थेऽध्याये सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः। तत्र प्रथमे पादे

१ ग. °हार्ये च°। २ ख. °दिना°। ३ ख. °लिङ्गायु°। ४ ख. °ष्टब्रह्मलि°। ५ ख. °ण वि°। ६ ग. °ह्य सामान्य°। ७ ख. °कैश्च विरोधो। ८ ग. °त्मकत्वाद्वि°। ९ ख. °रोधपरिहारः। तृ°। १० ग. °हारौ।

श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणं ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यालेपलक्षणा जीवन्मुक्तिरभिहिता । द्वितीये पादे म्रियमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारश्चिन्तितः । तृतीये पादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थे पादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता । उत्तरभागेण सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिरुक्तेति । इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यम् । शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैव शेषभूतमितीदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं श्रीशंकरभगवत्पादोदितप्रकारेणेति रहस्यम् ।

एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमाङ्गिरोवसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशरगौतमशङ्खलिखितहारीतापस्तम्बोशनोव्यासकात्यायनबृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रभृतिभिः कृतानि वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि । एवं व्यासकृतं महाभारतं वाल्मीकिकृतं रामायणं च धर्मशास्त्रं एवान्तर्भूतं स्वयमितिहासत्वेन प्रसिद्धम् । सांख्यादीनां धर्मशास्त्रान्तर्भावेऽपीह स्वशब्देनैव निर्देशात्पृथगेव संगतिर्वाच्या ।

अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदाः । तत्राऽऽयुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति । सूत्रं[4] शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं विकल्पः सिद्धिश्चेति । ब्रह्मप्रजापत्यश्विधन्वन्तरीन्द्रभरद्वाजात्रेयाग्निवेशादिभिरूपदिष्टश्चरकेण संक्षिप्तः । तत्रैव सुश्रुतेन पञ्चस्थानात्मकं प्रस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्भटादिनाऽपि बहुधेति न शास्त्रभेदः । कामशास्त्रमप्यायुर्वेदान्तर्गतमेव । तत्रैव सुश्रुतेन वाजीकरणाख्यकामशास्त्राभिधानात् । तत्र वात्स्यायनेन पञ्चाध्यायात्मकं कामशास्त्रं प्रणीतम् । तस्य च विषयवैराग्यमेव प्रयोजनम् । शास्त्रोद्दीपितमार्गेणापि विषयभोगे दुःखमात्रपर्यवसानात् । चिकित्साशास्त्रस्य रोगतत्साधनरोगनिवृत्तितत्साधनज्ञानं प्रयोजनम् ।

एवं धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः । द्वितीयः संग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः । चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणं च कृतम् । अत्र धनुःशब्दश्चापे रूढोऽपि धनुर्विधायुधे प्रवर्तते । तच्चतुर्विधम्—मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तम् । मुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शल्यावान्तरभेदादि । यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र मुक्तमस्त्रमुच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एवं साधिदैवतेषु समन्त्रकेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुयायिनां च ते सर्वे चतुर्विधाः पदाति-

१ ख. 'रं चक स° । २ ख. °क्षुणाऽऽद° । ३ ख. 'स्त्रनध्य ए° । ४ ख. °त्रं शरी° । ५ ख. °श्वप्रस्था° । ६ ख. °हुविंशपीति । ७ ख. °नानि° । ८ ख. °धनं ज्ञानप्र° । ९ ख. °पि चतुर्वि° । १० ख. 'मुक्तं च मु° । ११ ग. शक्त्यावा° ।

रथगजतुरगारूढाः । दीक्षाभिषेकशकुनमङ्गलकरणादिकं च सर्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् । सर्वेषां शस्त्रविशेषाणामाचार्यस्य च लक्षणपूर्वकं संग्रहणप्रकारो दर्शितो द्वितीयपादे । गुरुसंप्रदायसिद्धानां शस्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणमपि निरूपितं तृतीयपादे । एवं देवतार्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानामस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थपादे निरूपितः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं[3] युद्धम् । दुष्टस्य दण्डश्चोरादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम् । एवं च ब्रह्मप्रजापत्यादिक्रमेण विश्वामित्रप्रणीतं धनुर्वेदशास्त्रम् ।

एवं गान्धर्ववेदो भगवता भरतेन प्रणीतः स गीतवाद्यनृत्यभेदेन बहुविधः । देवताराधनं निर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च गान्धर्ववेदस्य प्रयोजनम् ।

एवमर्थशास्त्रमपि बहुविधम् । नीतिशास्त्रमश्वशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति । तत्सर्वं नानामुनिभिः प्रणीतम् । अस्य च सर्वस्य लौकिकवत्प्रयोजनभेदो द्रष्टव्यः ।

एवमष्टादश विद्यास्त्रयीशब्देनोक्ताः । अन्यथा न्यूनताप्रसङ्गात् । तथा सांख्यशास्त्रं भगवता कपिलेन प्रणीतम् । तच्च 'अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ' इत्यादि षडध्यायम् । तत्र प्रथमेऽध्याये विषया निरूपिताः । द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्याणि । तृतीयेऽध्याये विषयेभ्यो वैराग्यम् । चतुर्थेऽध्याये विरक्तानां पिङ्गलाकुरवादीनामाख्यायिकाः । पञ्चमेऽध्याये परपक्षनिर्णयः । षष्ठेऽध्याये सर्वार्थसंक्षेपः । प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं सांख्यशास्त्रस्य प्रयोजनम् ।

तथा योगशास्त्रं भगवता पतञ्जलिना प्रणीतम् । अथ योगानुशासनमित्यादि पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः समाधिरभ्यासवैराग्यरूपं च तत्साधनं निरूपितम् । द्वितीये पादे विक्षिप्तचित्तस्यापि समाधिसिद्ध्यर्थं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टाङ्गानि निरूपितानि । तृतीये पादे योगविभूतयः । चतुर्थे पादे कैवल्यमिति । तस्य च विजातीयप्रत्ययनिरोधद्वारेण निदिध्यासनसिद्धिः प्रयोजनम् ।

तथा पशुपतिमतं पाशुपतं शास्त्रं[10] पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाय ' अथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्यामः' इत्यादि पञ्चाध्यायं विरचितम् । तत्राध्यायपञ्चकेनापि[11] कार्यरूपो जीवः[12] । पशुः कारणं पतिरीश्वरः । योगः[13] पशुपतौ चित्तसमाधानम् । विधिर्भस्मना त्रिषवणस्नानादिश्च निरूपितः । दुःखान्तसंज्ञो

---

१ ख. निरूपणम् । २ ख. °नां शास्त्र° । ग. °नां पु° । ३ ग. °णं दु° । ४ ख. ग. °ष्टदस्युचोरा° । ५ ख. °वं गन्ध° । ६ ख. °यीविद्याश° । ७ ख. ग. °ररादी° । ८ ख. °त्तनिवृ° । ९ ख. योगविकृत° । १० ख. °स्त्रं भगवता प° । ११ ख. °केन का° । १२ ख. °वः का° । १३ ख. योगप° । १४ ग. °न्तरसं° ।

मोक्षश्च प्रयोजनम् । एत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ता इत्याख्यायन्ते ।

एवं वैष्णवं नारदादिभिः कृतं पञ्चरात्रम्[1] । तत्र वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाश्चत्वारः पदार्था निरूपिताः । भगवान्वासुदेवः सर्वकारणं परमेश्वरः । तस्मादुत्पद्यते संकर्षणाख्यो जीवः । तस्मान्मनः प्रद्युम्नः । तस्मादनिरुद्धोऽहंकारः । सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्यैवांशभूताः । तद्भिन्ना एवेति भगवतो वासुदेवस्य मनोवाक्कायवृत्तिभिराराधनं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीत्यादि च निरूपितम् ।

तदेवं दर्शितः प्रस्थानभेदः । सर्वेषां च संक्षेपेण त्रिविध एव प्रस्थानभेदः । तत्राऽऽरम्भवाद एकः । परिणामवादो द्वितीयः । विवर्तवादस्तृतीयः । पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाश्चतुर्विधाः परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण ब्रह्माण्डपर्यन्तं जगदारभन्ते । असदेव कार्यं कारकव्यापारादुत्पद्यत इति प्रथमस्तार्किकाणां, मीमांसकानां च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव महदहंकारादिक्रमेण जगदाकारेण परिणमते । पूर्वमपि सूक्ष्मरूपेण सदेव कार्यं कारणव्यापारेणाभिव्यज्यत इति द्वितीयः पक्षः सांख्ययोगपातञ्जलपाशुपतानाम्[2] । ब्रह्मणः परिणामो जगदिति वैष्णवानाम्[3] । स्वप्रकाशपरमानन्दाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव जगदाकारेण कल्पत इति तृतीयः पक्षो ब्रह्मवादिनाम् । सर्वेषां प्रस्थानकर्तॄणां मुनीनां विवर्तवादपर्यवसानेनाद्वितीये परमेश्वर एव प्रतिपाद्ये तात्पर्यम् । न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषाम् । किंतु बहिर्विषयप्रवणानामापाततः पुरुषार्थे प्रवेशो न संभवतीति नास्तिक्यवारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः । तत्र तेषां तात्पर्यमबुद्ध्वा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे[4] तात्पर्यमुत्प्रेक्षमाणास्तन्मतमेवोपादेयत्वेन गृह्णन्तो जना नानापथजुषो भवन्तीति सर्वमनवद्यम् ।

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितः प्रस्थानभेदः ॥

---

१ ख. पाञ्चरात्रम् । २ ग. णामी ज° । ३ ख. °म् । मायावच्छिन्नब्रह्मपरिणामो जगदिति शाक्तानां स्व° । ४ ख. र्थे तेषां ता° ।

अथ सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गतश्लोकश्रुतिसूत्रभाष्याद्यवाक्यग्रन्थनामग्रन्थकारनामानुक्रमणिका ।

भाष्याणि.

इति सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गतश्लोकश्रुतिसूत्रभाष्याद्यवाक्य-
ग्रन्थनामग्रन्थकारनामानुक्रमणिका ।
